

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАПрН УКРАЇНИ

О. В. Гальцова, А. Х. Степанюк

**ПРИНЦИП ПОВАГИ
ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ
І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ**

Монографія

Харків
«Право»
2020

УДК 343.8:342.72/.73(477)
Г17

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №3 від 25 жовтня 2019 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені акад. В. В. Сташиса НАПрН України
(протокол №8 від 30 жовтня 2019 р.)*

Рецензенти:

Т. А. Денисова – доктор юридичних наук, професор, Інститут права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету, професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики;

В. Я. Конопельський – доктор юридичних наук, професор, Одеський державний університет внутрішніх справ, професор кафедри кримінального права та кримінології

Гальцова О. В.

Г17 Принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань : монографія / О. В. Гальцова, А. Х. Степанюк. – Харків : Право, 2020. – 224 с.

ISBN 978-966-937-931-3

Монографія присвячена дослідженню принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 5 КВК України). Встановлено загальні підходи та сучасний стан наукової розробки принципів кримінально-виконавчого права й законодавства. Надано визначення принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань та з'ясовано його основні складові. Розкрито зміст зазначеного принципу. Розглянуто правові гарантії й проблеми реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань (ст. 5 КВК України) у практичній площині. Сформульовано й обґрунтовано пропозиції з удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування.

Рекомендовано для науковців, викладачів, практичних працівників, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться проблемами кримінально-виконавчого права.

УДК 343.8:342.72/.73(477)

ISBN 978-966-937-931-3

© Гальцова О. В., Степанюк А. Х., 2020
© Видавництво «Право», 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	6
------------	---

Розділ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ

1.1. Загальні підходи до визначення принципів права та сучасний стан наукової розробки принципів кримінально-виконавчого права й принципів кримінально-виконавчого законодавства	9
1.2. Повага до прав і свобод людини як принцип кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань.....	33
1.3. Принцип поваги до прав і свобод людини в міжнародних стандартах із прав людини і поведження із засудженими	42
Висновки до розділу 1	53

Розділ 2

ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ

2.1. Права і свободи людини: поняття та основні риси у сфері виконання покарань	56
2.2. Повага до прав людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань.....	68
2.3. Повага до свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань.....	138
2.4. Обмеження прав і свобод засуджених осіб під час виконання-відбування покарань	144
Висновки до розділу 2	156

Розділ 3

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ

3.1. Правові гарантії принципу реалізації поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань	157
---	-----

3.2. Проблеми реалізації та пропозиції з удосконалення принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань.....	173
Висновки до розділу 3	187
Висновки	189
Додатки	192
Список використаних джерел	196

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВК –	виправна колонія
ДКВС України –	Державна кримінально-виконавча служба України
ДПтС України –	Державна пенітенціарна служба України
ЗУ –	Закон України
Європейський суд –	Європейський суд з прав людини
ЄКПТ –	Європейський комітет протидії тортурам
ЄТП –	Європейські тюремні (в'язничні) правила
КВК України –	Кримінально-виконавчий кодекс України
КК України –	Кримінальний кодекс України
МСП –	Міжнародні стандарти поводження із ув'язненими
УВП –	установа виконання покарань
ЧПНУ –	черговий помічник начальника установи
ДІЗО –	дисциплінарний ізолятор
ПКТ –	приміщення камерного типу
ОК –	одиночна камера

ВСТУП

Актуальність теми. Побудова незалежної, демократичної, соціальної, правової держави є важливим завданням сучасного українського суспільства. Оскільки зовнішня політика України спрямована на інтеграцію до Європейського Союзу, це викликає необхідність імплементувати положення міжнародних договорів, а також дотримуватися взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо поваги й захисту загальнолюдських прав і свобод людини, у тому числі й осіб, які відбувають покарання. Тобто на державу покладається обов'язок створити такі умови тримання засуджених осіб, за яких забезпечувалися б людяність при поводженні, повага до гідності людини, її честі і дотримувалися права і свободи, а також розробити дієвий гарантійний механізм щодо забезпечення прав і свобод засуджених осіб під час відбування покарань, що наближуватиме кримінально-виконавче законодавство України до загальноприйнятих стандартів більшості європейських держав.

Проте вітчизняна практика виконання покарань не повною мірою відповідає вимогам ратифікованих Україною міжнародних угод у цій сфері, а саме Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейській конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Мінімальним стандартним правилам Організації Об'єднаних Націй стосовно поводження з ув'язненими (Правилам Нельсона Манделі) та Європейським (в'язничним) тюремним правилам (далі – ЄТП) тощо. Підтвердженням цьому є, зокрема, рішення Європейського суду з прав людини, звіти Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і висновки правозахисних організацій, до яких щорічно надходить понад тисячу звернень від засуджених осіб із приводу катувань і жорстокого поводження з ними, незадовільних умов їх тримання, неналежної медичної допомоги й лікування та ін.

Станом на 01.07.2019 р. в Україні діють 148 установ виконання покарань (далі – УВП). При цьому на території Донецької та Луганської областей, що тимчасово не контролюються українською владою, знаходяться 29 таких

установ. В УВП і слідчих ізоляторах, розташованих на території, що контролюється українською владою, трималося 54 186 осіб, у тому числі 34 488 засуджених. Із них кількість засуджених жінок, які відбувають покарання в УВП, – 1 303, а осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, становила 1 516, з яких 23 жінки. Криміногенний склад засуджених до позбавлення волі (станом на 01.07.2019) такий: 5 186 осіб засуджені на строк понад 10 років; 6 619 осіб – за умисне вбивство¹.

Оскільки принципи права, що знайшли своє закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві, стають підґрунтям, що лежить в основі всієї діяльності із виконання кримінальних покарань, то проблема сутності цих принципів викликає науковий інтерес, залишаючись актуальною в сучасній доктрині кримінально-виконавчого права України. Серед них особливо слід наголосити на такому принципі кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, як повага до прав і свобод людини, що закріплений у ст. 5 КВК України. Саме цей принцип покликаний забезпечити гуманне ставлення до загальновизнаних прав і свобод людини, звести до мінімуму різницю між умовами життя в УВП і на волі.

Питання принципів кримінально-виконавчого права й кримінально-виконавчого законодавства були предметом вивчення таких науковців, як: І. Г. Богатирьов, М. Я. Гуцуляк, О. М. Джу́жа, Т. А. Денисова, В. Я. Конопельський, Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, А. А. Куценко, Я. О. Ліховіцький, К. Б. Марисюк, І. С. Михалко, М. С. Пузирьов, Т. В. Рудник, О. С. Скакун, В. М. Трубников та ін. Водночас варто зазначити, що в сучасній науці кримінально-виконавчого права аналізу принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань приділяється недостатньо уваги, оскільки в літературі наведено лише загальні огляди окремих аспектів. Однак спеціальних досліджень на дисертаційному чи монографічному рівні в Україні ще не здійснювалося, а погляди окремих учених викладені переважно у розділах підручників і навчальних посібників із кримінально-виконавчого права, а також науково-практичних коментарів до КВК України.

Таким чином, проведені фахівцями у галузі кримінально-виконавчого права дослідження принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань не повною мірою відповідають сучасним потребам теорії та практики виконання покарань. Так,

¹ Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. – режим доступу: <https://kvs.gov.ua/2019/harakteristika/01.07.2019.pdf> (дата звернення 25.07.2019 р.). – Заголовок з екрана.

не надано визначення цього принципу, не вироблено єдиного підходу щодо його основних складових, отже, не з'ясовано зміст розглядуваного принципу. Також деякі права і свободи, що входять до змісту принципу і є елементами останнього, взагалі не можуть бути реалізованими або їх реалізація пов'язана із значними складнощами внаслідок недосконалості чинного кримінально-виконавчого законодавства. Тому всі ці питання потребують відповідного вирішення, оскільки вони мають важливе значення не лише для науки кримінально-виконавчого права, а й для практики виконання покарань. Усе наведене вище підтверджує актуальність окресленої проблеми і необхідність її поглибленого вивчення.

Теоретичне підґрунтя цієї монографії становлять наукові праці з кримінально-виконавчого права, загальної теорії держави та права, конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, міжнародного та інших галузей права, а також філософії, соціології, психології. Емпіричною базою є статистичні матеріали та інші відомості довідкового характеру, рішення Європейського суду з прав людини, що стосуються проблеми поваги до прав і свобод людини під час виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі в Україні, а також анкетування 423 осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, що перебувають у виправних колоніях № 12, № 18 та № 54 (Харківської обл.) та № 89 (Дніпропетровської обл.), і матеріали, оприлюднені у засобах масової інформації.

Автори висловлюють щирю вдячність колективам Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України й кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за створення сприятливих умов при написанні монографії, рецензентам – за допомогу в підготовці її до видання.

**ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ
ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ДО ПРАВ
І СВОБОД ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ,
ВИКОНАННІ І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ**

**1.1. Загальні підходи до визначення принципів
права та сучасний стан наукової розробки
принципів кримінально-виконавчого права
й кримінально-виконавчого законодавства**

У сучасній юридичній науці проблемою, яка завжди привертала увагу і залишається актуальною й нині для науковців – представників різних галузей права, у тому числі й кримінально-виконавчого, є принципи права. Це пояснюється тим, що саме у принципах якнайкраще відображається зміст права, його сутність і елементи.

На думку А. М. Колодія, наукова проблематика принципів права надзвичайно широка, і тому її необхідно розглядати як із зовнішнього, так і внутрішнього боків, що дозволить з'ясувати їх роль і місце у правовій системі¹. Визначаючи поняття «принцип права», фахівці, які їх досліджують, пропонують розглядати принципи в *об'єктивному* (як основоположні засади, закріплені в нормах права (позитивістський підхід)) і *суб'єктивному* значеннях (як керівну ідею, що знайшла своє відображення в праві (ідеологічний підхід)). Традиційно більшість науковців теорії права схиляється до ідеологічного підходу і трактує принципи права саме через «ідеї», закріплені в нормах права.

Як показує аналіз наукової юридичної літератури, вчені, які досліджували принципи права, надали їм близько сорока дефініцій. Зокрема,

¹ Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер. 1998. С. 20.

тільки В. М. Дьомін запропанував близько чотирнадцяти визначень цього терміна: першооснова; підстава; аксіома; постулат; передумова знання; керівна ідея; центральне поняття; ланка, яка пов'язує поняття; відправний пункт пояснення; основоположне теоретичне знання; вираз необхідності або закону явищ; одна з логічних функцій закону; внутрішнє переконання людини; погляд на речі¹. Інші фахівці розуміють їх як: основні ідеї та поняття, що відображають сутність історичного типу права²; визначальні (вихідні) для права ідеї³; ідею, тобто думку як продукт людського мислення про загальне й найбільш суттєве уявлення про право, правовий світогляд, про цінності права⁴; керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин⁵; основні, вихідні положення, засоби, що визначають соціальну сутність явища, його спрямованості та найсуттєвіші властивості⁶; основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю і відбивають суттєві положення об'єктивного юридичного права⁷; об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів⁸; загальні вимоги до суспільних відносин і їх учасників, а також вихідні керівні засади, відправні настанови, в яких відображена сутність права і які впливають з ідей справедливості й свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси діючої правової системи⁹; головні ідеї, що

¹ Демин В. Н. Принцип как форма научного познания. Москва : Изд-во МГУ. 1976. С. 12.

² Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. Москва : Юрид. лит., 1977. С. 5–33.

³ Явич Л. С. Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы советского права). Москва : Юрид. лит. 1971. С. 63–64.

⁴ Малеин Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика. *Государство и право*. 1996. № 6. С. 12.

⁵ Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ: Укр. енцикл. 2003. Т. 5: П – С. С. 128.

⁶ Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право. 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. С. 693.

⁷ Андрусак Т. Г. Теорія держави і права. Львів: Фонд «Право для України». 1997. С. 93.

⁸ Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник Харьков: Консум. 2000. С. 240.

⁹ Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. : М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришин. Харків: Право. 2002. С. 193.

визначають найважливіші, структурні зв'язки у предметі, методи, механізмі правового регулювання всередині правової системи і поза нею, які отримують офіційне, і навіть неофіційне, відображення у загальносоціальному й юридичному праві¹, та ін.

Незважаючи на всі дефініції, наведені в науковій літературі, й дотепер немає єдиного визначення поняття «принципи права». Термін «принцип» (від лат. *principium* – початок, засада) у Великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується як: 1) основне похідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку та ін.; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; 3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці².

Ураховуючи викладені точки зору науковців стосовно того, що термін «принцип» тісно пов'язаний з іншими категоріями, такими як «закономірність», «сутність», ми все ж таки приєднуємося до тих учених, які пропонують визначити його саме через термін «ідея» (ідеологічний підхід).

Проведений нами аналіз юридичної літератури радянської доби свідчить про те, що в наукових працях того часу поширеною була думка, згідно з якою принцип права не може існувати, якщо його не зафіксовано в правових нормах. Тому під принципами права в цей період, зазвичай, розуміли лише ті засадничі ідеї, що отримали офіційне закріплення в приписах законодавства. Таке розуміння принципів означало, що вони могли проявлятися тільки у змісті положень нормативно-правових актів. Тому до них не можна відносити керівні ідеї правосвідомості, які, хоча і отримали суспільне визнання й реалізуються у правовідносинах, не зафіксовані в нормативно-правових актах³.

Отже, базуючись на вказаному підході, ще в кінці минулого століття В. І. Зажицький, зокрема, схилився до думки, що під правовими принципами слід визнавати тільки ті наукові ідеї, що одержали своє відображення в законі, інакше вони не зможуть регулювати правові дії та

¹ Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер. 1998. С. 37.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпіль : Перун, 2002. С. 1125.

³ Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. Москва : Юрид. лит. 1977. С. 210–211.

правові відносини¹. Аналогічної думки дотримувався й О. А. Красавчиков, який наголошував, що керівні ідеї повинні бути закріплені в нормах чинного законодавства². У свою чергу, М. О. Беляєв зробив висновок, що принципи права повинні бути визначені в законі, а не просто логічно випливати з аналізу норми, групи норм чи всього законодавства. Порушення самого принципу, вказаного в законі (принципу права), є порушенням закону, що обов'язково повинно викликати відповідну реакцію органів правозастосування³.

Не отримала остаточного вирішення окреслена наукова проблема й серед сучасних вітчизняних науковців теорії права. Приміром, А. М. Колодій висловлює думку про те, що навряд чи можна вважати принципами права загальні положення, що не отримали прямого закріплення в нормативно-правовому акті, а лише впливають із змісту його норм⁴. Натомість С. П. Погребняк вважає, що саме ідеї утворюють той змістовний каркас, у якому виражається і твориться право; тому принципи можуть існувати як у самому законі, так і поза ним. На цій підставі автор виокремлює основоположні принципи, закріплені в законодавстві, а також такі, що в ньому не передбачені⁵. Фахівці-дослідники пов'язують такий висновок з тим, що принципам права притаманний нормативно-регулятивний характер, який вбачається в тому, що зафіксовані у праві принципи набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий державно-владний характер, і він, до речі, властивий як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм⁶. Зауважимо, що О. О. Мохонько таке розуміння принципів права вважає справедливим для галузевих юридичних наук⁷.

¹ Зажицкий В. И. Правовые принципы в законодательстве Российской Федерации. *Государство и право* 1996. № 11. С. 92.

² Советское гражданское право: учеб. : в 2 т. / под ред. О. А. Красавчикова. Москва : Высш. шк. 1968. Т. 1. С. 24.

³ Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. С. 34.

⁴ Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер. 1998. С. 16.

⁵ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право. 2008. С. 25.

⁶ Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер. 1998. С. 19.

⁷ Мохонько О. О. Роль і місце принципу змагальності у системі принципів кримінально-процесуального права. *Підприємництво, господарство, право*. 2007. № 1. С. 121.

У той же час втілення принципів у конкретних галузях законодавства та їх реалізація у правозастосовній діяльності свідчить про їх об'єктивний характер і вказує, що вони існують незалежно від здібностей та глибини усвідомлення їх людьми¹. Російський дослідник К. В. Шундигов переконаний, що без норми принцип втрачає свій практичний аспект, бо саме вона є першою стадією механізму правового регулювання, яка покликана здійснювати «юридичне програмування» соціального життя².

Аналіз наукових праць свідчить, що, на думку більшості вітчизняних учених, принципи права повинні отримати текстуальне або змістовне закріплення в нормативно-правових актах. Вбачається, що науковці справедливо акцентують на важливій ознаці принципів права – їх матеріалізації, розрізняючи при цьому два способи: 1) безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення); 2) виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів (змістове закріплення). Погоджуємося з фахівцями, що текстуальне закріплення принципів сприяє більш правильному застосуванню і тлумаченню нормативно-правових актів; вони стають доступними і зрозумілими для громадян і набувають вищої нормативно-регулятивної сили³.

Проте сучасними вітчизняними науковцями висловлюються й інші точки зору щодо обов'язковості текстуального закріплення принципів права. Зокрема, О. О. Уварова вказує, що принципами права є не лише ті положення, що зафіксовані в законодавстві та інших джерелах правових норм, але й основоположні ідеї правосвідомості, які отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, інших суб'єктів внутрішньодержавного й міжнародного права, незважаючи на відсутність їх формальної фіксації в об'єктивному праві⁴.

Безумовно, принципи права є складовою сучасного кримінально-виконавчого права України. Вони виступають тим підґрунтям, на якому повинна вибудовуватися діяльність із виконання кримінальних покарань. Після проголошення незалежності в Україні почалося ре-

¹ Бойко А. И. Теория принципов уголовного права. *Уголовное право*. 2006. №4. С. 123.

² Шундигов К. В. Механизм правового регулирования: учеб. пособие. Саратов: Изд-во Саратов. гос. акад. права. 2001. С. 57–59.

³ Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер. 1998. С. 24.

⁴ Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика. Харків: Мадрид. 2012. С. 33.

формування кримінально-виконавчої системи і кримінально-виконавчого законодавства, результатом якого стало прийняття цілої низки законів і нормативних актів (понад п'ятдесят), спрямованих на забезпечення прав і свобод людини під час виконання кримінальних покарань. Крім того, постійно удосконалюється чинне кримінально-виконавче законодавство відповідно до вимог міжнародних норм і стандартів.

Так, Законом України від 21.01. 2010 р. до ст. 5 КВК України було внесено зміни й доповнено принципом поваги до прав і свобод людини¹. Отже, його нормативне закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві є прогресивним кроком у реформуванні останнього та кримінально-виконавчої системи. Це зумовлено тим, що державна політика України у сфері виконання кримінальних покарань орієнтується на безумовне дотримання прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань, що проголошено, до речі, у низці міжнародно-правових актів, що стосуються захисту прав і свобод людини, та у МСП². На думку О. Гулак, це сприяє модернізації кримінально-виконавчої системи й законодавства і дозволить перетворити їх на гуманну, демократичну інституцію, яка прагне забезпечення суворого дотримання прав людини при виконанні й відбуванні покарань і повернення суспільству законослухняних, працездатних громадян³.

Як вбачається, фіксація зазначеного принципу свідчить про бажання держави забезпечити повагу і захист прав і свобод засуджених осіб в установах виконання покарань, гуманізацію кримінальних покарань й умов їх відбування⁴. Крім цього, він указує на певні вза-

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань: Закон України від 21 січ. 2010 р. №1828-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. №9. Ст. 424.

² Гальцова О. В. Принцип поваги до прав і свобод людини при виконанні-відбуванні покарань як один з напрямів кримінально-виконавчої політики [Електронний ресурс]. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (11–16 берез. 2014 р.)*. Івано-Франківськ, 2014. С. 281. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/haltsova.pdf> (дата звернення: 10.02.2015).

³ Гулак О. Гармонізація вітчизняного законодавства з міжнародними правовими актами: в контексті оптимізації функціонування кримінально-виконавчих установ. *Вісник прокуратури*. 2007. №12. С. 56.

⁴ Гальцова О. Повага до прав і свобод людини як принцип кримінально-виконавчого законодавства. *Юридична Україна*. 2013. №3. С. 96.

смовідносини між спеціально уповноваженими органами держави й особою, яка відбуває покарання, наявність їх обов'язку гарантувати таким особам повагу й дотримання визнаних міжнародною спільнотою прав людини, які проголошені Конституцією України, міжнародними документами щодо захисту прав людини й МСП. Поза будь-яким сумнівом адміністрація УВП повинна поважати й дотримуватися прав людини стосовно кожного із засуджених, гарантувати їм захист від принижень і нелюдського поводження із ними, а також забезпечити їм почуття власної безпеки¹. Вважаємо, що це формує позитивний імідж України, сприяє досягненню цілей і виконанню завдань кримінально-виконавчого законодавства, зазначених у ст. 1 КВК України, забезпечує досягнення мети покарання, визначеної у ст. 50 КК України: не тільки кара, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, оскільки покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Продовжуючи розгляд питання, зауважимо, що принципи виправно-трудового права розроблялися свого часу Б. С. Утевським і М. А. Єфімовим, під якими Б. С. Утевський пропонував розуміти «загонну систему»². Особливо активно принципи виправно-трудового права досліджували науковці після прийняття у 1969 р. Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік і кодифікації виправно-трудового законодавства.

Значний внесок у вивчення й розробку принципів виправно-трудового права належить таким фахівцям виправно-трудового права, як: Ю. Ю. Бехтерев³, М. О. Беляєв⁴, Ю. М. Ткачевський⁵, О. О. На-

¹ Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України. Харків: Кроссрууд, 2007. С. 17–18.

² Єфімов М. А. Основы советского исправительно-трудового права: учеб. пособие. Свердловск, 1963. С. 11; Утевский Б. С. Система, принципы и общие положения «Оснoв исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик». *Проблемы развития советского исправительно-трудового законодательства*. Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1961. С. 11–26.

³ Бехтерев Ю., Кесслер М., Утевский Б. Исправительно-трудовое дело в вопросах и ответах. Москва : Изд-во НКВД РСФСР. 1930. 188 с.

⁴ Советское исправительно-трудовое право: учеб. / под ред. : Н. А. Беляева, В. С. Прохорова. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. 296 с.

⁵ Ткачевский Ю. М. Советское исправительно-трудовое право: учеб. пособие. Москва : Изд-во Моск. ун-та. 1971. 232 с.

ташев¹, Л. Г. Крахмальник², І. А. Сперанський³, М. П. Мелентьев⁴, О. Ф. Шишов⁵, Є. Г. Ширвіндт⁶ та ін. У своїх фундаментальних працях згадані науковці принципи науки виправно-трудового права визначали по-різному. Крім того, ідеї одного науковця з часом трансформувалися. Наприклад, М. О. Стручков у своїх працях надав кілька визначень принципів виправно-трудового права: в одних роботах він зробив висновок, що це – втілені в правових нормах важливі керівні ідеї, основоположні вимоги виправно-трудової політики, що відображають сутність, зміст і якісні особливості виправно-трудового права, які визначають систему і вказують закономірності його подальшого розвитку, а також місце у системі права⁷; у подальшому він уже уважав, що більш правильно називати їх принципами діяльності виправно-трудових закладів та інших органів, які виконують покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом⁸.

Науковець зауважував, що принципи виправно-трудового права мають об'єктивний зміст, оскільки вони зумовлені об'єктивними закономірностями розвитку суспільства. Також М. О. Стручков відмічав, що об'єктивний характер принципів виправно-трудового права означає й закріплення їх у правових нормах, що складають матеріальну, об'єктивну необхідність⁹. На його думку, значення принципів виправ-

¹ Наташев А. Е. Принципы советского исправительно-трудового права. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1972. 40 с.

² Советское исправительно-трудовое законодательство: систематиз. текст основ исправ.-труд. зак-ва СССР и союз. республик и исправ.-труд. кодексов союз. республик / сост. : Л. Г. Крахмальник, Н. А. Стручков. Москва : ВНИИ МВД СССР. 1979. 95 с.

³ Сперанский И. А. Содержание и реализация принципов исправительно-трудового права: учеб. пособие. Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР. 1969. 71 с.; Його ж. Принципы советского исправительно-трудового права и их закрепление в основах исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.715. Москва, 1970. 32 с.

⁴ Мелентьев М. П. Функции советского исправительно-трудового права и механизм их осуществления. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1980. 132 с.

⁵ Сперанский И. А., Шишов О. Ф. Советское исправительно-трудовое право: учеб. пособие по спецкурсу. М., 1965. 92 с.

⁶ Ширвиндт Е. Г., Утевский Б. С. Советское исправительно-трудовое право. Москва : Госюриздат., 1957. 156 с.

⁷ Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудового права. Москва : Юрид. лит., 1967. С. 54.

⁸ Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права: проблемы Общей части. Москва : Юрид. лит., 1984. С. 80.

⁹ Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудового права. Москва : Юрид. лит., 1967. С. 55.

но-трудового права полягає в тому, що вони мають важливе теоретичне і практичне значення, оскільки: 1) допомагають зрозуміти завдання, що стоять перед органами держави, які виконують покарання, пов'язані з виправно-трудоим впливом; 2) вказують на сутність заходів і методів, за допомогою яких досягається мета покарання; 3) допомагають з'ясувати предмет і метод правового регулювання виправно-трудоого права; 4) вказують на сутність та особливості цієї галузі права¹. У своїх наукових роботах вчений пропонував таку систему принципів виправно-трудоого права: *загальноправові, міжгалузеві* (під якими розумів ті з них, що характерні для всіх видів покарань, пов'язаних із виправно-трудоим впливом) і *специфічні принципи* (притаманні окремим правовим інститутам даної галузі права)².

Близьким до вищенаведеної точки зору був і О. О. Наташев³. Зокрема, автор під принципами виправно-трудоого права розумів втілені у правових нормах важливі керівні ідеї, основоположні вимоги виправно-трудоого політики, що відображають сутність, зміст та якісні особливості виправно-трудоого права, які визначають його місце в системі права і вказують на закономірності його подальшого розвитку. Спираючись на це, вчений розрізняв *загальноправові, міжгалузеві та галузеві* принципи виправно-трудоого права⁴. Аналіз наукових праць автора дає підстави стверджувати, що О. О. Наташев при дослідженні цієї складної наукової теоретичної проблеми фактично змішував принципи галузі права із завданнями й метою виправно-трудоого політики, а також із завданнями й метою діяльності установ і органів виконання покарання⁵.

Значний внесок у розвиток науки виправно-трудоого права зробили І. А. Сперанський і О. Ф. Шишов. Указані автори також намагалися виокремити принципи цієї галузі права і розглядали їх як суспільно корисну працю засуджених. Проте таке трактування принципів

¹ Стручков Н. А. Курс исправительно-трудоого права: проблемы Общей части. Москва : Юрид. лит., 1984. С. 80.

² Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудоого права. Москва : Юрид. лит., 1967. С. 55.

³ Наташев А. Е. Принципы советского исправительно-трудоого права. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1972. 40 с.

⁴ Наташев А. Е. Там само. С. 6–7.

⁵ Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудоого права. С. 54–79; Наташев А. Е. Принципы советского исправительно-трудоого права. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1972. С. 4.

вказує на те, що учені змішували принципи і засоби виправно-трудового впливу, закріплені нормами виправно-трудового права¹.

У подальших наукових працях І. А. Сперанський надав інше визначення принципів виправно-трудового права, яке відображало загальновизнане розуміння принципів галузі права як керівних положень та ідей². Варто додати, що автор у своїх дослідженнях поряд із принципами виправно-трудового права виокремлював принципи діяльності органів, які виконують покарання, а також зазначав на зв'язок між принципами виправно-трудового права та принципами діяльності органів, які виконують покарання. Останні, у свою чергу, автор поділяв на два види: 1) керівні положення, яких у діяльності дотримуються всі державні органи, та 2) керівні положення, в яких знаходять своє преломлення принципи виправно-трудового права. Крім цих двох основних видів, учений також акцентував на наявності додаткових принципів діяльності органів, які виконують покарання³. У той же час науковцем один і той самі принцип розглядався і як принцип галузі права, і як принцип діяльності органів, що виконують покарання, а в деяких роботах взагалі мова йшла про принципи виправно-трудової політики, які за своїм змістом співпадали з принципами виправно-трудового права, які він оприлюднив раніше⁴. Щодо стосується системи принципів виправно-трудового права, то фахівець поділяв їх на: *загальноправові, міжгалузеві й галузеві*⁵.

Принципи виправно-трудового права були предметом наукових досліджень й іншого відомого представника цієї галузі права М. О. Беляєва. Під цими принципами науковець розумів основоположні (керівні) ідеї, що визначають сутність, зміст, завдання й мету виправно-трудового законодавства і порядок їх реалізації у процесі виконання покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом. Автор визнавав

¹ Сперанский И. А., Шишов О. Ф. Советское исправительно-трудовое право: учеб. пособие по спецкурсу. Москва, 1965. С. 3–8.

² Сперанский И. А. Принципы советского исправительно-трудового права и их закрепление в основах исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.715. Москва, 1970. С. 13.

³ Иого ж. Основные вопросы советского исполнительно-трудового права: курс лекций. Москва, 1976. С. 12.

⁴ Сперанский И. А. Основные вопросы советского исполнительно-трудового права: курс лекций. Москва : Акад. МВД СССР. 1976. С. 10.

⁵ Сперанский И. А., Шишов О. Ф. Советское исправительно-трудовое право: учеб. пособие по спецкурсу. Москва, 1965. С. 11.

також наявність й інших принципів виправно-трудового права, таких як: окреме утримання осіб у виправно-трудовах установах; відбуття всього строку покарання в одній виправно-трудовій установі та ін., при цьому вказуючи, що вони не мають суттєвого значення. Усі принципи виправно-трудового права М. О. Беляєв поділяв на *загальнополітичні* і *специфічні*. У цілому ж аналіз наукових досліджень ученого підтверджує те, що він не розмежовував принципи галузі права, завдання й мету виправно-трудової політики, а також завдання й мету діяльності установ і органів, які виконують покарання¹.

Природу принципів цієї галузі права вивчав і М. П. Мелентьев, який під ними розумів основні положення виправно-трудової політики, закріплені в нормах чинного законодавства, які вказують на мету, загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі виконання кримінальних покарань. Проте, за твердженням автора, це стосується галузевих (специфічних) принципів виправно-трудового права. Науковець указував, що такі принципи відображають завдання і функції виправно-трудового права, через них сприймаються основні положення виправно-трудової політики, зафіксовані нормами виправно-трудового права².

Крім цього, вчений зазначив, що принципи виправно-трудового права містяться не в одній, а в низці норм і відображають природу норм виправно-трудового законодавства, вказують на зв'язок з іншими суспільними явищами і виступають активним центром правової системи. Фахівець вважав, що текстуальне закріплення принципів права є свідченням високого рівня нормативних узагальнень галузі права³.

Значний внесок у розробку і визначення принципів виправно-трудового права зробив В. О. Уткін. Проте зміст принципів науковець ставив у залежність від того, яке місце посідає виправно-трудове право в системі права: є самостійною галуззю або, навпаки, не є таким⁴.

¹ Советское исправительно-трудоное право / под ред. : Н. А. Беляев, В. С. Прохоров. Ленинград : Изд-во Ленингр.ун-та. 1989. С. 10–18.

² Мелентьев М. П. Функции советского исправительно-трудоного права и механизм их осуществления. Москва : ВНИИ МВД СССР. 1980. С. 22–24.

³ Там само. С. 24

⁴ Уткин В. А. Понятие «принцип отрасли права» и его значение для дискуссии самостоятельности исправительно-трудоного права. *Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью*. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1979. С. 21, 23.

Науковці В. М. Трубников та В. М. Харченко запропонували під принципами виправно-трудового права розуміти загальні положення про напрям, характер, підстави й обсяг законодавчого регулювання суспільних відносин, що виникають під час виконання кримінальних покарань¹.

Як вбачається, наведені вченими розуміння принципів виправно-трудового права дозволяють зробити висновок, що проблема визначення принципів не отримали остаточного вирішення, незважаючи на те, що їх дослідженням займалася значна кількість науковців цієї галузі права. Це пов'язано з тим, що тривалий час у юридичній науковій літературі минулого століття панувала думка про те, що виправно-трудове право не визнавалося самостійною та відокремленою галуззю права. Зокрема, С. В. Познишев, М. Д. Шаргородський, А. А. Піонтковський називали її підгалуззю кримінального права, або комплексною галуззю права².

Сучасні фахівці кримінально-виконавчого права також вважають, що на той час важлива для науки теоретична проблема принципів права не отримала свого остаточного вирішення. На їх думку, це пов'язано, по-перше, із конкретними історичними умовами розвитку суспільства, по-друге, у наукових працях деяких представників цієї галузі права принципи фактично ототожнювалися із засобами виправно-трудового впливу, завданнями, метою виправно-трудової політики і діяльності установ і органів виконання покарань. Аналізуючи наукову літературу того часу, С. В. Чубраков справедливо засвідчив, що спеціалісти – представники науки виправно-трудового права визначали роль і місце цієї галузі права залежно від історичних етапів її розвитку, оскільки виправно-трудове право деякий час не визнавалося науковцями самостійною галуззю права, яка має власний предмет і метод правового регулювання. Вказані чинники і вплинули на визначення принципів виправно-трудового права, що були надані науковцями у ті роки³.

¹ Трубников В. М., Харченко В. М. Поняття виправно-трудового права. Предмет і система курсу: конспект лекції. Харків: УкрЮА, 1994. С. 10.

² Ширвиндт Е. Г., Утевский Б. С. Советское исправительно-трудовое право. М. : Госюриздат, 1957. 244 с.

³ Чубраков С. В. Становление взглядов на принципы уголовно-исполнительного права в науке исправительно-трудового (уголовно-исполнительного) права. *Вестник Томского государственного университета*. 2008. №316. С. 120.

Однак, повторимося, проблема принципів й дотепер викликає науковий інтерес та залишається актуальною в сучасній доктрині науки кримінально-виконавчого права України. Після прийняття у 2003 р. КВК України, її досліджували такі вітчизняні вчені, як: І. Г. Богатирьов¹, М. Я. Гуцуляк², О. М. Джужа³, Т. А. Денисова⁴, В. Я. Конопельський⁵, Ю. В. Кернякевич-Танасійчук⁶, Т. В. Рудник⁷, А. А. Куценко⁸, Я. О. Ліховіцький⁹, К. Б. Марисюк¹⁰, І. С. Михалко¹¹, О. Є. Скакун¹², М. С. Пузирьов¹³, А. Х. Степанюк¹⁴, В. М. Трубников¹⁵

¹ Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ: Атіка, 2010. С. 20–21.

² Гуцуляк М. Я. Поняття та зміст принципів кримінально-виконавчого права України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. № 2. С. 213–218.

³ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 304 с.

⁴ Кримінально-виконавче право: навч. посібник / за ред. Т. А. Денисової. Київ: Істина, 2008. С. 13.

⁵ Конопельський, В. Я. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі: поняття, зміст, реалізація у кримінально-виконавчій діяльності України : монографія. Одеса ; ОДУВС, 2014. – 474 с.

⁶ Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика України: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. Нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 336 с.

⁷ Рудник Т. В. Гуманізм як принцип кримінально-виконавчого права. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 11. С. 142–145.

⁸ Куценко А. А. Принципи кримінально-виконавчого права, їхнє значення для формування законодавства. Харків: Право, 2005. 129 с.

⁹ Ліховіцький Я. О. Персонал органів та установ виконання покарань як суб'єкт виконання покарань в Україні: монографія. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2017. – 556 с.

¹⁰ Марисюк К. Б. До питання про поняття принципів кримінально-виконавчого права України. *Актуальні питання реформування правової системи України*: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29–30 трав. 2009 р. Луцьк, 2009. С. 587–588.

¹¹ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Харків: Право, 2013. 200 с.

¹² Скакун О. Є. Про принципи кримінально-виконавчого права України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 55–62.

¹³ Пузирьов М. С. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 141–145.

¹⁴ Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2000. № 1. С. 171–181.

¹⁵ Трубников В. М. Про систему принципів кримінально-виконавчої політики України. *Від громадянського суспільства – до правової держави*: тези II Міжнар. наук.-практ. конф. (25 квіт. 2007 р.). Харків, 2007. С. 439–447.

та ін. Указані вчені присвятили окресленій проблемі статті, тези наукових повідомлень, дисертаційні дослідження, монографії, розділи підручників із кримінально-виконавчого права та науково-практичних коментарів до Кримінально-виконавчого кодексу України, тим самим зробивши вагомий внесок у теорію науки кримінально-виконавчого права України.

Таким чином, поглиблене вивчення наукових праць згаданих фахівців дозволяє констатувати, що деякі теоретичні положення стосовно принципів кримінально-виконавчого права України й дотепер не отримали свого остаточного тлумачення, а тому потребують відповідного наукового аналізу. Наприклад, дотепер не вироблено єдиного поняття «принципи кримінально-виконавчого права». Підтвердженням цьому є те, що різними авторами у своїх наукових працях наводяться авторські визначення. Приміром, О. М. Джужа принципами кримінально-виконавчого права вважає основні ідеї, керівні положення, які визначають стратегію і напрями розвитку інститутів і норм цієї галузі права, забезпечують системність правового регулювання суспільних відносин, що виникають при виконанні покарань¹; а А. Х. Степанюк принципи розуміє як об'єктивно зумовлені процесом виконання покарання вихідні положення, основні керівні засади, що пронизують і характеризують езекутивну діяльність². У свою чергу, В. М. Трубников пропонує розглядати їх як загальні положення (ідеї), обумовлені об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, політику держави у сфері виконання кримінальних покарань, які, будучи закріпленими нормами кримінально-виконавчого права, визначають їх зміст³.

Вітчизняними науковцями наводяться й інші дефініції принципів кримінально-виконавчого права. Зокрема, М. Я. Гуцуляк розуміє їх як загальні керівні положення, ідеї, імперативні вимоги, що складають основу державної політики у сфері виконання покарань, характеризують його сутність і призначення в суспільстві та мають доктринальне

¹ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер. 2002. С. 22.

² Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1. С. 171–181.

³ Трубников В. М. Принципи кримінально-виконавчої політики України. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2001. Вип. 15. С. 9.

вираження і нормативно-правове закріплення¹. У свою чергу, О. В. Лисодєд і М. П. Черненко трактують наступним чином: теоретично обґрунтовані основні положення, що зумовлені об'єктивними закономірностями реалізації кари та виражають сутність кримінально-виконавчої діяльності, спрямованої на здійснення правообмежень, властивих покаранням, незалежно від форм застосованих примусових заходів². У той же час А. А. Куценко називає їх специфічним проявом загальних принципів права у сфері виконання покарань³, а Т. А. Денисова пропонує під принципами кримінально-виконавчого права розуміти розроблені наукою кримінально-виконавчого права на основі аналізу кримінально-виконавчих норм, які визначають стратегію та напрями розвитку інститутів і норм цієї галузі права, забезпечують системність правового регулювання суспільних відносин, що виникають при виконанні кримінальних покарань⁴; а К. Б. Марисюк вважає їх загальними вимогами до суспільних відносин і їх учасників, вихідними керівними засадами, що виражають сутність кримінально-виконавчого права і визначають його загальну спрямованість і найістотніші риси подальшого розвитку⁵.

Натомість В. М. Трубников розглядає принципи у більш широкому розумінні – крізь кримінально-виконавчу політику. Зокрема, під ними фахівець розуміє політику держави у сфері виконання покарань чи діяльності кримінально-виконавчих установ та інших органів держави, що виконують кримінальні покарання. Автор вказує, що, коли мова йде про принципи права як галузі права, у них відображаються і принципи політики, і принципи діяльності відповідних установ і органів, що виконують покарання, і відстоює позицію, що коло основних положень (засад), які варто розглядати як принципи кримінально- вико-

¹ Гуцуляк М. Я. Поняття та зміст принципів кримінально-виконавчого права України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. №2. С. 218.

² Лисодєд О. В., Черненко М. П. Термінологічний довідник із застосування кримінально-виконавчого законодавства. Харків: Кроссрууд, 2010. С. 60.

³ Куценко А. А. Принципи кримінально-виконавчого права, їхнє значення для формування законодавства. Харків : Право, 2005. С. 56.

⁴ Кримінально-виконавче право : навч. посібник / за ред. Т. А. Денисової. К. : Істина. 2008. С. 13.

⁵ Марисюк К. Б. Кримінально-виконавче право України в схемах і таблицях. Загальна частина. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. С. 14.

навчої політики, ширше за обсяг положень принципів кримінально-виконавчого права¹. Підтримує точку зору В. М. Трубникова й О. Є. Скакун². Російський науковець О. А. Сизая вважає, що кримінально-виконавча політика стосовно принципів кримінально-виконавчого права має визначальне значення, оскільки вона перебуває в тісному зв'язку з розвитком суспільних відносин³.

Як вбачається, проблема визначення принципів кримінально-виконавчого права є досить складною, тому й не отримала свого остаточного вирішення, як наслідок, на цей час не вироблено єдиного підходу до їх трактування. Отже, під принципами кримінально-виконавчого права ми розуміємо сукупність керівних ідей (положень), що визначають зміст кримінально-виконавчого права й виступають вихідними засадами для організації діяльності органів та установ виконання покарань у процесі реалізації останніми покарань.

Проте не менш важливою теоретичною проблемою є з'ясування ролі та функціонального призначення принципів у конкретній діяльності. Стосовно кримінально-виконавчого права, їх науковці розглядають наступним чином:

На думку І. Г. Богатирьова, вони мають історичний характер і є результатом закономірностей розвитку суспільства в цілому, втіленням їх демократичних і гуманітарних традицій⁴. У той же час К. Б. Марисюк стверджує, що вони є виразом головного, основного в даній галузі права, відображають стратегічну тенденцію його розвитку, показуючи, на що воно зорієнтовано, та покликані відігравати значну роль у формуванні кримінально-виконавчого законодавства й відповідної галузі права як соціальної реальності⁵. На переконання

¹ Трубников В. М. Принципи кримінально-виконавчої політики України. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2001. Вип. 15. С. 9.

² Скакун О. Є. Про принципи кримінально-виконавчого права України. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 61.

³ Сизая Е. А. Разграничение принципов уголовно-исполнительного права от принципов уголовно-исполнительной политики, целей, задач и иных юридических категорий пенитенциарного законодательства. *Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление*. 2007. № 2. С. 20–23.

⁴ Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України: підручник. Київ: Всеукр. асоц. «Правова єдність». 2008. С. 59.

⁵ Марисюк К. Б. До питання про поняття принципів кримінально-виконавчого права України. *Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29–30 травня 2009 р.* Луцьк. 2009. С. 588.

Т. М. Рудник принципи кримінально-виконавчого права відображають загальну спрямованість і сутність правового регулювання суспільних відносин, визначають розвиток законодавства та вимоги до нормотворчої діяльності¹. Як слушно зауважує А. Х. Степанюк, принципи кримінально-виконавчого права синтезують, узагальнюють уявлення, знання та поняття про сутність процесу виконання-відбування покарання, вони містять у собі ідеальне уявлення про реальну мету ексекутивної діяльності, результат зусиль адміністрації органів та установ виконання покарань. Крім того, науковець звертає увагу на те, що вони впливають на практику правозастосування, зумовлюючись, насамперед, цільовим характером діяльності органів і установ виконання покарань. У принципах кримінально-виконавчого права, на погляд А. Х. Степанюка, мають бути зосереджені та об'єднані найбільш істотні риси права².

Як вбачається, значення принципів кримінально-виконавчого права полягає в тому, що вони визначають зміст суспільних відносин, вказуючи на ті ідеї, на яких повинна будуватися політика у сфері виконання кримінальних покарань. До того ж, на нашу думку, побудова правової держави, реформування кримінально-виконавчої системи та кримінально-виконавчого законодавства згідно з міжнародними стандартами не можливі без детального дослідження і з'ясування сутності принципів кримінально-виконавчого права, оскільки вони мають важливе теоретичне та практичне значення не тільки для науки кримінально-виконавчого права, набувають широкого соціально-правового значення, відображають тенденцію розвитку права і виступають певними орієнтирами у правозастосовній діяльності³.

Усе це свідчить про те, що наукова проблема принципів надзвичайно багатогранна та має для науки кримінально-виконавчого права першорядне методологічне значення, при вирішенні якої фахівцям вдалося зробити висновок, що необхідно розрізнити принципи кримі-

¹ Рудник Т. В. Гуманізм як принцип кримінально-виконавчого права. *Підприємництво, господарство, право*. 2007. № 11. С. 142.

² Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства. *Вісник Академії правових наук України*. Харків. 2000. № 1 С. 174.

³ Гальцова О. В. До питання про принципи кримінально-виконавчого права України *Публічне право*. 2014. № 1. С. 221.

нально-виконавчого *права* та принципи кримінально-виконавчого *законодавства*¹.

Зокрема, до принципів кримінально-виконавчого права вони, так само як і А. Х. Степанюк, відносять: справедливість; поважання прав людини; гуманізм; законність; невідворотність виконання покарання². Ці принципи є теоретично обґрунтованими основними положеннями, обумовленими об'єктивними закономірностями реалізації кари, що виражають сутність кримінально-виконавчої діяльності, спрямованої на здійснення правообмежень, властивих покаранням, незалежно від форм застосовуваних примусових заходів і знаходять свій прояв у процесі виконання-відбування всіх без винятку покарань³.

До принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань фахівці відносять ті, що закріплені у ст. 5 КВК України, а саме: невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань⁴. Їх характерною рисою є наявність стійкого зв'язку між окремими принципами всередині цієї системи. Вся сукупність принципів кримінально-виконавчого законодавства стосується одного абстрактно окресленого процесу виконання-відбування покарання, в якому обов'язково переплітається дія всіх взаємозв'язаних принципів кримінально-виконавчого законодавства⁵.

¹ Кримінально-виконавче право: підручник / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків: Право, 2011. С. 9.

² Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 44; Кримінально-виконавче право / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків: Право, 2011. С. 9.

³ Кримінально-виконавче право / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків: Право, 2011. С. 9–10.

⁴ Кримінально-виконавче право / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків: Право, 2011 С. 9; Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : навч. посібник / за заг. ред. О. М. Джузи. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 8.

⁵ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 19.

Заслугове на підтримку думка І. С. Михалко стосовно того, що принципи кримінально-виконавчого законодавства повинні відповідати таким вимогам: 1) конструктивність (розроблення чіткого й ефективного механізму правової реалізації норм права, що вміщуються у змісті принципу, опрацьований набір процедур (алгоритмів), за допомогою яких буде здійснюватися застосування всієї його конструкції); 2) функціональна повнота (потребує чіткого розуміння того, для вирішення яких завдань призначений цей принцип кримінально-виконавчого законодавства України, і чи ці завдання дійсно дотримуються і вирішуються на практиці); 3) доступність до врегульованих принципом благ (предмета регулювання), яка виступає найбільш важливою властивістю принципу кримінально-виконавчого законодавства; 4) точність (кожен принцип кримінально-виконавчого законодавства повинен мати відповідну розроблену наукою кримінально-виконавчого права концепцію та зрозумілу кримінально-правову характеристику); 5) системність (побудова кожного принципу кримінально-виконавчого законодавства повинна бути цілісною, об'єктивно існуючою системою з високим рівнем внутрішньої організації, достатньої для вирішення певних завдань та зручної для використання у певних ситуаціях); 6) істинність і реальність (принципи кримінально-виконавчого законодавства мають наближатися до об'єктивної істини та відповідати реальності); 7) необхідність і доцільність (закріплення кожного принципу кримінально-виконавчого законодавства характеризується необхідністю та доцільністю на сучасному етапі розвитку Української держави. Ідея цільового спрямування (доцільності) принципу законодавства виступає невід'ємною властивістю ефективності принципу. Всі принципи кримінально-виконавчого законодавства відіграють особливу роль при досягненні мети кримінального покарання); 8) раціональність (є загальною умовою його ефективного функціонування відповідно до інтересів та можливостей у процесі виконання покарання. Його основною метою є оптимізація результатів дії кримінально-виконавчого права в цих умовах при дотриманні певних засад та правил); 9) індикативність (повинен бути показником для вирішення можливих проблем, що виникають у практиці виконання покарань у сфері його дії)¹.

¹ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 19–21.

Як видається, дотримання законодавцем таких вимог при формулюванні принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань є прийнятним, дозволить всебічно з'ясувати їх роль у кримінально-виконавчій діяльності, чітко окреслити сферу дії та застосування, а також визначити місце в системі принципів у цілому.

Нагадаємо ще раз, що на сьогодні серед фахівців кримінально-виконавчого права, на жаль, не існує єдиного підходу до трактування поняття «принципи кримінально-виконавчого законодавства». Вчені, які досліджували окреслену наукову проблему, надали таким принципам свої авторські визначення, проте їх розуміння дещо різняться між собою. Наприклад, А. Х. Степанюк вважає, що це специфічний прояв загальних принципів права у сфері покарань, які є тією з'єднувальною ланкою між теорією і практикою, що за допомогою правових засобів забезпечує цілісність законодавчої форми та змісту ексекутивної діяльності, орієнтуючи як законодавця, так і суб'єктів виконання покарання на одностайний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання¹. На думку вченого, принципи кримінально-виконавчого законодавства покликані визначати зміст норм КВК України, а відповідно, і права, обов'язки й законні інтереси суб'єктів виконання-відбування покарання; вони мають виконувати регулятивну функцію, що визначає головний напрям діяльності органів та установ виконання покарань².

Під принципами кримінально-виконавчого законодавства І. Г. Богатирьов пропонує розуміти загальні керівні положення, ідеї, імперативні вимоги, які складають основу щодо державної кримінально-правової політики у сфері виконання кримінальних покарань, характеризують його сутність і призначення в суспільстві і мають доктринальне вираження та нормативно-правове закріплення. Автор стверджує, що принципи – це об'єктивно зумовлені практикою виконання покарань й розроблені з урахуванням досягнень науки кримінально-виконавчого права основи організації та здійснення законодавчого регулювання діяльності з виконання кримінальних покарань, що забезпечують їх ефективність. Науковець слушно зауважує, що розгляд проблеми прин-

¹ Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2000. № 1. С. 181.

² Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2000. № 1. С. 180.

ципів має певну складність, оскільки серед фахівців дотепер немає єдиної думки щодо того, чи йде мова про принципи кримінально-виконавчого права (кримінально-правової політики держави у сфері виконання покарання), принципи кримінально-виконавчого законодавства чи принципи діяльності кримінально-виконавчих установ та інших органів держави, що виконують кримінальні покарання¹.

Розглядаючи питання співвідношення принципів кримінально-виконавчого права та принципи кримінально-виконавчого законодавства, О. М. Джужа вказує, що останні відрізняються від принципів кримінально-виконавчого права та мають звужений перелік².

У свою чергу, М. Я. Гуцуляк під принципами кримінально-виконавчого законодавства розуміє ті, що закріплені у ст. 5 КВК України, є втіленням принципів кримінально-виконавчого права і сформульовані наукою кримінально-виконавчого права, виступаючи виразом головного, основного в цій галузі права, і відображають тенденцію його розвитку й шляхи вдосконалення³.

Натомість І. С. Михалко принципи кримінально-виконавчого законодавства визначає як вихідні засади й положення процесу виконання-відбування покарання, що мають ідеологічно-правовий, нормативно-регулюючий і стратегічний характер, наділені певним правовим інструментарієм у процесі здійснення кримінально-виконавчої діяльності, характеризуються властивостями об'єктивності, системності й зумовлені цілями виконання покарання⁴.

Отже, *принципи кримінально-виконавчого законодавства* розуміються як керівні ідеї (положення), що закріплені у кримінально-виконавчому законодавстві України, визначають характер і напрями діяльності органів і установ виконання покарань, а так само сутність державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

¹ Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Атіка, 2010. С. 20–21.

² Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужа. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 8.

³ Гуцуляк М. Я. Поняття та зміст принципів кримінально-виконавчого права України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. №2. С. 217–218.

⁴ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 149.

До сказаного додамо, що принципи кримінально-виконавчого законодавства у доктринальній площині вивчають і зарубіжні фахівці. Зокрема, російські вчені-пенітенціаристи вважають, що вони є законодавчо закріпленим підсумком розвитку політики у галузі кримінально-виконавчого права та відображають досягнення національної науки у сфері правового регулювання виконання і відбування покарання¹. Їх науковці трактують, виходячи із розуміння принципів права, оскільки вважають, що з методологічної точки зору принципи права і законодавства можна визначити як зміст (принципи права) і форму (принципи законодавства)², зауважуючи, що останні пов'язані між собою, доповнюють один одного. Отже, їх реалізація при виконанні покарань є комплексною³.

Проте у теорії принципів кримінально-виконавчого законодавства існує низка проблем, вирішити які фахівці пропонують, зокрема, шляхом подальшого вдосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства. Так, на думку О. Є. Скакун, у ст. 5 КВК України одночасно закріплено загальноправові, міжгалузеві і галузеві принципи. Тому їх перелік вказує на несистемний характер⁴. Вирішити проблему, що виникла, автор пропонує у такий спосіб: по-перше, закріпити принципи, що мають поширюватися на всю правову спільноту, для якої вони виокремлюються; по-друге, закріпити ідеї, положення, характерні лише для окремого галузевого інституту і тому не можуть «претендувати» на роль галузевого принципу. На його думку, не можна одні і ті самі ідеї та положення відносити до принципів і мети одночасно (наприклад, виправлення і ресоціалізацію засуджених), а також змішувати їх із принципами і засобами політики (наприклад, суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу та ін.). Так само науковець не підтримує точку зору, що ідеї, основні положення, притаманні одній групі засобів впливу на засуджених, повинні поширюватися й на інші галузі кримінально-виконавчої політики⁵.

У свою чергу, К. Б. Марисюк пропонує доповнити ст. 5 КВК України такими галузевими принципами: можливість виправлення

¹ Рыбак М. Уголовно-правовые, пенитенциарные принципы: проблемы реализации. *Уголовное право*. 2005. №4. С. 112.

² Сумченков С. Ю. Принципы права и исключения в праве: аспекты соотношения. *Государство и право*. 2009. №5. С. 23.

³ Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: учеб. / под ред. И. Л. Трунова. Москва : Эксмо, 2005. С. 21.

⁴ Скакун О. Є. Про принципи кримінально-виконавчого права України. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 56.

⁵ Там само.

кожної особи, яка вчинила злочин; розвиток корисної ініціативи і самодіяльності засуджених; обов'язкова психолого-педагогічна обгрунтованість норм кримінально-виконавчого права¹. До речі, таку саму пропозицію висловлювали ще у 1983 р. учені М. О. Стручков та Ю. М. Ткачевський.

Натомість А. Х. Степанюк вважає, що закріплені у ст. 5 КВК України принципи демократизму, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, поєднання покарання з виховним впливом, участь громадськості у діяльності органів і установ виконання покарань не можна вважати принципами кримінально-виконавчого законодавства. Демократизм є принципом кодифікації законодавства, саме тому його не можна відносити до принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, а принципи диференціації та індивідуалізації виконання покарань; поєднання покарання з виховним впливом та участь громадськості у діяльності органів і УВП – це принципи окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, які можуть бути реалізовані переважно при виконанні покарання у виді позбавлення волі². Фахівець слушно зауважує, якщо розуміти кримінальну відповідальність через категорію правовідносин, то обов'язкам засудженого повинні кореспондувати права адміністрації органів та УВП, і навпаки. У межах же «взаємної відповідальності» особа, притягнута до кримінальної відповідальності, зобов'язана підкоряти свою поведінку правообмеженням, що відбивають зміст покарання, а адміністрація так само «взаємно» зобов'язуватиметься підпорядковувати свою діяльність правам й інтересам засудженого. Звучить це, на перший погляд, доволі принадно, але за такого співвідношення обов'язкам протистоять обов'язки, а при владних відносинах між адміністрацією і засудженими, коли адміністрація займає панівні позиції, а засуджені підкоряють свою поведінку вимогам адміністрації, таке співвідношення «взаємної відповідальності» у принципі неможливе³.

¹ Марисюк К. Кримінально-виконавчий кодекс України потребує вдосконалення. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIII Регіон. наук.-практ. конф.* (8–9 лют. 2007 р.). Львів, 2007. С. 474.

² Кримінально-виконавче право України : підручник / за ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2005. С. 6.

³ Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків, 2004. Вип. 9. С. 63.

Як указує М. Я. Гуцуляк, принципи кримінально-виконавчого законодавства, закріплені у ст. 5 КВК України, потребують подальшого вдосконалення, і пропонує доповнити згадану норму таким принципом, як співпраця між учасниками кримінально-виконавчого процесу¹.

Разом із тим усі фахівці підкреслюють необхідність фіксації принципів у законодавстві. Вчені слушно наголошують, що будь-який принцип має властивість нормативності і виступає щодо тієї чи іншої діяльності певним вихідним, базовим правилом, вимогою²; правові ідеї (принципи), які відображені в законодавстві, безперечно, набувають регулюючого значення і виступають відправними засадами для подальшого розвитку законодавчої і правозастосовної діяльності³. Таку точку зору підтримує А. Х. Степанюк, зауважуючи, що закріплення в нормах кримінально-виконавчого законодавства принципів кримінально-виконавчого права одночасно є і фіксацією принципів екзекутивної діяльності органів та установ виконання покарань. І, навпаки, принципи діяльності органів та установ виконання покарань зможуть набути властивостей принципів права тільки після їх закріплення нормами кримінально-виконавчого законодавства. Фахівець вважає, що, об'єктивуючись у кримінально-виконавчому законодавстві, принципи виходять за межі сучасних наукових уявлень, набувають нормативно-правових характеристик та широкого соціально-правового значення, оскільки основоположні ідеї, що виражаються в законах, стають правовими нормами й отримують державно-владний характер, тому ніякі наукові ідеї, що не закріплені в законі, не можуть вважатися правовими принципами⁴. Такої ж думки дотримується й більшість вітчизняних учених⁵ і науковців кримінально-виконавчого права Російської Федерації.

¹ Гуцуляк М. Я. Поняття та зміст принципів кримінально-виконавчого права України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України*. 2007. № 2. С. 217.

² Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике. Екатеринбург: Наука, 1993. С. 52–64.

³ Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий права. Москва: Юрид. лит., 1976. С. 222.

⁴ Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1. С. 175.

⁵ Марисюк К. Б. До питання про поняття принципів кримінально-виконавчого права України. *Актуальні питання реформування правової системи України*: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29–30 трав. 2009 р. Луцьк, 2009. С. 588.

Наприклад, російські вчені-пенітенціаристи вважають, що закріплені у ст. 8 КВК Російської Федерації принципи кримінально-виконавчого законодавства: по-перше, визначають побудову та зміст Особливої частини Кодексу, яка регулює виконання конкретних видів кримінальних покарань; по-друге, впливають на зміст інститутів і норм КВК РФ, вказують орієнтири для інших законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють виконання різних видів покарання; по-третє, принципи кримінально-виконавчого законодавства через систему норм і шляхом безпосередньої дії впливають на практику виконання кримінальних покарань¹. Крім того, М. Рибак також стверджує, що законодавчо закріплені принципи вказують на підсумок розвитку політики в галузі кримінально-виконавчого права і відображають досягнення вітчизняної науки у сфері правового регулювання виконання і відбування покарання².

Отже, зазначимо наступне:

1) у юридичній літературі з кримінально-виконавчого права майже завжди постають предметом наукового розгляду принципи кримінально-виконавчого права. Окреслена проблема не зважаючи на значну кількість досліджень, не отримала єдиного розв'язання щодо їх поняття, ролі та значення.

2) щодо принципів кримінально-виконавчого законодавства, слід визначити, що вони є похідними від принципів кримінально-виконавчого права, оскільки законодавство виступає зовнішньою своєрідною оболонкою права. На підставі діалектичного зв'язку, який існує між правом та законодавством, можна стверджувати, що принципи кримінально-виконавчого права та принципи кримінально-виконавчого законодавства знаходяться у певній єдності один з одним. Після того як принципи кримінально-виконавчого права отримують закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві, вони набувають ознак нормативності та вищої імперативності, отже, стають принципами кримінально-виконавчого законодавства, вказуючи, тим самим, напрями діяльності для органів та установ виконання покарань;

¹ Михлин А. С., Селиверстов В. И., Шмаров И. В. Концептуальные проблемы нового Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации. *Государство и право*. 1997. № 8. С. 71.

² Рыбак М. Уголовно-правовые, пенитенциарные принципы: проблемы реализации. *Уголовное право*. 2005. № 4. С. 112.

3) у ст. 5 КВК України закріплені принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань. Які після їх закріплення у законодавстві є загальнообов'язковими у правозастосовній діяльності для органів та установ виконання покарань, регулюючи відносини між усіма суб'єктами у процесі виконання-відбування покарань.

1.2. Повага до прав і свобод людини як принцип кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань

Приступаючи до розгляду питання, вкажемо, що виконання покарань стане ефективним, якщо воно буде здійснюватися згідно з певними принципами. Саме тому в нормах кримінально-виконавчого законодавства (ст. 5 КВК України) закріплено систему принципів, дотримання яких є обов'язковим під час виконання-відбування покарань. Цим підкреслюється пріоритет в ієрархії цінностей, що існує у державі та суспільстві, і визначаються напрями розвитку кримінально-виконавчого законодавства. Нагадаємо, що систему принципів складають, зокрема, такі: невідворотність виконання і відбування покарань; законність; справедливість; гуманізм; демократизм; рівність засуджених перед законом; повага до прав і свобод людини; взаємна відповідальність держави і засудженого; диференціація й індивідуалізація виконання покарань; раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки; поєднання покарання з виправним впливом; участь громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і УВП.

Переважаюча більшість вітчизняних фахівців у галузі кримінально-виконавчого права, як уже раніше відзначалося, класифікують принципи на: *загальноправові, міжгалузеві та галузеві*. Всі ці принципи взаємопов'язані між собою¹.

¹ Трубников В. М. Про систему принципів кримінально-виконавчої політики України. *Від громадянського суспільства – до правової держави* : тези II Міжнар. наук.-практ. конф. (25 квіт .2007 р.). Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2007 р. С. 440–441;

Особливе місце у системі принципів посідають *загальноправові*, оскільки вони властиві всім галузям права. У сучасній юридичній літературі визнають такі загальноправові принципи: а) *справедливості*, що означає відповідність між роллю особи в суспільстві та її соціально-правовим становищем, співрозмірність між діями і винагородами чи покараннями тощо; б) *юридичної рівності громадян перед законом і судом*; в) *гуманізму*, який означає, що Конституція і закони мають закріплювати права й свободи людини і громадянина, забороняти вчинки, що принижують людську гідність, тощо; г) *демократизму*, зміст якого полягає в тому, що в правових нормах мають бути зафіксовані механізми й інститути представницького та безпосереднього народовладдя, за допомогою чого громадяни зможуть брати участь в управлінні державними справами, захищати свої права і свободи; д) *єдності прав і обов'язків*, що означає, що немає і не може бути прав без обов'язків і обов'язків без прав; е) *законності*, сутність якого відбиває систему певних вимог суспільства і держави стосовно точної реалізації норм права усюди й усюди¹; є) *взаємної відповідальності держави та особи*². Згадані принципи, як стверджують учені, притаманні всім галузям права, є об'єктивними за своїм змістом, суворо детермінованими дійсністю, оскільки пояснюють соціально-політичне значення існування всіх інших правових настанов кримінально-виконавчого закону і тим самим надають законодавству єдності, логічності та усталеності. Це означає, що при формулюванні загальноправових принципів учені не можуть уникнути високого ступеня абстрактності їх змісту. Загальноправові принципи виступають стосовно галузевих визначальними та стратегічними, охоплюючи своїм змістом результат правового впливу в цілому³.

До загальноправових принципів науковці кримінально-виконавчого права відносять такі, як: 1) законність; 2) справедливість; 3) гуманізм; 4) демократизм; 5) рівність засуджених перед законом⁴.

Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Київ : Атіка, 2010. С. 20–21

¹ Малько А. В. Теория государства и права: учеб. Москва : Юристъ, 2004. С. 111–112.

² Правознавство: підручник / за ред. : В. В. Копейчиков, А. М. Колодій. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 114.

³ Там само.

⁴ Гуцуляк М. Я. Поняття та зміст принципів кримінально-виконавчого права України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх*

Галузеві принципи властиві тільки конкретній галузі права, що відображають її характерні особливості та сутність, мають специфіку й певну самостійність у межах цієї галузі права. Вони порівняно із загальноправовими принципами швидше реагують на динаміку соціальних інтересів¹. Як вказує І. С. Михалко, такі принципи охоплюють і повною мірою відображають предмет правового регулювання всієї галузі права, деталізують засади кримінально-виконавчої діяльності, конкретизують і уточнюють правовідносини у процесі виконання і відбування покарань². До них фахівці кримінально-виконавчого права відносять: 1) принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки; 2) принцип поєднання покарання з виправним впливом; 3) принцип взаємної відповідальності держави і засудженого; 4) принцип участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань.

І нарешті, під *міжгалузевими* принципами вітчизняні учені, зазвичай, розуміють такі, що діють у кількох галузях права³. Більш ґрунтовне визначення міжгалузевих принципів надали російські науковці Л. О. Сироватська та О. Л. Захаров. Приміром, Л. О. Сироватська розуміє їх як основні керівні положення, що закріплені у праві та визначають внутрішню єдність і напрям розвитку таких норм, які регулюють схожі відносини і проявляються в кількох галузях права⁴; О. Л. Захаров – як загальну для двох чи більше галузей права основну ідею, що відображає закономірності та зв'язки розвитку суспільних відносин,

справ України. 2007. №2. С. 213–218; Марисюк К. Кримінально-виконавчий кодекс України потребує вдосконалення. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIII Регіон. наук.-практ. конф.* (8–9 лют. 2007 р.). Львів, 2007. С. 474–475; Рудник Т. В. Гуманізм як принцип кримінально-виконавчого права. Гуманізм як принцип кримінально-виконавчого права. *Підприємництво, господарство, право*. 2007. №11. С. 142–145.

¹ Коваль О. А. Види принципів права України. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ, 2006. Вип. 2. С. 16–25.

² Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 23.

³ Теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

⁴ Сыроватская Л. А. Принципы трудового права.. Трудовое право: учеб. Москва : Высш. шк., 1995. Гл. 3. С. 42–60.

нормативно закріплену в позитивному праві, спрямовує правове регулювання та визначає сутність і соціальне призначення права¹.

Як видно, наукова проблема міжгалузевих принципів є доволі складною в теорії права. Як свідчить аналіз наукових праць, більшість фахівців приділяла увагу дослідженню тільки загальноправових і галузевих принципів. Проте деякі у своїх дослідженнях, поруч із загальноправовими й галузевими, виокремлювали й міжгалузеві принципи, щоправда, розглядаючи їх лише при вивченні окремих галузей та інститутів права. Однак праць, присвячених їх вивченню, не опубліковано, хоча вченими неодноразово підкреслювалося, що міжгалузеві принципи для науки становлять значний інтерес (С. С. Алексєєв, В. В. Лазарєв, Л. С. Явич та ін.)². Недостатня наукова розробка міжгалузевих принципів, вважає О. Л. Захаров, стримує розвиток, зокрема, законодавчої техніки і правозастосування³.

Не проводилося самостійних досліджень щодо міжгалузевих принципів й у кримінально-виконавчому праві. Зокрема, дотепер фахівцями не з'ясована їх роль у системі принципів. Дехто з учених кримінально-виконавчого права навіть вважає, що міжгалузеві принципи поглинаються галузевими, тому вони пропонують виокремлювати тільки загальноправові та галузеві принципи, не наводячи при цьому переконливої аргументації⁴. Не вступаючи в дискусію, зазначимо, що вирішити окреслену проблему можливо, якщо з'ясувати значення міжгалузевих принципів. Із цього приводу науковці слушно стверджують, що вони конкретизують зміст загальноправових принципів та забезпечують їх внутрішню єдність, спрощують тексти законів, роблять правові приписи більш гнучкими і пристосованими для регулювання й охорони динамічних суспільних відносин, а у випадках наявності прогалин правовому регулюванню суспільних відносин вони покликані виконати роль компенсуючого механізму. Саме міжгалузевим принципам відведена значна роль у регулюванні суспільних відносин, тому їх дослідження має велике значення для встановлення сутності права, правильного застосування правових норм і подальшого удосконалення

¹ Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казан. гос. ун-т. Казань. 2003. С. 11.

² Там само. С. 5–16.

³ Там само. С. 5.

⁴ Скакун О. Є. Про принципи кримінально-виконавчого права України. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 57.

законодавства¹. Отже, підтримуючи думку О. Л. Захарова, вкажемо, що міжгалузеві принципи становлять інтерес для кримінально-виконавчого права, вони тісно пов'язані із загальноправовими, конкретизують зміст останніх.

Міжгалузевими принципами кримінально-виконавчого законодавства є: 1) диференціація й індивідуалізація виконання покарань; 2) невідворотність виконання і відбування покарань². До них вважаємо за необхідне віднести й принцип кримінально-виконавчого законодавства, а саме поваги до прав і свобод людини. Про правильність нашої думки свідчить те, що цей принцип кримінально-виконавчого законодавства діє в кількох галузях права: адміністративному, міжнародному, трудовому, сімейному, конституційному, кримінальному, кримінально-процесуальному, цивільному, господарському та ін.

Проте, як вказує О. Л. Захаров, один і той самий міжгалузевий принцип по-різному проявляється у суміжних галузях права. На його думку, це пов'язано із предметом, даної галузі права, та тим завданням, яке вона виконує³. Вважаємо, що принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань має свою певну специфіку, що зумовлюється предметом і завданням кримінально-виконавчого права.

Принцип поваги до прав і свобод людини, як вище було сказано, діє й у інших галузях права, має свої риси й різниться предметом і завданням окремої галузі права під час виконання-відбування покарань. Розглянемо, як проявляється принцип поваги до прав і свобод людини в інших галузях права під час виконання-відбування покарань. Зокрема, у конституційному праві принцип поваги до прав і свобод людини знаходить свій прояв у тому, що: 1) під час виконання-відбування покарань засуджені до позбавлення волі мають право обирати народних депутатів до Верховної Ради України і брати участь у виборах Президента України і всеукраїнському референдумі; 2) такі особи не позбавляються громадянства України; 3) засудженим гарантується

¹ Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казань. 2003. С. 5.

² Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 22.

³ Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Казан. гос. ун-т. Казань. 2003. С. 16.

забезпечення й реалізація фундаментальних прав людини, закріплених у міжнародних правових актах та Конституції України, які випливають із факту відповідальності держави перед цією особою внаслідок її ув'язнення; 4) у нормах Конституції України визначається правове регулювання діяльності органів і установ виконання покарань тощо.

В адміністративному праві принцип поваги до прав і свобод людини проявляється, насамперед, у регулюванні суспільних відносин у таких сферах діяльності, як: 1) здійснення контролю за установами і органами виконання покарань; 2) проходження служби співробітниками цих органів і дотримання при цьому норм Конституції України, КВК України, Правил внутрішнього розпорядку УВП, посадових інструкцій, законів України та інших нормативно-правових актів; 3) застосування ними фізичної сили, спецзасобів і зброї до засуджених відповідно до норм чинного законодавства (ст. 106 КВК України) та ін¹.

У кримінальному та кримінально-процесуальному праві принцип поваги до прав і свобод людини знаходить свій прояв у регулюванні суспільних відносин, які виникають при призначенні і звільненні від покарання засуджених осіб, а також відносин у сфері виконання покарання. У кримінально-процесуальному праві він діє в частині виконання вироку суду. У той же час, виконання покарання є складовою виконання обвинувального вироку, і з дня набрання ним чинності починають реалізуватися норми кримінально-виконавчого права, які покликані забезпечити повагу до прав і свобод людини під час відбування ними покарань, а у випадку їх порушення – гарантувати їм належний механізм захисту².

Принцип поваги до прав і свобод людини у процесі виконання-відбування покарань у цивільному, господарському починає діяти при здійсненні засудженими виробничо-господарської діяльності в УВП, у трудовому праві – у частині регулювання праці засуджених, він також знаходить свій прояв у сімейному праві. Це є підтвердженням того, що держава поважає права засуджених так само, як і законослухняних громадян, не відмовляється від них і забороняє безпідставне обмежен-

¹ Гель А. П. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. : А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 45–46.

² Там само. С. 28.

ня їх прав і свобод. Наприклад, засудженим гарантується оплата праці; створення безпечних умов праці; зараховується стаж роботи під час відбування покарання до загального стажу (ст.ст. 8 та 107 КВК України); вони не позбавляються правоздатності і дієздатності, хоча в здійсненні деяких прав і свобод засуджені особи обмежуються виключно внаслідок того, що знаходяться в УВП; не забороняються, а навпаки, всебічно підтримуються родинні зв'язки, дозволяються побачення із членами своєї сім'ї тощо¹.

Принцип поваги до прав і свобод людини діє також у міжнародному праві, оскільки більшість його положень знайшли своє закріплення в міжнародно-правових документах у сфері захисту прав людини. Наприклад, у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та ін. вказано, що права і свободи людини повинні поважатися, у тому числі й під час виконання-відбування кримінальних покарань².

Як бачимо, принцип повага до прав і свобод людини, закріплений у ст. 5 КВК України, конкретизується за допомогою положень адміністративного, господарського, конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, сімейного права. Проте водночас досліджуваному принципу притаманні й свої ознаки, зумовлені предметом і сферою суспільних відносин, які регулює кримінально-виконавче право. Так, предметом кримінально-виконавче права виступає дослідження та вивчення широкого кола питань, одним з яких є основні закономірності процесу виконання і відбування кримінальних покарань, а так само основні особливості правового регулювання суспільних відносин у цій сфері³. Предметом регулювання кримінально-виконавчого права й законодавства є діяльність органів і установ виконання покарань, що впливає з п. 14 ст. 92 Конституції України: виключно законами України визначаються організація і діяльність органів й установ виконання покарань, а згідно з ч. 1 ст. 1 КВК України кримінально-виконавче законодавство України регламентує по-

¹ Гель А. П. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. : А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 45–46.

² Там само. С. 45–46.

³ Там само. С. 44.

рядок і умови виконання й відбування кримінальних покарань. Оскільки покарання – це захід державного примусу, тому його виконання належить виключно до функцій держави і здійснюється спеціально уповноваженими органами й установами, які у своїй сукупності утворюють кримінально-виконавчу систему України¹.

Усе це вказує на те, що принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань має надзвичайно важливе значення. Згідно із Засадами державної політики України в галузі прав людини, затвердженими Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. №757-XIV, неприпустимо звужувати й обмежувати існуючі права й основні свободи людини, проголошені Конституцією України, законами та підзаконними нормативними актами². Однак деякі права і свободи засуджених під час виконання-відбування кримінальних покарань завжди зазнають певних обмежень. Тому принцип поваги до прав і свобод людини вказує на обов'язок адміністрації УВП під час виконання ними кримінальних покарань діяти на підставі, у межах і у спосіб, передбачені чинним законодавством, гарантуючи повагу до прав і свобод людини.

Слід додати, що на сьогодні в Україні в науковій літературі з кримінально-виконавчого права не наведено жодного визначення принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, при виконанні і відбуванні покарань, а містяться лише загальні фази, як от *поважання прав людини в діяльності органів та установ виконання покарань*, що є, як відомо, загальноправовим принципом, який науковці характеризують, виходячи із того, що в його основу покладено Загальну декларацію прав людини, інші міжнародно-правові акти як універсального, так і регіонального рівня, в яких проголошено права і основні свободи людини, а також міжнародні стандарти поведження із засудженими³.

¹ Гель А. П. Кримінально-виконавче право України : навч. посібник / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. : А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 28.

² Засади державної політики України в галузі прав людини : затв. Постановою Верховної Ради України від 17 черв. 1999 р. №757-XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. №25. С. 12.

³ Кримінально-виконавче право : підручник / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків : Право, 2011. С. 10.

З огляду на сказане принцип поваги до прав і свобод людини, що після закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві став принципом законодавства, ми сформулюємо з урахуванням наявних взаємозв'язків з іншими галузями права.

Отже, *принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань* – це сукупність ідей та положень, що закріплюють людяне ставлення до осіб, які відбувають покарання, з боку суб'єктів та інших учасників кримінально-виконавчих відносин і полягають у безумовному дотриманні законності й гуманізму, що зафіксовані у національному законодавстві та міжнародних документах у сфері захисту прав людини.

Виходячи із викладеного вище, можна зробити висновок, що повага до прав і свобод людини є міжгалузевим принципом. Після свого закріплення у ст. 5 КВК України він наділений вищою імперативністю, оскільки зобов'язує персонал установ виконання покарань дотримуватися тих ідей (положень), що знайшли закріплення у чинному законодавстві, на яких повинна будуватися їх діяльність, маючи своєю метою гарантування суб'єкту відбування покарань поваги до його прав і свобод.

1.3. Принцип поваги до прав і свобод людини в міжнародних стандартах із прав людини і поводження із засудженими

Історичним фактом є те, що під час Другої світової війни грубо й системно порушувалися права людини. Тому з цього періоду почався процес формування пріоритету прав і свобод людини. Відтоді у світі набула поширення концепція міжнародного співробітництва у сфері загальної поваги та дотримання прав і основоположних свобод людини, що визнавалося вкрай необхідним. Закономірним підсумком цього стало створення ООН, яка запровадила поняття «права людини» та визначила головні орієнтири у розумінні його змісту. Подальшим важливим кроком було прийняття Статуту ООН, у якому вказувалося на загальне поважання прав і головних свобод людини. Наприклад, одне із завдань ООН полягало у веденні спільної діяльності держав –

членів ООН, спрямованої на дотримання й повагу прав людини незалежно від раси, статі, мови та релігії (п. 3 ст. 1); сприяння загальній повазі й додержанню прав людини й основних свобод (п. 55)¹.

Пізніше положення щодо поваги до прав і свобод людини були закріплені в низці інших міжнародних документів, таких як: Загальна декларація прав людини (1948), Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1963), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966) та ін.² Указані міжнародні документи ратифікували понад сто країн світу, у тому числі й Україна, яка на той час була у складі СРСР.

Загальна декларація прав людини (1948) є одним із перших міжнародних документів щодо прав людини, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН. У її Преамбулі проголошено, що одним із завдань Загальної декларації є поважання прав і свобод людини та їх забезпечення. Тому слушним видається твердження вчених, що після прийняття Загальної декларації прав людини епоха політики сили змінилася епохою прав людини³, а також, що її норми перетворилися на загальновизнані звичаєві норми міжнародного права, які визначають міжнародні стандарти прав людини, яких повинні дотримуватися всі країни світу⁴; закріплюють, що повага прав людини являє собою нормативний принцип демократичної держави, який вважається універ-

¹ Німченко В. І. Законодавче визначення і реалізація міжнародних стандартів прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Права людини і правова держава (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)*: тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р. Харків, 1998. С. 8.

² Офіційний вісник України. 2008. №93. Ст. 3103; Там само. 1998. №13.С. 270; Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_338 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 10.02.2015).

³ Каплина О. В. Всеобщая декларация прав человека и ее значение для реформирования уголовного судопроизводства. *Права людини і правова державність (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)*: тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р. Харків, 1998. С. 162.

⁴ Купакін О. М. Механізм імплементації новітніх міжнародних стандартів з прав людини в Україні. *Актуальні проблеми охорони громадського порядку та досудового провадження*: матеріали наук.-практ. конф. і круглих столів (м. Дніпропетровськ, 11 груд. 2009 р., 16 лют., 11 берез. та 28 трав. 2010 р.). Дніпропетровськ, 2010. С. 272.

сальним і стосується кожної людини незалежно від її суспільства та культури¹. У подальшому норми Загальної декларації прав людини отримали міжнародне визнання у більшості країн світу, втілені й проголошені у їх конституціях, у тому числі й у Конституції України 1996 р.

Принцип поваги до прав і свобод людини закріплено також у: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (зобов'язання поважати права людини (ст. 1)); Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати усім особам, які перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, права, визначені у цьому Пакті (ст. 2)); Заключному акті наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. (у розділі VII «Повага прав людини та основоположних свобод, включаючи свободу слова, совісті, релігії та переконання»)² та ін.

Слід зазначити, що в цих міжнародних актах вказано на ті загальні права і свободи засуджених осіб, які повинні поважатися та забезпечуватися під час виконання кримінальних покарань при поводженні із ними: кожна людина має право на життя, свободу і особисту недоторканість; ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання; нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню; усі позбавлені волі особи мають право на гуманне ставлення і повагу до гідності, притаманної людській особі.

Такі міжнародні стандарти є насамперед зобов'язанням держави, що впливають із норм міжнародного права, які розкривають і конкретизують зміст принципу поваги до прав людини, а дотримання прав людини та їх всебічний захист визнаються не лише конституційним, а й міжнародно-правовим обов'язком держав, що реалізується за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів і процедурно-

¹ Мартиненко П. Ф. Загальна декларація прав людини: природа, спосіб дії. *Права людини і правова державність (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)*: тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р. Харків, 1998. С. 50.

² Офіційний вісник України. 2005. №4. Ст. 266; Там само. 1998. №13. С. 270; Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 10.02.2015).

правових правил, які прямо або опосередковано передбачені для цих цілей¹. Тому всі держави мають докладати зусиль для всебічної поваги до прав і свобод людини. До того ж аналіз міжнародних документів із прав людини вказує на те, що держави зобов'язані поважати і дотримуватися прав людини й основоположних свобод відповідно до Статуту ООН усіх осіб, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового чи іншого становища; визнавати гідність, властиву всім членам людської родини, а також їх рівні й невід'ємні права, що є основою свободи, справедливості і загального миру².

Це означає, що повага до прав і свобод людини є обов'язковою в усіх країнах і поширюється на всіх осіб без будь-якого винятку. Тобто на державу покладається обов'язок вжити законодавчих та інших заходів, необхідних для забезпечення визнаних міжнародною спільнотою прав людини, та гарантувати будь-якій особі, права якої порушені, ефективні засоби правового захисту для їх відновлення чи припинення такого порушення.

Принцип поваги до прав і свобод людини знайшов своє закріплення й у міжнародних актах спеціалізованого характеру, в яких містяться загальні принципи поведження із засудженими. Серед науковців кримінально-виконавчого права вони отримали назву міжнародних стандартів поведження із засудженими – МСП, під якими розуміються такі стандарти, що прийняті на міжнародному рівні як норми, принципи й рекомендації у галузі виконання покарань і діяльності органів і установ виконання покарань³. На думку учених цієї галузі права, деякі принципи, що містяться в міжнародних актах загального і спеціалізованого характеру, можуть виступати як загальні принципи діяльності органів і установ виконання покарань. Інші ж, незважаючи на те, що вони спочатку були закріплені в міжнародних актах, можуть служити вихідними засадами лише для окремих інститутів криміналь-

¹ Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Права людини і їх місце в політиці суверенних держав. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина*: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 23 листоп. 2012 р. : у 2 ч. Харків: Точка, 2012. Ч. 1. С. 5–7.

² Там само.

³ Кримінально-виконавче право : підручник / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків : Право, 2011. С. 48.

но-виконавчого законодавства¹. Як справедливо вказує П. Л. Фріс, міжнародні акти у сфері захисту прав і свобод людини і МСП впливають на кримінально-виконавчу політику України, яка є частиною соціальної політики держави².

Систему міжнародних стандартів у вказаній галузі суспільної діяльності утворює сукупність різноманітних принципів, конвенцій, рекомендацій та норм, прийнятих на міжнародному рівні. Науковці кримінально-виконавчого права зазначають, що МСП містять норми-принципи та норми-рекомендації. Норми-принципи сформульовані у різних міжнародних нормативно-правових актах, охоплюють основні права і свободи людини і громадянина і забороняють відступати від них не лише у законодавстві, а й у діяльності органів та установ виконання покарань. Норми-рекомендації, на думку вчених цієї галузі права, не мають обов'язкового характеру, хоча і підлягають максимальному врахуванню при розробленні нових законодавчих актів³, для реалізації яких повинні бути створені відповідні соціально-економічні передумови⁴.

У свою чергу В. А. Львовчкін справедливо вказував, що міжнародні правові документи з прав і свобод засуджених впливають на формування кримінально-виконавчого законодавства України⁵. Підтримує вказану точку зору й О. Б. Пташинський⁶ та інші учені, вважаючи, що стандарти поведіння із засудженими, розроблені міжнародною спільнотою та які є результатом їх співробітництва, у подальшому дозволять якнайкраще забезпечити права і свободи людини у сфері виконання-відбування кримінальних покарань⁷.

¹ Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Х. : Кроссруд. 2007. С. 23.

² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. С. 13.

³ Львовчкін В. Втілення міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі у кримінально-виконавчому законодавстві України. *Право України*. 2002. № 2. С. 25.

⁴ Кримінально-виконавче право : підручник / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків : Право, 2011. С. 48.

⁵ Львовчкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. 18 с.

⁶ Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. 18 с.

⁷ Гель А. П. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. : А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 170.

Слід підкреслити, що у чинному кримінально-виконавчому законодавстві дотепер не закріплено термін «поводження із засудженими» хоча у ст. 1 КВК України вказано, що кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання і відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, *поводженню із засудженими* (О. Г. – курсив мій).

На це неодноразово звертали увагу науковці кримінально-виконавчого права, зокрема, Т. В. Рудник, яка запропонувала розуміти даний термін як ставлення, спосіб чи характер застосування до засуджених різних заходів впливу, поведження з ними відповідно до загальноприйнятих правил¹. Не вступаючи у дискусію, зауважимо, що вказана проблема потребує відповідного вирішення. Крім того, слід визначитися зі змістом поняття «поводження із засудженими» у національному законодавстві. На нашу думку, його закріплення у законодавчому рівні сприятиме, зокрема, безперечній повазі до прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань, оскільки встановить межі дозволеної поведінки з боку персоналу установ виконання покарань.

До МСП, що були опрацьовані й погоджені міжнародною спільнотою, належать: *Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими* (1955); *Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поведження і покарання* (1975); *Принципи медичної етики, що відносяться до ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті ув'язнених чи затриманих осіб від катувань і інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поведження і покарання* (1982), *Основні принципи поведження із засудженими* (1990); *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання* (1984); *Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню і ув'язненню в якій би то не було формі* (1988); *Європейські тюремні (в'язничні) правила* (далі – ЄТП (1987); *Токійські*

¹ Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні і відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. С. 15.

правила (1990) та ін.¹ У цих документах закріплено загальні принципи поведіння із засудженими, визначальною ідеєю яких є повага до прав і свобод людини під час виконання кримінальних покарань.

Вітчизняні науковці – представники галузі кримінально-виконавчого права А. Х. Степанюк та І. С. Яковець справедливо вважають, що закріплення принципу поваги до прав і свобод людини у МСП істотно впливає на національне законодавство, а також теорію і практику виконання покарань, і вказують, що Загальна декларація прав людини, МСП та національне законодавство співвідносяться між собою як загальне, особливе й окреме (одиничне)². Заслужує на увагу думка І. С. Михалко, що набувши свого розвитку в міжнародних документах певної сфери нормативного регулювання, принципи закріплюються законодавцем, виступаючи деякими узагальненими уявленнями, орієнтирами для тієї чи іншої сфери діяльності³.

Використовуючи порівняльно-правовий метод, проаналізуємо законодавства країн СНД і далекого зарубіжжя, а також з'ясуємо, чи передбачений указаний принцип у їх нормах.

У більшості країн СНД принципи кримінально-виконавчого законодавства закріплені як система. Згідно зі ст. 5 КВК Республіки Вірменії принципами кримінально-виконавчого законодавства є: гуманізм, законність, рівність засуджених перед законом, диференціація й індивідуалізація виконання покарання, поєднання покарання із заходами виправлення; а ст. 6 КВК Республіки Білорусі – законність, гуманізм, демократизм, рівність засуджених перед законом, диференціація й індивідуалізація виконання покарання та інших заходів кримінальної

¹ Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_084 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_285 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_230 (дата звернення: 10.02.2015).; Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_206 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 10.02.2015); Там само. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_907 (дата звернення: 10.02.2015).

² Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Кросроуд. 2007. С. 22.

³ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія. Харків : Право, 2013. С. 44.

відповідальності, раціонального застосування примусу і заходів виправлення засуджених, стимулювання їх правослухняної поведінки, поєднання примусових заходів із виховним впливом. У той же час у ст. 6 КВК Республіки Узбекистан вказані такі: законність, справедливість, гуманізм, демократизм, диференціація й індивідуальне виконання покарання, раціональне застосування примусових заходів і правослухняної поведінки засуджених; а у ст. 8 КВК Російської Федерації – законність, гуманізм, демократизм, рівність засуджених перед законом, диференціація й індивідуалізація виконання покарань, раціонального застосування заходів примусу, виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом. Аналогічні принципи кримінально-виконавчого законодавства передбачені у ст. 7 КВК Киргизької Республіки¹; статтях 8, 9, 10, 11, 12, 13 Кодексу виконання кримінальних покарань Республіки Таджикистан²; ст. 7 Кодексу про виконання покарань Республіки Азербайджан³ та ін.

Як убачається, в цілому їх перелік співпадає з принципами кримінально-виконавчого законодавства України, закріпленими у ст. 5 КВК України. Проте існують відмінності: 1) норми КВК Республіки Казахстану, Республіки Білорусі, Республіки Вірменії, Киргизької Республіки, Республіки Таджикистан, Республіки Азербайджан, Республіки Узбекистан, Російської Федерації мають назву «принципи кримінально-виконавчого законодавства», а ст. 5 КВК України – «Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань» (*курсив мій – О. Г.*); 2) у КВК цих держав не закріплено принципу поваги до прав і свобод людини. Лише у КВК Республіки Казахстан у ч. 1 ст. 5 вказується на принцип *дотримання* прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина⁴.

¹ Уголовно-исполнительный кодекс Кыргызской Республики : от 13 дек. 1999 г. № 142 // Законодательство стран СНГ: web-версия ИПС. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?Rgn=230 (дата обращения: 10.02.2015).

² Кодекс исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан : от 6 авг. 2001 г. // Там само. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=2321 (дата обращения: 10.02.2015).

³ Кодекс Азербайджанской Республики об исполнении наказаний : от 14 июля 2000 г. № 908-ПГ // Там само. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=5814 (дата обращения: 10.02.2015).

⁴ Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан : от 5 июля 2014 г. № 234-V ЗПК // Там само. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=68581 (дата звернення: 10.02.2015).

У більшості країн далекого зарубіжжя, як правило, відсутній єдиний кодифікований нормативний акт – кримінально-виконавчий кодекс. Під час виконання кримінальних покарань пенітенціарні установи керуються: у Франції – Кримінально-процесуальним кодексом 1958 р.; Великій Британії – законами «Про кримінальну юстицію» 1948 р. та «Про тюрми» 1952 р.; у Німеччині – Федеральним кримінальним кодексом 1975 р. та Законом «Про виконання покарання у виді позбавлення волі і заходів безпеки, пов'язаних з ізоляцією від суспільства». Крім того, використовують низку нормативних актів спеціалізованого характеру, присвячених виконанню кримінальних покарань, як-от: Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (1957); Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1975); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984); Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню і ув'язненню в якій би то не було формі (1989); Основні принципи поводження із засудженими (1990); Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку (1979); ЄТП (1987) та ін. Головною метою цих документів є повага до основоположних прав і свобод людини.

В указаних документах принцип поваги до прав і свобод людини сформульовано у такий спосіб. Наприклад, у Зводі принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню і ув'язненню в якій би то не було формі зафіксовано: усі особи, які піддані затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, мають право на гуманне ставлення й повагу, притаманну людській гідності (принцип 1); в інтересах осіб, які піддані затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, не допускається обмеження чи зменшення прав людини, які визнаються державою відповідно до права, конвенцій, правил і звичаїв, на тій підставі, що ці права не визнаються або визнаються в зменшеному обсязі в указаному Зводі принципів (принцип 3); жодна особа, яка піддана затриманню чи ув'язненню, не повинна зазнавати катувань або інших нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (принцип 6)¹.

У Мінімальних стандартах правил поводження з в'язнями у розділі «Загальні правила» вказується, що мінімальні умови, які розгляда-

¹ Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_206 (дата звернення: 10.02.2015).

ються Організацією Об'єднаних Націй, покликані забезпечувати захист в'язнів від поганого поводження¹.

В Основних принципах поводження із засудженими стверджується: усі ув'язнені користуються повагою, бо в них є гідність і значимість людей як таких (принцип 1), за винятком тих обмежень, необхідність яких застосування обумовлена фактом ув'язнення в тюрму; а також як правами людини і фундаментальними свободами, викладеними у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і Факультативному протоколі до них, так і іншими правами, передбаченими іншими пактами Організації Об'єднаних Націй (принцип 5)².

У свою чергу, у Декларації про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання зазначено: будь-яка дія, що являє собою катування чи інші жорстокі, нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поводження і покарання, є образою людської гідності і має бути визнана порушенням прав людини й основних свобод, проголошених Загальною декларацією прав людини (ст. 2); підготовка персоналу, який забезпечує дотримання закону, та інших офіційних осіб, котрі можуть нести відповідальність за осіб, позбавлених волі, повинна забезпечувати такий стан справ, за якого повністю враховувалася б заборона катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (ст. 5) тощо³.

У Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання міститься заборона катування. Як впливає із її змісту жодні виняткові обставини, якими вони не були б, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність або будь-яке інше надзвичайне становище, наказ вищестоящого начальника чи державної влади, не можуть бути виправданням його застосувань (ст. 2)⁴.

¹ Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 10.02.2015).

² Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_230 (дата звернення: 10.02.2015).

³ Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_084 (дата звернення: 10.02.2015).

⁴ Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 10.02.2015).

У Кодексі поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку міститься таке положення, що при виконанні своїх обов'язків посадові особи по підтриманню правопорядку поважають та захищають людську гідність та захищають права людини по відношенню до всіх осіб (ст. 2)¹.

Як зазначено у ЄТП, при поводженні з усіма особами, позбавленими волі, необхідно дотримуватися їх прав людини (ч. I принцип 1)².

Важливо при розгляді окресленого питання згадати Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань, прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН на розвиток основних положень Конвенції ООН проти катувань. Цим документом передбачено розроблення системи регулярних відвідувань, його нормами регламентується здійснення незалежними й національними органами, відвідувань місць, в яких перебувають особи, позбавлені волі, із метою запобігання катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поводження і покарання (ч. 1 ст. 1). Крім того, у Протоколі міститься норма про створення Підкомітету із запобігання катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поводження і покарання (ст. 2) тощо³.

У той же час основними міжнародними нормативними актами, нормами яких урегульовується діяльність УВП і закріплюються правила поводження з ув'язненими, є ЄТП і Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими. Вони визнані вихідними документами в питаннях формування політики у сфері виконання покарань законодавчими органами, судами й тюремними адміністраціями та набули особливого статусу серед міжнародних кримінально-процесуальних інструментів⁴.

За твердженням науковців, закріплення принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань дуже важливо для правозастосовної діяльності, оскільки він набуває обов'язкової сили та таких об'єктивно-суб'єктив-

¹ Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_282 (дата звернення: 10.02.2015).

² Там само. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 10.02.2015).

³ Офіційний вісник України. 2006. № 31. Ст. 2201.

⁴ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань. Харків: Право, 2013. С. 86.

них характеристик, як нормативність, стабільність, незаперечність і неприпустимість відступу від них, навіть у порядку винятку¹. Вчені справедливо вважають, що в діяльності органів і установ виконання покарань також необхідно створити такі умови, за яких принципи кримінально-виконавчого законодавства не повинні бути лише декларацією, формальною можливістю².

Таким чином, незважаючи на те, що в МСП принцип поваги до прав і свобод людини і не зафіксований у такому вигляді, як сформульований у ст. 5 КВК України, проте в них вказуються ті права і свободи засуджених осіб, які повинні поважатися і забезпечуватися під час виконання кримінальних покарань: кожна людина має право на життя, свободу і особисту недоторканність; всі позбавлені волі особи мають право на гуманне ставлення і повагу до гідності, притаманної людській особі, яке знаходить свій прояв у тому, що ніхто не мусить зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання; створення належних умов тримання засуджених осіб тощо.

Як убачається, положення проаналізованих документів, будучи спрямованими насамперед на вдосконалення національного законодавства й усунення його прогалин і невідповідності міжнародно-правовим стандартам щодо поводження із засудженими, є все ж таки лише орієнтирами для українського законодавця і у практичній діяльності національних інституцій у сфері виконання-відбування покарань і забезпечення належної реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, при виконанні і відбуванні покарань. А ті положення, що були імплементовані з міжнародних стандартів поводження із засудженими й закріплені в національному законодавстві як певні стандарти, мають всебічно застосовуватися в Україні під час виконання-відбування кримінальних покарань адміністрацією і персоналом УВП. Зокрема, створення в УВП належних умов тримання і такого ставлення з боку персоналу й адміністрації УВП, які затверджують загальнолюдські цінності, культуру людини, ідеали добра, справедливості й гуманізму, дають засудженим

¹ Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Кросроуд. 2007. С. 24.

² Там само. С. 25.

урок моральності, милосердя, людяності, формують систему знань, умінь і навичок, можливість відчутти себе особистістю, у долі якої зацікавлені суспільство і держава.

Проте під час виконання кримінальних покарань повага до прав і свобод людини нерідко носить лише декларативний характер, що стає причиною того, що правозастосовна діяльність часто доводиться стикатися із низкою чинників: юридичного; економічного; соціального характеру, йдеться, зокрема, про упереджене ставлення до засуджених із боку персоналу УВП, що унеможливає або значно ускладнює реалізацію цього принципу у правозастосовній діяльності. Тому зміст даного принципу потребує удосконалення й додаткового роз'яснення.

Більш детально згаданий принцип і його дію у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань ми розглянемо у підрозділі 3.2. «Проблеми реалізації та пропозиції з удосконалення прав і свобод людини під час виконання- відбування покарань».

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз загальних підходів до визначення принципів права і сучасний стан наукової розробки принципів кримінально-виконавчого права й кримінально-виконавчого законодавства дає підстави зробити такі висновки.

1. Принципи кримінально-виконавчого права і принципи кримінально-виконавчого законодавства знаходяться між собою у певній єдності, тобто мають діалектичний зв'язок. Проте принципи кримінально-виконавчого законодавства є похідними від принципів кримінально-виконавчого права, а отже, законодавство виступає зовнішньою оболонкою права, а останні після закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві стають його принципами, набуваючи тим самим ознак нормативності й вищої імперативності.

2. Принципи кримінально-виконавчого права – це сукупність керівних ідей (положень), що визначають зміст кримінально-виконавчого права та виступають вихідними засадами для організації діяльності органів і установ виконання покарань у процесі реалізації ними кримінальних покарань.

3. Під принципами кримінально-виконавчого законодавства пропонуємо розуміти керівні ідеї (положення), що, будучи закріпленими у кримінально-виконавчому законодавстві України, визначають характер і напрями діяльності органів і установ виконання покарань, а так само сутність державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

4. Повага до прав і свобод людини як принцип права, що знайшов своє закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 5 КВК), є міжгалузевим і діє також в кількох галузях права: адміністративному, міжнародному, трудовому, сімейному, конституційному, кримінальному, кримінально-процесуальному, цивільному, господарському та ін., конкретизуючись за допомогою їх норм. Проте досліджуваному принципу притаманні і власні ознаки, наявність яких зумовлено предметом і сферою суспільних відносин, що регулює кримінально-виконавче право.

З'ясовано, що в міжнародних стандартах із прав людини і поведження із засудженими закріплені на загальнолюдські права і свободи, до яких з повагою має ставитися держава в особі спеціально уповноважених органів, які виконують кримінальні покарання. Йдеться про право на життя та здоров'я; свободу й особисту недоторканність; право на гуманне ставлення і повагу до гідності, а також на належні умови тримання. Крім того, у стандартах записано: нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або такому, що принижує людську гідність, поведженню чи покаранню.

5. У практичній діяльності національних інституцій у сфері виконання-відбування покарань не всі права і свободи засуджених можуть бути втіленими й реалізованими внаслідок існування низки чинників юридичного, економічного, соціального характеру, у тому числі й упередженого ставлення до засуджених персоналу УВП.

ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ

2.1. Права і свободи людини: поняття та основні риси у сфері виконання покарань

Зміст принципу поваги до прав і свобод людини у системі принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань можна розкрити у тому числі й за допомогою здобутків інших галузей права, таких як конституційне, міжнародне, кримінальне, кримінально-процесуальне, адміністративне, трудове, цивільне, а також відповідних наук, а саме як психології, педагогіки тощо. Для цього необхідно звернутися передусім до розділу II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», міжнародних актів у сфері прав і свобод людини, законів України і нормативних актів, що регулюють діяльність УВП. Проте у першу чергу варто з'ясувати семантичне значення термінів «права» і «свободи». Хоча предметом нашого дослідження не є «права і свободи людини» у їх загальному розумінні, але такий підхід допоможе нам розкрити основні складові й зміст досліджуваного принципу.

Стаття 1 Конституції України проголошує, що Україна є суверенною та незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Це означає, що наша країна на державному рівні визнала пріоритет прав і свобод людини та громадянина у суспільстві й державі. Тому не випадково ч. 2 ст. 3 Конституції України проголошує, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини – це головний обов'язок держави¹.

¹ Конституція України: станом на 4 берез. 2014 р. Відповідає офіц. тексту. Харків: Право, 2014. 64 с.

Свого часу важливим кроком з боку держави стало прийняття Постанови Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. №757-XIV, якою затверджено Засади державної політики України в галузі прав людини¹.

Сучасні науковці вважають, що нині не існує жодної більш значущої ідеї у суспільстві, ніж права і свободи людини, які є винятково важливими і визнаються природними та невід'ємними, такими, що не залежать від націй, ідеологій, релігій. До того ж вони виступають об'єктом міжнародно-правового регулювання². За твердженням учених, саме в них конкретизуються головні цінності людського співіснування, такі як життя, свобода, гідність, особиста автономія³.

Тож повернемося до Конституції України, у розділі II закріплюються права, свободи й обов'язки людини і громадянина. Більшість учених, які досліджували у своїх наукових працях права і свободи людини, зробили висновок, що Основний Закон 1996 р. значно розширив їх перелік і визнав пріоритет прав і свобод людини над державою⁴, оскільки переважна їх більшість імплементована з міжнародних документів, присвячених правам людини (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ін.).

Водночас фахівці, які вивчали окреслену наукову проблему, стверджують, що закріплення прав і свобод людини в Основному Законі держави має найвищу юридичну силу та надає їм більшої захищеності⁵. Зокрема, цієї точки зору дотримується дослідник О. В. Негодченко, вказуючи, що права людини і громадянина обов'язково повинні закріплюватися в конституціях та інших законодавчих актах, а держава

¹ Офіційний вісник України. 1999. №25. С. 12.

² Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини та громадянина в Україні. Київ: Ін Юре, 1997. С. 6.

³ Каплина О. В. Всеобщая декларация прав человека и ее значение для реформирования уголовного судопроизводства. *Права людини і правова державність (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)*: тези доп. та наук. повідомл. наук.конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р. Харків, 1998. С. 161.

⁴ Солов'євич І. В. Гарантії та захист основних прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1997. № 1. С. 3.

⁵ Савенко М. Д. Захист прав та свобод людини і громадянина органами судової влади. *Суд в Україні: боротьба з корупцією, організованою злочинністю і захист прав людини*: аналіт. розробки, пропозиції наук. та практ. працівників Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центр. та місц. викон. влади. Київ, 1999. Т. 12. С. 93.

повинна їх декларувати і забезпечити¹. Підтримують його й інші науковці. Так, К. Андрусяк і М. Буроменський вважають, що закріплення в законодавстві прав і свобод людини є першоосновою її життєдіяльності, нормального становлення та розвитку².

Схвалюють закріплення прав і свобод людини в Основному Законі держави і фахівці у галузі кримінально-виконавчого права. На думку польського правозахисника М. Новицького, це є значним внеском у вирішення проблеми щодо дотримання прав і свобод людини, оскільки пов'язане з існуванням і розвитком людини як особистості, що дозволить засудженим особам зберегти свою особистість і неповторність у суспільних відносинах під час відбування ними кримінального покарання³.

Водночас, юристи, які аналізували норми розділу II Конституції України, зробили висновок, що деякі права і свободи можуть існувати й поза Конституцією у випадках їх закріплення у: 1) міжнародно-правових актах, до яких Україна поки що не приєдналася; 2) міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надала Україна, але які в Конституції ще не відображені; 3) законах України чи інших нормативно-правових актах, хоча в Конституції вони не проголошуються⁴. Наведене повністю підтверджує важливе конституційне положення, закріплене у ст. 22, Основного Закону держави, згідно з яким права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними⁵.

Вказують на такі ознаки прав людини: 1) *позатериторіальність* (існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою); 2) *загальносоціальність* (належать людині де факто, від народження як природні, невідчужувані, тобто не завжди виступають юридичними категорі-

¹ Негодченко О. В. Концепція захисту прав і свобод людини в адміністративно-юрисдикційній діяльності міліції. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Київ, 2003. Вип. 21, ч. 2. С. 8–13.

² Права людини: підручник / упоряд. Л. Заболоцька. Київ: Право, 1997. С. 11.

³ Новицький М. Лекція по правам человека. *Правозащитники против пыток*. URL: [<http://protivpytok.org/biblioteka/marek-novickij-lekcija-po-pravam-cheloveka>] (дата звернення: 10.02.2015).

⁴ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 117.

⁵ Там само. С. 116.

ями); 3) *не залежать від виконання будь-яких обов'язків* (зобов'язаною стороною виступає сама держава, її органи, посадові особи); 4) *первинно закріплені в міжнародних актах*, а їх реалізація здійснюється у сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина¹.

Учені до **прав людини** відносять такі, що зафіксовані Конституцією України та пов'язанні з існуванням і розвитком людини. Наприклад, це право на: життя (ст. 27); повагу до гідності людини (ст. 28); свободу та особисту недоторканність (ст. 29); невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32); таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33); свободу думки і слова (ст. 34); свободу світогляду та віросповідання (ст. 35). Саме перераховані права людини, як вважають науковці, засновані на принципах свободи, рівності, справедливості і мають універсальний характер², адже, крім Конституції України, вони проголошені також у низці інших міжнародно-правових актах. До **свобод людини** віднесено: свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); особисту свободу (ст. 29); свободу пересування (ст. 33); свободу думки і слова (ст. 34); свободу світогляду і віросповідання (свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність) (ст. 35); свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54) та ін.

Дослідженню прав і свобод людини присвячено низку наукових фундаментальних праць учених різних галузей права, таких як: І. Л. Бородин³, П. М. Рабінович⁴, В. В. Кравченко⁵, І. М. Панкевич⁶, О. А. Лу-

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. С. 218–219.

² Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ: Укр. енцикл., 2002. Т. 4: Н – П. С. 710.

³ Бородин І. Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. 220 с.

⁴ Рабінович П. М. Права людини: концептуальні засади. *Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні*. Київ: Ін Юре, 1998. С. 9–19.

⁵ Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник Київ: Атіка, 2007. 592 с.

⁶ Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмеження (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2000. 20 с.

кашева¹, М. В. Вітрук², В. П. Гетьман, Ю. В. Килимник³, Т. М. Слінько, О. Г. Кушніренко⁴, В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірій⁵ та ін. У своїх роботах фахівці надали авторські визначення понять «права людини» і «свободи людини», оскільки в національному законодавстві України вони не закріплені, незважаючи на те, що вживаються у Конституції України, національному законодавстві, міжнародно-правових актах, документах міжнародних організацій та ін.

Наприклад, М. В. Вітрук під правами людини розуміє матеріально обумовлені, юридично закріплені та гарантовані можливості індивіда володіти й користуватися конкретними соціальними благами⁶. Натомість П. М. Рабінович вважає, що це певні можливості, котрі необхідні для її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах; вони об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними для всіх людей⁷. На думку О. В. Федосової, це ті права, що отримали своє закріплення в нормативно-правових актах і складаються з природних прав людини, що виникали у процесі розвитку суспільства й держави⁸. У свою чергу, В. В. Кравченко називає їх соціальною спроможністю людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення її різнобічних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визна-

¹ Лукашева Е. А. Права человека: учеб. Москва : Норма – ИНФРА М, 1999. 312 с.

² Вітрук Н. В. О некоторых особенностях использования решений Европейского суда по правам человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации и иных судов. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2006. № 1. С. 83–87.

³ Гетьман В. П., Килимник Ю. В. Що таке свобода і право у демократичній державі? : бесіди про Конституцію. Київ: Наук. думка, 1996. 36 с.

⁴ Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посібник. Харків: Факт, 2001. 440 с.

⁵ Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірій М. І. Права та свободи людини та громадянина в Україні. Київ : Ін Юре, 1997. 52 с.

⁶ О некоторых особенностях использования решений Европейского суда по правам человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации и иных судов. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2006. № 1. С. 83–87.

⁷ Рабінович П. М. Права людини: концептуальні засади. *Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні*. Київ: Ін Юре, 1998. С. 10.

⁸ Федосова О. В. Розкриття змісту поняття «забезпечення прав і свобод громадян під час здійснення оперативно-розшукової діяльності ОВС». *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Запоріжжя, 2008. № 4.С. 101.

чених законодавчими актами. Автор переконаний, що поняття «права людини» складне й багатогранне, є категорією не лише юридичною, а й філософською, політичною, моральною. Тому вони мають універсальний характер, вважаються неподільними, взаємопов'язаними, взаємообумовленими і виступають надбанням кожної людини¹. «Свободи людини», стверджує фахівець, пов'язані з характеристикою правочинів особи, які визначають сферу її самостійності, захисту від втручання в її внутрішній світ, зокрема, свободи думки і слова, свободи світогляду і віросповідання тощо².

Як вказує О. В. Федосова, права людини мають природну основу, невід'ємні для кожного індивіда, є позанаціональними та позатериторіальними, існують незалежно від їх закріплення в законодавчих актах держави, виступають об'єктом міжнародно-правового регулювання і захисту, а у разі закріплення прав людини в законодавчих актах конкретної держави, вони стають і правами громадянина цієї держави та охоплюють сферу відносин індивіда з державою³.

Натомість В. В. Назаров зазначає, що права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави, становлять найважливіший соціальний і політико-правовий інститут, який об'єктивно виступає мірилом досягнень суспільства, показником рівня його цивілізованості⁴. На думку М. Д. Савенко, права і свободи людини є важливим правовим інститутом, за допомогою якого встановлюються й регулюються правовий статус людини і громадянина, межі втручання в їх особисте життя, гарантії захисту і реалізації прав і свобод⁵.

¹ Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. С. 139–140.

² Там само. С. 140.

³ Федосова О. В. Розкриття змісту поняття «забезпечення прав і свобод громадян під час здійснення оперативно-розшукової діяльності ОВС». *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. – Запоріжжя, 2008. № 4. С. 101.

⁴ Назаров В. В. Право людини на повагу до її гідності: національні та міжнародні аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2008. Вип. 435: Правознавство. С. 17.

⁵ Савенко М. Захист прав та свобод людини і громадянина органами судової влади. Суд в Україні: боротьба з корупцією, організованою злочинністю і захист прав людини: аналіт. розробки, пропозиції наук. та практ. працівників Президенту України, Верхов. Раді України, органам центр. та місц. викон. влади. Київ: Рад. шк., 1999. Т. 12. С. 93.

Права людини, за твердженням І. М. Панкевича, – це комплекс можливостей і вимог людини в особистій, соціальній, економічній, політичній і культурній сферах, властивих її природі, що характеризують її правовий статус стосовно держави, визнаних і законодавчо оформлених у зовнішньому (міжнародному) і внутрішньому (державному) або тільки у міжнародному праві, а також гарантованих усім міжнародним співтовариством, без яких людина не може існувати як повноцінна істота¹.

Російський фахівець І. Ф. Демидов визнає, що поняття «права людини» є більш властивим міжнародному праву, а «вплітаючись у тканину внутрішньодержавного права (законодавства), категорія «права людини» трансформується в поняття “права і свободи людини і громадянина”»².

У свою чергу, В. Ф. Погорілко наголошує, права – це ті самі свободи, тому перелічені категорії є тотожними. Специфікою свобод є те, що вони представляють собою соціальне благо суспільства, головний показник демократизму суспільства і держави, зокрема, правової держави і громадянського суспільства, які вказують на конкретне соціальне становище людини або людей у їх взаємовідносинах із державою; це образ можливої та дозволеної поведінки людини у суспільстві³. На його думку, свобода є найголовнішим компонентом повноцінного життя людини, яка має бути надійно підкріплена гарантіями захищеності від зовнішнього неправомірного втручання⁴.

Як вказує П. М. Рабінович, права і свободи людини – це певні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її нормального існування й розвитку в конкретно-історичному соціумі, котрі об’єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними і рівними для всіх людей. Відмінність між правами і свободами людини є не абсолютною, а відносною. І поняття прав людини, і поняття її свобод відбивають людські можливості. У цьому полягає

¹ Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмеження (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2000. С.7

² Демидов І. Ф. Проблемам прав человека в российском уголовном процессе: концептуальные положения. Москва : Изд-во НИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1995. С. 12.

³ Погорілко В. Ф. Права та свободи людини та громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. Київ : Ін Юре, 1997. (Бібліотечка «Нова Конституція України»). С. 4–5.

⁴ Там само. С. 18.

принципова спільність цих понять. Та все ж таки права і свободи не є цілком тотожними явищами: вони розрізняються головним чином за шляхами, засобами їх здійснення й забезпечення. Права людини можуть бути здійснені за наявності певних юридичних засобів, «механізмів» (наприклад, право на освіту, працю, соціальне забезпечення неможливо реалізувати, якщо державою не встановлено відповідної юридичної процедури). А свободи людини в багатьох випадках можуть здійснюватися і без такого втручання держави: її місія щодо них полягає в охороні, дотриманні і захисті відповідних можливостей¹.

На думку О. Г. Кушніренка та Т. М. Слінько, права і свободи людини за своєю юридичною природою та системою гарантій є ідентичними й окреслюють забезпечені державою соціальні можливості людини у різних сферах. Водночас вчені зазначають, що свободи – це ті самі права, хоча права і свободи можуть певним чином співвідноситися між собою. Права людини, вважають автори, – це міра можливої поведінки, здійснення тих або інших дій, закріплених у нормативно-правових актах; вона і є правом на те, що потрібно людині, на що вона претендує, або те, що закон їй надає, чим закон її забезпечує, що служить інтересам людини, задоволенню її потреб, що визначається як соціальне благо, соціальна цінність. Свободи людини визначають як філософську і правову категорію, що означає самостійний вибір індивідом варіанта своєї поведінки, можливість користуватись і розпоряджуватись тим або іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або якусь життєву потребу у такий спосіб, щоб не порушувати права інших людей².

На переконання Г. П. Клімової, у будь-яких правах людини є частина свободи, і навпаки, у будь-якій свободі є частина прав людини. Тому, коли йдеться про права людини, мають на увазі «права і свободи»³.

У свою чергу В. П. Гетьман та Ю. В. Килимник вважають, що терміни «права» і «свободи» людини є різними, їх відмінність полягає у їх змістовному аспекті. «Права» передбачають втручання держави для їх

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 21.

² Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посібник. Харків: Факт, 2001. С. 7.

³ Клімова Г. П. Права і свободи людини в Україні: класифікація, гарантії реалізації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків: Право, 2006. Вип. 11. С. 187.

реалізації, а «свободи» не вимагають втручання держави у їх здійснення, це фактична й юридична можливість людини діяти або не діяти, робити те, що особа бажає, за умови, що при цьому не обмежуються права інших людей та не заподіюється невинуватим шкода інтересам людей чи суспільству в цілому¹.

Отже, більшість науковців, які досліджували окреслену наукову проблему, вказують, що терміни «права» і «свободи» людини є словами-синонімами (В. Ф. Погорілко, О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, Г. П. Клімова та ін.), а деякі, навпаки, спростовують їх твердження (В. П. Гетьман, Ю. В. Килимник та ін.). Однак, незважаючи на велику кількість проведених наукових досліджень фахівцями багатьох галузей права, дотепер зазначена наукова проблема не отримала свого остаточного вирішення².

Щоб надати власне розуміння прав і свобод людини та відповіді на питання, чи є вони тотожними поняттями, з'ясуємо їх семантичне значення. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «права людини» роз'яснюють таким чином: це забезпечені законом можливості мати, користуватися й розпоряджатися соціальними благами і цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах³, а «*права́*» (у множині), філологи розуміють як свідоцтво, документ, що дозволяє кому-небудь керувати автомобілем, моторним човном, мотоциклом⁴. Як вбачається, останнє лінгвістичне визначення не відповідає фактичному змісту досліджуваного нами терміна. «Свободою», на думку фахівців-філологів, є: 1) відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля; 2) філософська категорія, яка означає можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства, можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі⁵.

¹ Гетьман В. П., Килимник Ю. В. Що таке свобода і право у демократичній державі? : бесіди про Конституцію. Київ: Наук. думка, 1996. С. 20.

² Рабінович П. М. Права людини: концептуальні засади. *Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні*. Київ: Ін Юре, 1998. С. 10; Погорілко В. Ф. Права та свободи людини та громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. Київ : Ін Юре, 1997. С. 4.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. С. 1101.

⁴ Там само. С. 1101.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. С. 1300.

Враховуючі наведене, під правами людини ми пропонуємо розуміти можливість користуватися своїми благами, притаманні кожній людині, які вона отримує через своє народження, що є невідчужуваними, невід'ємними, невичерпними. У свою чергу, свобода – це можливість людини діяти відповідно до своїх прав, не виходячи за межі дозволеного. До того ж вважаємо, що вказані терміни є невід'ємними і не можуть окремо існувати, виконуючи один стосовно одного функції уточнення й доповнення. Таким чином, ці категорії певною мірою є словами-синонімами.

Відповідно до ч. 3 ст. 63 Конституції України та ч. 2 ст. 7 КВК України засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Тому більшість науковців кримінально-виконавчого права зазначають, що на засуджених у повному обсязі поширюються права і свободи, які проголошені Конституцією України, зокрема, право на: життя (ч. 1 ст. 27); повагу до людської гідності (ч. 1 ст. 28); свободу світогляду і віросповідання (ч. 1 ст. 35); захист (частини 1–5 ст. 55); відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56); знати свої права та обов'язки (ст. 57); свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1 ст. 34); належні, безпечні і здорові умови праці (ч. 4 ст. 43); охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. ч. 1 ст. 49); свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ч. 1 ст. 54); результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2 ст. 54); безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ч. 1 ст. 50); вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (ч. 2 ст. 50)¹. Як вбачається, засуджені особи під час відбування покарань наділені такими самими правами і свободами, що й законослухняні громадяни і які закріплені у статтях 21–68 розділу II Основного Закону.

Крім норм Конституції України, права засуджених передбачені й у кримінально-виконавчому законодавстві, інших законах та норматив-

¹ Пуйко В. М. Правові проблеми забезпечення соціально-правового статусу засуджених до позбавлення волі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. Київ, 2003. Вип. 8. С. 13.

них актах України, а також міжнародних документах у сфері захисту прав людини. Згідно зі ст. 22 Конституції України, Засадами державної політики України в галузі прав людини та міжнародними документами у цій сфері права і свободи людини не є вичерпними. Підтвердженням цьому є свідчать положення Основного Закону держави, які виходять із загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права щодо того, що: 1) національне законодавство не може суперечити зафіксованим у міжнародних актах основним правам людини і загальнолюдським цінностям; 2) не існує абсолютних прав і свобод, оскільки вони можуть бути обмежені з метою забезпечення громадського порядку, здоров'я населення тощо лише законом і в тій частині, як це допускає Конституція України та ратифіковані державою міжнародні акти, та ін. Таке твердження ми підтримуємо, оскільки такий висновок пов'язаний з тим, що у повсякденному житті права і свободи людини, які необхідні для задоволення своїх потреб, можуть змінюватися. Унаслідок цього перелік прав і свобод людини, які визнаються мінімальними та необхідними для особи на даному етапі розвитку держави й суспільства, може бути розширений. Також можуть з'явитися інші права і свободи людини, що знайдуть закріплення у законах України. Усі ці чинники так чи інакше є об'єктивним підґрунтям невичерпності прав і свобод людини.

Виходячи із положень про невичерпність прав і свобод, висловлене стосується й засуджених осіб. Тому комплекс прав і свобод осіб, які відбувають покарання, також є доволі значними за змістом та обсягом, отже, їх перелік не є вичерпним та не може бути обмежений. Згідно з ч. 2 ст. 107 КВК України до прав засуджених можуть бути віднесені й інші права та свободи людини, реалізація яких не суперечить меті покарання, порядку і умовам виконання та відбування покарання. З огляду на це остаточно вирішити окреслену наукову проблему в нашому дослідженні достатньо складно. У зв'язку з цим основні зусилля спрямуємо на визначення ключових складових принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань, тобто тих головних і визначальних орієнтирів (критеріїв), якими повинні керуватися адміністрація й персонал УВП при виконанні ними покарань, що забезпечують особі, яка відбуває покарання, задоволення необхідних потреб для її існування і розвитку як особистості.

Як вбачається, основними складовими цього принципу є *повага до прав людини* та *повага до свобод людини*, під якими розуміється певне відношення до цих прав і свобод з боку держави, адміністрації та персоналу установ виконання покарань під час відбування засудженими покарання. Важливою є норма ст. 24 Конституції України, яка поширюється й на засуджених, згідно з якою не може існувати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження. Це означає, що всі засуджені особи, які відбувають покарання у виправній колонії, утримуються в однакових умовах, користуються тими самими правами і свободами людини. Ще раз повторимося, оскільки принципи права після їх закріплення у законодавстві стають принципами законодавства, у даному дослідженні повагу до прав і свобод людини ми будемо розглядати як принцип законодавства та з'ясуємо, як втілені складові цього принципу у практичну площину, зокрема, під час виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, оскільки саме у цьому випадку мають місце істотні порушення прав і свобод засуджених.

Отже, повага до прав людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань – це певне відношення з боку держави та її спеціально уповноважених органів до тих прав і свобод засуджених, що закріплені у законодавстві і реалізуються у практичній діяльності під час відбування покарань.

Повага до прав людини вказує на певне відношення держави, адміністрації та персоналу УВП до загальнолюдських прав (зокрема, до права на життя та здоров'я; права на повагу до гідності; права на свободу і особисту недоторканість), а також до основних прав засуджених та спеціальних прав засуджених. У свою чергу, повага до свобод людини визначає ставлення держави, адміністрації та персоналу УВП до: 1) думки і слова; 2) світогляду і віросповідання; 3) літературної, художньої, наукової і технічної творчості, інтелектуальної власності, авторських прав, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності та ін., проголошеними Конституцією України та іншими законами чи нормативними актами, у реалізації яких засуджені особи не обмежені чинним законодавством.

Таким чином, права і свободи, що утворюють основні складові розглядуваного принципу, є загальнолюдськими і невід'ємними,

і такими, що дозволяють розглядати засудженого як людину в сенсі соціально-біологічного поняття. До того ж засуджена особа під час відбування покарань може виступати повноцінним учасником певних суспільних відносин. Тому саме вказані права і свободи людини при застосуванні засобів державного примусу під час виконання покарань мають гарантувати засудженим особам повагу та їх дотримання з боку адміністрації та персоналу УВП як спеціально уповноважених органів держави. Саме на повагу розглядуваних нами прав і свобод людини під час виконання і відбування покарань звертають увагу міжнародні та правозахисні організації із захисту прав людини, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Європейський суд з прав людини та ін.

2.2. Повага до прав людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань

Повага до загальнолюдських прав людини

Повага до права людини на життя та здоров'я

Право людини на життя закріплене у нормах Основного Закону держави, відповідно до яких людина, її життя визнається в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3); кожна людина має невід'ємне право на життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини (частини 1 і 2 ст. 27); право на життя не може бути обмежене (ч. 2 ст. 64). Це право людини закріплене й у міжнародно-правових актах у сфері захисту прав людини: Загальній декларації прав людини (ст. 3); Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ст. 6); Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 2) та ін.

Оскільки життя людини визнається у нашій державі одним із найбільш цінних та фундаментальних її прав, його досліджували фахівці багатьох галузей гуманітарних наук – філософії, медицини, соціології, теорії права, конституційного права та ін. Як вважає В. А. Бачинін, право на життя є першим правом людини, усі інші права та цінності

є вторинними щодо нього¹. Натомість М. І. Хавронюк вказує, що за відсутності життя людину не можуть цікавити інші права – особисті, політичні, економічні та ін.², а С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко та І. Я. Сенюта наголошують, що право на життя є визначальною передумовою, основою людської гідності, що гарантує недоторканність фізичного існування людини, оскільки життя розглядається як єдине і неподільне благо, яке не підлягає обмеженню³. Як стверджує П. М. Рабінович, право на життя належить до фізичних прав (життєвих, вітальних, соматичних), оскільки це право означає забезпечення біологічного, тілесного існування людини, безпечного психофізичного розвитку⁴. У свою чергу, В. Ф. Погорілко і В. В. Головченко вказують, що за право на життя людина ні перед ким не є юридично зобов'язаною; тому порушення її фізичної цілісності не може бути зумовлено ані суспільними, ані державними, ані етнічними, релігійними або будь-якими іншими цілями чи інтересами⁵.

Досліджуючи право на життя, науковці виокремили його ознаки: *загальні* (право на життя є невід'ємним і наднаціональним, існує незалежно від закріплення в законодавчих актах держави) і *специфічні* (знаходить свій прояв у тому, що, окрім міжнародно-правових актів, воно гарантується й охороняється національними законодавством усіх рівнів)⁶. Фахівці вважають, що право людини на життя включає такі складові: 1) право народитися; 2) право вимагати усунення небезпеки, створеної унаслідок підприємницької чи іншої діяльності, яка загрожує життю й здоров'ю; 3) право на звернення за охороною і захистом свого життя до державних, недержавних і міжнародних органів і організацій; 4) право на захист і на рятування життя кожної людини як від умисних чи необережних протиправних посягань інших осіб, так

¹ Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: словник. Київ: Ін Юре, 2003. С. 257.

² Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. Київ: Атіка, 2004. С. 117–119.

³ Стеценко С. Г., Стеценко В. Ю., Сенюта І. Я. Медичне право України: підручник. Київ: Правова єдність, 2008. С. 287–288.

⁴ Рабінович П. Соціальна сутність прав людини. *Юридичний вісник України*. 2005. 9–15 квіт. (№ 14). С. 12.

⁵ Погорілко В. Ф. Права та свободи людини та громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. Київ: Ін Юре, 1997. С. 13.

⁶ Лавриненко О. Право на життя в контексті проголошення Конституцією України людини її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю. *Авангард*. 2009. № 1. С. 211.

і нещасних випадків, що пов'язані з техногенними катастрофами, природними катаклізмами, дією джерел підвищеної небезпеки тощо, уповноваженими працівниками правоохоронних органів, медичними працівниками, а також право на рятування свого життя іншими людьми відповідно до існуючих у суспільстві моральних і правових норм; 5) право на те, що законодавство не міститиме жодних підстав для свавільного позбавлення людини життя; 6) право розпоряджатися життям на власний розсуд¹.

Повага до права на життя, на думку дослідників включає: 1) невід'ємність життя (належить кожній людині незалежно від раси, кольору шкіри, громадянства внаслідок природності цього права); 2) заборона свавільного позбавлення життя². У зв'язку з цим на державу, згідно з принципами державної політики України, покладається: 1) забезпечення верховенства прав і основних свобод у відносинах із державою; 2) визнання обмеженості свободи держави, її органів і посадових осіб відповідно до принципу: їм дозволено лише те, що прямо передбачається законом; 3) забезпечення захисту людини і громадянина від посягань з боку іншої людини та посягань з боку держави³. Крім того, у нормах Основного Закону країни проголошено: держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3); органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і у спосіб, передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19).

У випадках порушень указаних норм Конституції фахівці виокремлюють два види відповідальності держави перед людиною за свою діяльність: позитивну (формування конституційних норм для реалізації прав і свобод людини) і негативну (зобов'язання держави відшкодувати збитки, завдані порушенням прав і свобод людини внаслідок дій (бездіяльності) державних органів, службових чи посадових осіб)⁴. Це означає,

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 134.

² Там само.

³ Засади державної політики України в галузі прав людини: затв. Постановою Верхов. Ради України від 17 черв. 1999 р. № 757-XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. № 25. С. 12.

⁴ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 22.

що держава бере на себе відповідальність і вживає певних правових заходів щодо гарантування права людини на життя, а саме зобов'язується: криміналізувати вбивство; не позбавляти будь-яку особу життя свавільно; відмовитися від смертної кари як виду кримінального покарання; заборонити екстрадицію особи в державу, в якій до неї може бути застосована смертна кара; заборонити висилати особу в державу, в якій буде існувати загроза її життю; забезпечувати захист права на життя за умов, коли існує висока ймовірність абсолютної загрози життю людини¹, та ін. Вважаємо, що указаних норм мають дотримуватися й адміністрація, і персонал УВП під час виконання покарань, оскільки при своїй професійній діяльності вони діють від імені держави.

Відповідальність держави за порушення права людини на життя передбачена й міжнародними актами у сфері захисту прав людини. Йдеться про те, що право кожного на життя охороняється законом (ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод); кожна людина має право на життя, свободу і на особисту недоторканність (ст. 3 Загальної декларації прав людини) та ін. Важливими в контексті окресленого питання є рішення Європейського суду з прав людини, згідно з якими: держава повинна надати пояснення щодо кожного ушкодження, яке виникло під час перебування під вартою або іншого позбавлення волі (цей обов'язок набуває особливого значення, коли засуджена особа померла); на державі лежить обов'язок звітувати за будь-яке ушкодження, яке виникло під час тримання під вартою (особливо актуальним стає, коли така особа померла; так само й коли затриманий помирає через проблеми зі здоров'ям, держава має надати пояснення щодо причин смерті та щодо процесу лікування, наданого цій особі до її смерті). За загальним правилом, сам факт того, що особи померли за підозрілих обставин, перебуваючи під вартою, зобов'язує порушити питання, чи виконала держава свій обов'язок захистити право особи на життя; коли особу взяли під варту в доброму стані здоров'я, а згодом вона виявляється мертвою, держава зобов'язана надати задовільне й правдоподібне пояснення причин смерті, без чого органи влади мають бути визнані відповідальними².

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 134.

² Права людини в діяльності української міліції / заг. ред. : О. А. Мартиненка, Є. Ю. Захарова. Київ; Харків: Права людини, 2010. С. 13–14.

Отже, під час виконання кримінальних покарань діяльність адміністрації та персоналу УВП має бути спрямована на утвердження й забезпечення насамперед тих прав і свобод людини, які визнаються Конституцією України найвищою соціальною цінністю, зокрема, права на життя і здоров'я людини, її недоторканність і особисту безпеку, честь та гідність. Вбачається, що відповідальність за позбавлення життя людини під час відбування покарань лягає на тих осіб, які діяли від імені держави. Оскільки адміністрація і персонал УВП є саме таким уповноваженим органом, на них покладається обов'язок збереження життя засуджених під час виконання кримінальних покарань, попередження серед них самогубств, а також виявлення схильних до самогубств осіб, які відбувають покарання та можуть заподіяти шкоду власному життю або здоров'ю.

У зв'язку зі сказаним дуже важливим видається питання (для визначення відповідальності держави за заподіяння шкоди життю або здоров'ю осіб під час відбування останніми покарань) застосування персоналом УВП заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї. З огляду на це неабиякого значення набуває новела кримінально-виконавчого законодавства, відповідно до якої заходи впливу можуть застосовуватися до засуджених виключно на підставі закону¹. Згідно з чинним законодавством їх застосування повинно бути правомірним. В усіх інших випадках використання фізичної сили, спеціальних засобів і зброї персоналом УВП забороняється.

Застосування сльозогінних речовин, фізичної сили, спеціальних засобів і зброї до осіб, позбавлених волі, допускається у випадках, передбачених законами України «Про національну поліцію», «Про Національну гвардію України», Правилами внутрішнього розпорядку УВП (XXVI. Підстави для застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї). Зокрема, згідно з п. 1 розділу XXVI Правил внутрішнього розпорядку УВП, персонал органів і УВП ДКВС України має право застосовувати спеціальні засоби, заходи фізичного впливу, у тому числі прийоми рукопашного бою, для припинення правопорушень з боку засуджених, подолання протидії законним вимогам адміністрації установ виконання покарань, якщо інші способи не за-

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII. Ст. 980.

безпечили виконання покладених на них обов'язків. Вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення й особи правопорушника. Застосуванню заходів фізичного впливу, спеціальних засобів має передувати попередження про намір їх використання, якщо дозволяють обставини, за винятком необхідності відбиття раптового нападу на персонал або звільнення заручників.

Не менш важливим є положення ч. 5 ст. 106 КВК України та абз. 4, 5 п. 1 розділу XXVI цих Правил, в якому вказується, що про кожен випадок застосування фізичної сили, спеціальних засобів та гамівної сорочки складається рапорт і повідомляється прокурор. Про кожен випадок застосування зброї складається рапорт і повідомляється негайно прокурор та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

До того ж, в обов'язковому порядку проводиться медичний огляд засудженого, до якого були застосовані фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка або зброя, у разі потреби негайно надається медична допомога. Результати медичного огляду реєструються в медичній карті (абз. 6 п. 1 розділу XXVI зазначених Правил). Стосовно кайданок зауважимо, що, відповідно до п. 2 розділу XXVI вони застосовуються за розпорядженням начальника установи виконання покарань, його заступників, ЧПНУ та їх заступників у разі: вчинення фізичного опору особовому складу чергової зміни, варті, адміністрації установи виконання покарань або проявів буйства (до заспокоєння); спроби самогубства, членушкодження або нападу на засуджених чи інших осіб; затримання або доставлення засуджених, які вчинили грубі порушення режиму тримання, до ДІЗО, ПКТ, ОК або карцеру, якщо зазначені особи чинять опір особовому складу чергової зміни або якщо є підстави вважати, що вони можуть завдати шкоди оточуючим або собі; переміщення після затримання засудженого, який вчинив втечу або самовільно залишив місце обмеження волі.

Крім того, кайданки застосовуються до засудженого у положенні «руки за спиною» з урахуванням його фізичних вад. Через кожні дві години посадовими особами установи виконання покарань здійснюється перевірка стану фіксації замків (у разі необхідності здійснюється послаблення фіксації), а медичним працівником – стану здоров'я засудженого. Посадові особи установи виконання покарань застосову-

ють кайданки, доки в цьому існує нагальна потреба, з урахуванням випадків, зазначених у пункті 2 розділу XXVI.

Кайданки знімаються при відправленні індивідуальних потреб, прийманні їжі засудженим, за вказівкою медичного працівника, за наказом осіб, які дали розпорядження на їх застосування, або за наказом начальника, вищого за посадою. У разі доцільності подальшого їх застосування посадовою особою установи виконання покарань складається рапорт на ім'я посадових осіб, зазначених в абзаці першому п. 2 розділу XXVI. Застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску заборонено.

Крім того, згідно з п. 3, 4 цих Правил персонал УВП має право самостійно застосовувати засоби сльозогінної та дратівної дії, гумові (пластикові) кийки та заходи фізичного впливу.

Стосовно застосування гамівної сорочки вкажемо, що це належить до крайніх заходів впливу на засуджених і може мати місце лише тоді, коли інші заходи щодо припинення буйства було вичерпано й не дало результату. Відповідно до п. 5 Правил гамівна сорочка застосовується тільки за вказівкою начальника установи виконання покарань або особи, яка виконує його обов'язки, у присутності ЧПНУ і обов'язково у присутності медичного працівника. Вказівка медичного працівника про неможливість застосування гамівної сорочки до засудженого підлягає безумовному виконанню. У гамівній сорочці засуджений, який проявляє буйство, може перебувати до заспокоєння, але не більше двох годин.

Гамівна сорочка застосовується в ізольованому приміщенні (ДІЗО, карцері, окремій камері ПКТ або в кімнаті молодших інспекторів чергової зміни) не менше ніж трьома представниками чергової зміни. До засуджених неповнолітніх і жінок гамівна сорочка не застосовується.

Щодо використання вогнепальної зброї вкажемо, що це є винятковим заходом застосовується у разі вчинення засудженим нападу або інших умисних дій, які безпосередньо загрожують життю персоналу установ виконання покарань або інших осіб, а також у разі втечі з-під варти, якщо іншими засобами неможливо припинити зазначені дії. Забороняється застосовувати зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності, неповнолітніх, крім випадків учинення ними групового або збройного нападу, що загрожує життю і здоров'ю персоналу установи виконання покарань чи інших осіб, або збройного опору (абз. 6 розділу XXVI).

Згідно з абз. 7 п. 1 розділу XXVI Правил внутрішнього розпорядку УВП забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю до жінок під час переймів, пологів і відразу після народження дитини.

Як вбачається, закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві підстав застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї має надзвичайно важливе значення і свідчить про пріоритет поваги до права засуджених на життя та здоров'я. Тому кожен випадок застосування фізичної сили, спеціальних засобів, гамівної сорочки та ін. чітко встановлений чинним законодавством та контролюється спеціально уповноваженими особами. Отже, адміністрація і персонал УВП повинні уникати їх безпідставного застосування, оскільки повага до прав і свобод людини під час відбування покарань є також одним із напрямів їх діяльності.

Слід вказати, що у чинному законодавстві передбачені окремі випадки, які визначаються як неминуча потреба, коли людина може бути позбавлена життя, у тому числі й засуджена особа під час виконання кримінальних покарань. Вони встановлені виключно законами України, зокрема «Про Національну поліцію»¹ в частині застосування зброї працівниками органів із підтримки правопорядку при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою (ст. 46 ч. 4 абз. 6), та міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України: 1) при захисті будь-якої людини від незаконного насильства; 2) при здійсненні законного арешту або при запобіганні втечі людини, що законно перебуває під вартою; 3) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту².

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод закріплює, що позбавлення життя при запобіганні втечі людини, яка законно перебуває під вартою, не є порушенням права людини на життя (ч. 2 п. б). Однак А. Х. Степанюк та І. С. Яковець справедливо стверджують, що вказане є порушенням права людини на життя. На підтримку своєї точки зору автори додають, що після підписання Україною протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини і осно-

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

² Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 135–136.

воположних свобод від 28 квітня 1983 р. у зв'язку із скасуванням смертної кари людей не можна позбавляти життя і за більш тяжкі злочини, ніж при втечі з місць позбавлення волі. Науковці переконані, що прагнення особи, позбавленої волі, втекти на волю хоча і є протизаконним, однак прагнення бути вільним залишається природним правом людини¹. Ми погоджуємося із цією думкою і вважаємо, що позбавляти людину життя за прагнення бути вільною означає вступати в протиріччя з принципом поваги до прав і свобод людини, який є принципом кримінально-виконавчого законодавства України.

Розглянемо ще одне питання. Як було вказано, до особистих прав людини, яке так само визнається у нормах статей 3 і 27 Конституції України найвищою соціальною цінністю держави, належить право людини на здоров'я. Воно не може бути обмежене за жодних винятків та умов (ч. 2 ст. 64).

Право людини на здоров'я отримало нормативне закріплення в низці міжнародних актів – Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я, в якому надано визначення поняття «здоров'я людини» (стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороби та фізичних дефектів (ст. 1)); Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (право кожної людини на найвищий можливий рівень фізичного і психічного здоров'я (ст. 12)) та ін. Аналіз цих нормативних актів свідчить, що має місце деяка неузгодженість при визначенні терміна «право людини на здоров'я», оскільки законодавець підміняє його словосполученням «право на охорону здоров'я». Це відбувається внаслідок того, що право людини на здоров'я неможливо відділити від її права на охорону здоров'я, бо останнє включає в себе широкий спектр соціальних та економічних факторів, які дають можливість зберегти й підтримувати життя людини на належному рівні.

Чинниками, що створюють умови, які необхідні для підтримання й збереження здоров'я відповідно до ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я², є: харчування та його режим; житлові умови; доступ до придатної для пиття води й адекватних санітарних умов;

¹ Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Кросроуд, 2007. С. 135.

² Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. №2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №4. Ст. 19.

безпечні й нешкідливі умови праці й сприятливе для здоров'я людини довкілля; своєчасна, належна й доступна медико-санітарна допомога і створення державою умов, в яких будь-яка людина намагатиметься мати значно краще здоров'я, та ін. Ці чинники обов'язково мають бути максимально враховані та гарантовані державою особам під час відбування кримінальних покарань, оскільки вони виступають тими умовами, які необхідні для підтримання й збереження життя і здоров'я засуджених осіб.

Як вбачається, на адміністрацію установ виконання покарань покладається обов'язок зі збереження (настільки це можливо) фізичного та психічного здоров'я засуджених. Приміром, такий обов'язок закріплений у ч. 6 ст. 8 КВК України та ст. 10 КВК України, а саме: керівник адміністрації установи виконання покарань несе персональну відповідальність за розміщення засуджених, які прибули до установи. При цьому забороняється розміщення таких осіб у приміщеннях разом із особами, які мають дві або більше судимостей, а також особами, які можуть негативно на них вплинути за своїми психологічними якостями (ч. 6 ст. 8 КВК України); засуджені мають право на особисту безпеку.

Тому у разі виникнення небезпеки життю і здоров'ю засуджених, які відбувають покарання у вивиді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, вони мають право звернутися із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань з проханням про забезпечення особистої безпеки. У цьому випадку посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого (ст. 10 КВК України); стосовно засуджених, які мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб, та не пройшли повного курсу лікування, органами і установами виконання покарань здійснюється лікування. Утримання осіб, хворих на туберкульоз, проводиться в окремих приміщеннях (ч. 1 ст. 21 КВК України). Вважаємо, що вказані норми кримінально-виконавчого законодавства сприятимуть збереженню життя та здоров'я засуджених під час відбування ними покарань, забезпечуючи останнім повагу до права на життя та здоров'я.

Підсумовуючи, вкажемо, що повага до права на життя та здоров'я засуджених – це: 1) обов'язок держави, персоналу й адміністрації УВП

щодо їх збереження, яке означає заборону свавільного їх позбавлення під час відбування покарань; вжиття необхідних заходів щодо їх збереження, зокрема, попередження самогубств та виявлення осіб, які схильні до цього, а також тих, які можуть заподіяти шкоду своєму здоров'ю; 2) створення безпечних умов для праці та належного матеріально-побутового забезпечення; 3) заборона адміністрації та персоналу УВП застосовувати будь-яке насильство під час відбування покарань та ін.

Проте проголошене у законодавстві право засуджених на життя та здоров'я й обов'язок адміністрації та персоналу УВП щодо їх збереження у багатьох випадках носить лише декларативний характер. Про це свідчать Звіти Європейського комітету запобігання катуванням про результати перевірок УВП та статистичні дані щодо кількості осіб, які померли в УВП або захворіли на інфекційні невиліковні хвороби. У більшості випадків адміністрація та персонал УВП не вживає необхідних заходів щодо збереження життя та здоров'я засуджених.

Наприклад, йдеться про такі випадки, коли: засудженим не створюються належні санітарно-побутові умови та безпечні умови для їх праці; вони не отримують якісного й достатнього харчування і не забезпечуються в необхідній кількості питною водою; має місце поселення до здорових засуджених хворих на інфекційні невиліковні хвороби (незважаючи на те, що існує пряма заборона тримання здорових засуджених із хворими); несвоєчасно надається або надається некваліфікована медична допомога; безпідставно відмовляється у наданні можливості лікуватися в установах Міністерства охорони здоров'я України; у засуджених наявна тяжка невиліковна хвороба; застосовується насильство з боку персоналу чи адміністрації УВП; має місце невтручання працівників УВП у конфлікти та бійки, які виникають між засудженими, та ін. Ці чинники призводять до смерті засуджених осіб чи їх суїциду, значного погіршення здоров'я або до інвалідності під час відбування ними покарань.

Відповідно до Національної доповіді Уряду щодо стану дотримання прав людини в Україні в рамках Універсального періодичного огляду смертність в установах виконання покарань має доволі високі показники, незважаючи на те, що кількість осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, зменшилася майже удвічі. Наприклад, у 2017 р. було зареєстровано 568 померлих осіб, у 2018 р. – 484 засуджених. Смертність засуджених залишається на доволі високому рівні:

9,95 померлих на 1 тис. засуджених осіб (2017 р.) та 8,79 померлих на 1 тис. засуджених осіб (2018 р.)¹. Це значно вище рівня 2009–2010 рр., коли цей показник становив 5,15–5,25, та 2011–2012 рр. – 7,59 та 6,94².

Крім того, проблема кількість самогубств у місцях позбавлення волі також є гострою: у 2010 р. 44 особи покінчили життя самогубством, а за перше півріччя 2012 р. було зафіксовано 35 випадків. У розрахунку на 1 тис. ув'язнених це складає 0,42 випадки, у порівнянні 2008–2010 рр. зазначений показник становив 0,27–0,30, що вказує на збільшення випадків суїциду серед осіб, які відбувають покарання в півтора раза; за півроку 2013 р. – 41 випадок³. У розрахунку на 1 тис. ув'язнених у 2013 р. це складає 0,60 випадків, у 2012 р. показник склав 0,42, тоді як протягом 2008–2010 р. цей показник щороку склав 0,27–0,30, а у 2003 р. взагалі був 0,21). У 2017 р. цей показник склав 46 випадків, а 2018 р. – 47. У розрахунку на 1 тис. ув'язнених це становить 0,81 випадків (2017 р.) та відповідно 0,85 у 2018 р.⁴, тобто кількість випадків суїцидів серед засуджених під час відбування покарань зросла за десятиріччя в чотири рази⁵.

Додамо, що самогубства в місцях позбавлення волі пов'язані з тим, що засуджені особи не витримують велику кількість стресів, напружену атмосферу у стосунках з іншими в'язнями, ізоляцію від суспільства та сім'ї, втрату сімейних стосунків, а в деяких випадках воно стає наслідком знуцання над такими особами адміністрації та персоналу УВП.

¹ Кримінально-виконавча система України в 2018 році. Статистичний огляд (доповнений). URL : <http://ukrprison.org.ua/articles/1551280200> (дата звернення 18.07.2019). – Заголовок з екрана.

² Букалов О. Кримінально-виконавча система у 1-му півріччі 2013 року: статистика [Електронний ресурс] // Тюремний портал / Громад. правозах. орг. «Донец. Меморіал». – URL: <http://ukrprison.org.ua/statistics/1376062438> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

³ У місцях позбавлення волі зростає кількість смертей – голова комітету ВР [Електронний ресурс] // BBC Україна: веб-сайт / Укр. служба Британ. телерадіомов. корпорація. – URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2012/07/120718_ek_jail_suicid.shtml (дата звернення: 10.02.2015).

⁴ Кримінально-виконавча система України в 2018 році. Статистичний огляд (доповнений). URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1551280200> (дата звернення 18.07.2019). – Заголовок з екрана.

⁵ Букалов О. Кримінально-виконавча система у 1-му півріччі 2013 року: статистика // Тюремний портал / Громад. правозах. орг. «Донец. Меморіал». URL: <http://ukrprison.org.ua/statistics/1376062438> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

Усе це свідчить про порушення принципу поваги до прав і свобод людини, закріпленого у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань, оскільки не забезпечується право людини на її життя та здоров'я, проголошене у Конституції України та міжнародних документах у сфері захисту прав людини. Такий стан справ зумовлений в першу чергу неналежною організацією роботи відповідних підрозділів установ виконання покарань та їх недостатнім фінансуванням¹.

Оскільки права людини на життя і фізичне та психічне здоров'я є первинними, вихідними передумовами її життєдіяльності, забезпечуючи фізичне існування, то під час виконання кримінальних покарань вони повинні бути гарантовані й забезпечені належним чином. Крім норм Конституції України, і про це вже йшлося право на життя і здоров'я закріплене й у міжнародних договорах, конвенціях, угодах і правилах (Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про цивільні і політичні права та ін.), тому було б доцільним закріпити у ст. 8 КВК України право на життя та здоров'я як одне із основних прав засуджених.

Вважаємо, що врахування законодавцем пропозиції щодо удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства шляхом закріплення у ст. 8 КВК України права засуджених на життя та здоров'я свідчитиме про пріоритет загальнолюдських прав засуджених осіб під час відбування ними покарань, а також те, що держава на законодавчому рівні гарантує повагу до цього важливого й невід'ємного права людини.

Щоб вирішити окреслену проблему, необхідно: 1) розробити та запровадити постійні відповідні заходи й контроль за збереженням життя і здоров'я під час виконання-відбування покарань; 2) адміністрації УВП докладати зусиль до належного нагляду за збереженням життя і здоров'я засуджених; 3) у випадках невиконання своїх службових обов'язків персоналу УВП щодо збереження життя і здоров'я засудженого вживати більш рішучих заходів у притягнення до відповідальності осіб, які порушують право на життя та здоров'я засуджених; 4) має бути достатнє фінансування УВП, щоб створити такі умови в місцях позбавлення волі, що не становлять небезпеки для життя і здоров'я засудженим.

¹ У місцях позбавлення волі зростає кількість смертей – голова комітету ВР // BBC Україна: веб-сайт / Укр. служба Британ. телерадіомов. корпорація. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2012/07/120718_ek_jail_suicid.shtml (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

Повага до гідності особи

Стаття 28 Конституції України проголошує право кожної людини на повагу до гідності, що належить до особистих невід'ємних прав людини. Крім того, воно має абсолютний характер та забороняє припинювати гідність людини. Це означає, що гідність людини охороняється законодавством за будь-яких обставин, у тому числі й під час виконання-відбування покарань. Право людини на повагу до гідності закріплено у більшості конституцій демократичних зарубіжних країн (наприклад, Італії (ст. 3)¹, Болгарії (ст. 6)², Литви (ст. 21)³, Молдови (ст. 16)⁴, Російської Федерації (ст. 21),⁵ Республіки Польща (ст. 30)⁶ та ін.). Важливим є положення ч. 2 ст. 64 Основного Закону України, згідно з яким, право людини на повагу до її гідності не може бути обмежене за жодних винятків та умов.

Як справедливо вважають П. М. Рабінович та М. І. Хавронюк, нормативне закріплення права людини на повагу до її гідності у конституціях більшості країн свідчить про гуманістичну тенденцію розвитку інституту прав людини й зростання його самоцінності⁷. Є слушним твердження фахівців, що без визнання на конституційному рівні права людини на повагу до її гідності та забезпечення належного рівня захисту особа не може бути рівноправним членом суспільства⁸.

Як свідчить аналіз наукової літератури, право людини на повагу до її гідності досліджували юристи-правозахисники, учені багатьох наук,

¹ Конституція Італійської Республіки: от 22 дек. 1947 г. // Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. С. 423–450.

² Конституція Республіки Болгарія: прийнята Великими нар. зборами 12 лип. 1991 р. // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. Київ: Право: Укр. прав. фундація, 1996. С. 119–156.

³ Конституція Литовської Республіки: прийнята громадянами Лит. Респ. на референдумі 25 жовт. 1992 р. Там само. С. 49–86.

⁴ Конституція Республіки Молдова: прийнята 29 черв. 1994 р. Там само. С. 191–232.

⁵ Конституція Російської Федерації: прийнята всенар голосуванням 12 груд. 1993 р. Там само. С. 405–444.

⁶ Конституція Республіки Польща : от 2 апр. 1997 г. URL: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm> (дата обращения: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

⁷ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. Київ : Атіка. 2004. С. 9.

⁸ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 138.

таких як філософія, соціологія, етика, теорія держави та права, а також різних галузей права – конституційного, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого тощо. Усе це вказує на те, що ця категорія має власні ознаки, значення, проявляється в усіх сферах життя людини¹ і визнається багатоаспектною цінністю людини, що глибоко проникла до змісту права, є постійно змінюваним суспільним явищем і виступає онтологічною основою прав і свобод людини². Саме тому фахівці вивчають право людини на повагу до гідності у багатьох аспектах – духовному, історичному, філософському, правовому та емпіричному³.

Більшість учених справедливо стверджує, що гідність є невід’ємною природною ознакою цивілізованої людини; належить до природних прав людини і є однією з головних соціальних цінностей демократичного суспільства – цінністю, яка вказує на критерії оцінки конституційності й законності актів, дій чи бездіяльності органів і посадових осіб публічної влади, інших юридичних і фізичних осіб; пов’язана з правами і свободами особи та, безперечно, потребує правового регулювання, захисту й охорони⁴. Деякі дослідники розглядають її навіть як джерело прав людини та підносять на рівень принципу права, яке належить кожній людині незалежно від законодавчого закріплення⁵.

Нагадаємо, що, крім норм Конституції України, право людини на повагу до її гідності закріплене: у ст. 8 КВК України, що засуджені мають право на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню⁶; ч. 1 абз. 2 п. 1 роз-

¹ Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. №4. С. 56.

² Гришук О. Людська гідність у правових актах ООН. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 39. С. 37.

³ Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. №4. С. 58.

⁴ Там само. С. 56.

⁵ Гришук О. Людська гідність у правових актах ООН. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 39. С. 39.

⁶ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 8 квіт. 2014 р. №1186-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. №37. Ст. 980.

ділі II Правил внутрішнього розпорядку УВП, а також у міжнародних документах у сфері захисту прав людини та МСП (наприклад, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; Загальній декларації прав людини; Міжнародному пакті про громадянські та політичні права; Конвенції ООН проти катувань та інших, жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів покарання, Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших, жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження чи покарання; Європейській конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню).

До того ж право людини на повагу до її гідності передбачене: Кодексом поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку, ухваленого ООН (жодна посадова особа правоохоронних органів не може здійснювати, підбурювати або потурати будь-яким діям, що являють собою катування або інший вид жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання, і жодна посадова особа правоохоронних органів не може посилатися на розпорядження вищих посадових осіб або такі виняткові обставини, як війна або загроза війни, загроза національній безпеці, внутрішня політична нестабільність або будь-який інший надзвичайний стан для виправдання катування або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання (ст. 5))¹; Зводом принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню і ув'язненню в якій би то не було формі, в якому закріплено, що всі особи, які піддані затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, мають право на гуманне ставлення та повагу, притаманне людській гідності (принцип 1). Згідно з правилом 49 ЄТП внутрішній розпорядок в пенітенціарних установах має бути організований з урахуванням вимог режиму, безпеки та дисципліни з одночасним наданням ув'язненим умов тримання, які забезпечують людську гідність, а в Основних принципах поведження із засудженими зазначається, що усі ув'язнені користуються повагою, бо в них є гідність і значимість як людей (принцип 1) та ін.

Незважаючи на закріплення права людини на повагу до її гідності, у нормах Основного Закону держави, міжнародних актах, універсаль-

¹ Права людини: довід. для прокурорів / уряд. Марнікс Алінк. Київ: Фенікс, 2005. С. 53.

них документах із прав людини дотепер не визначено поняття «гідність людини», яке більшість фахівців тлумачить як абсолютну заборону «застосування катувань», «нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання». Із цього приводу багато науковців справедливо вказує, що відсутність у законодавстві чіткої дефініції терміна «гідність людини» зумовлює його неоднозначне розуміння та призводить до невиправдано звуженого трактування¹. Тому О. Гришук вважає, що чітке визначення цього поняття могло б виступати формальною підставою для розширення можливостей використання прав людини². Вбачається, що вказана прогалина законодавства повинна бути усунена, оскільки єдине законодавче закріплення тлумачення терміна «гідність людини» дозволить захистити її ще в більш повному обсязі.

Таким чином, усе це вказує на те, що законодавче визначення поняття «гідність людини» і з'ясування його змісту має важливе значення як для науки кримінально-виконавчого права, так і практики виконання кримінальних покарань. Вирішення окресленої наукової проблеми сприятиме тому, щоб адміністрація й персонал УВП діяли виключно на підставі й в межах повноважень, а так само у спосіб, передбачені Конституцією України та чинним кримінально-виконавчим законодавством, гарантуючи кожній засудженій особі повагу до її гідності.

Спробуємо з'ясувати етимологічне значення терміна «гідність». Науковці поняття «гідність людини» визначають як: етичну і правову категорію, яка включає усвідомлення особою й оточуючими факту володіння нею сукупністю певних моральних та інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе³; почуття власної цінності конкретною людиною, яка ґрунтується на схваленій суспільством моральній самосвідомості та готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших; внутрішня оцінка людиною власної самооцінки, яка ґрунтується на об'єктивно

¹ Шишкіна Е. Право людини на повагу до своєї гідності як об'єкт інтерпретації в актах Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм*: зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 верес. 2008 р. Львів, 2008. С. 57.

² Гришук О. Людська гідність у правових актах ООН. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 39. С. 40.

³ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 138.

існуючій значущості певної людини для інших суб'єктів¹; визнані в суспільстві моральні постулати, які в своїй сукупності формують розуміння людської гідності²; сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості людини, усвідомлення нею свого громадянського значення в суспільстві і державі, позитивне, відповідальне ставлення її до своїх обов'язків³ та ін.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови гідність людини визначається як: 1) сукупність рис, що характеризують позитивні, моральні якості; 2) усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку⁴. Судова практика у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 р. № 1 під гідністю людини розуміє визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності⁵. На підставі цього гідність людини ми пропонуємо визначити як самооцінку нею своїх особистих якостей, здібностей, світогляду та свого значення у суспільстві, що ґрунтується на публічному визнанні цінності особи.

Як уже наголошувалося, право людини на повагу до її гідності досліджували й учені у галузі кримінально-виконавчого права. Вони вказують, що гідність засудженого знаходить свій вираз у визнанні його суб'єктом виконавчої діяльності, наділеним відповідним правовим статусом⁶. Повага до гідності засудженого – це правове положення, згідно з яким адміністрація та персонал УВП як спеціально уповноважений орган держави, що здійснює покарання, зобов'язані ставитися до кожної засудженої особи під час відбування нею кримінальних покарань, гарантуючи захист від принижень і нелюдського ставлення.

¹ Гришук О. Людська гідність у правових актах ООН. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 39. С. 37.

² Погорілко В. Ф. Права та свободи людини та громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. Київ : Ін Юре, 1997. С. 16.

³ Мульченко В. Проблеми охорони честі та гідності особи у кримінальному законі. *Право України*. 2002. № 10. С. 41.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. С. 236.

⁵ Вісник Верховного суду України. 2009. № 3. С. 7.

⁶ Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків: Кросроуд, 2007. С. 17.

Це визначення ґрунтується на тому, що повага до гідності людини є основоположною цінністю демократичної, правової держави, закріплена у нормах Конституції України, а також виступає одним із принципів кримінально-виконавчої діяльності в Україні.

Як справедливо вказують В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов та І. С. Яковець, понятійний апарат, який визначає поняття та «ступені» поганого поведження із засудженими особами, є дуже розгалуженим¹. Європейський суд з прав людини вирізняє три «рівні» поганого поведження з особою, кожному з яких відповідає своє поняття: 1) катування – найбільш жорстоке поведження із особою; 2) нелюдське поведження; 3) поведження, що принижує гідність особи².

Адміністрація УВП, застосовуючи заходи державного примусу, повинна неухильно дотримуватися Конституції України, кримінально-виконавчого законодавства, інших міжнародних документів у сфері захисту прав людини, а також МСП. На підставі цього повагу до гідності засудженого ми розуміємо як заборону: 1) катування; 2) жорстокого, нелюдського та поведження, що принижує гідність; 3) застосування покарань, які є жорстокими й нелюдськими; 4) проведення медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без вільної згоди. Слід вказати, що деякі фахівці пропонують до змісту права людини на повагу до її гідності включити забезпечення особі, яка позбавлена волі, належних умов тримання³. Проте забезпечення особі, яка позбавлена волі, належних мінімальних умов тримання хоча тісно і пов'язане з гідністю людини, однак, на наш погляд, належить до основних прав засуджених, входить до змісту розглядуваного нами принципу і буде розкрито в підрозділі «Повага до основних та спеціальних прав засуджених».

У контексті сказаного додамо, що виходячи з особливої небезпечності форм нелюдського поведження, кожній особі, у тому числі й засудженій, гарантовано захист від катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження або покарання. Наведене знайшло своє відображення в низці міжнародних актів у сфері

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 46.

² Там само. С. 46–47.

³ Шишкіна Е. Право людини на повагу до своєї гідності як об'єкт інтерпретації в актах Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм*: зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 верес. 2008 р. Львів, 2008. С. 57.

захисту прав людини. Наприклад, жодна засуджена особа чи особа, яка перебуває в ув'язненні, не повинна зазнавати катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, видів поведження і покарання; жодні обставини не можуть виправдати катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поведження та покарання (принцип 6 Зводу принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню і ув'язненню в якій би то не було формі); кожна держава-сторона вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією; жодні виключні обставини, якими б вони не були, стан війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан не можуть бути виправданням для катувань (ст. 2), кожна держава-сторона зобов'язується запобігати на будь-якій території, що перебуває під її юрисдикцією, іншим актам жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поведження й покарання, що не підпадають під визначення катування, викладеного у ст. 1 (ст. 16) Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання) та ін.

Отже, на підставі викладеного розглянемо зміст поваги до гідності засудженого.

Заборону катування науковці справедливо вважають обов'язковою нормою національного й міжнародного права¹. Поруч із тим варто зауважити, що філологи та інші фахівці, проаналізувавши міжнародні документи у сфері захисту прав людини, які є офіційними текстами та видані англійською і французькою мовами, вказують, що у їх текстах вживається термін «тортури», а не «катування». До того ж термін «тортури» використовується й у ч. 1 ст. 1 КВК України, згідно з якою метою та завданням кримінально-виконавчого законодавства України є «запобігання *тортурам*» (*курсив наш*). Тому спробуємо з'ясувати семантичне значення терміна «тортури» та те, як він співвідноситься із терміном «катування», оскільки усе це, на думку їх дослідників, викликає нечіткість у національному правозастосовному регулюванні².

¹ Назаров В. В. Право людини на повагу до її гідності: національні та міжнародні аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2008. Вип. 435: Правознавство. С. 20.

² Шишкіна Е. Право людини на повагу до своєї гідності як об'єкт інтерпретації в актах Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла*, 28–29 верес. 2008 р. Львів, 2008. С. 58.

Фахівці вважають, що вирішення окресленої наукової проблеми дозволить зрозуміти, в яких випадках потрібно використовувати термін «катування», а в яких «тортури»¹.

У тлумачному словнику англійської мови термін «тортури» – the torture – означає сильний фізичний біль або душевні страждання; завдання такого болю; метод (засіб) завдання такого болю. Тлумачний словник французької мови містить слово la torture, що трактується як сильний фізичний біль або душевні страждання, які завдаються людині. Проте обидва терміни, англійське «the torture» та французьке «la torture» є похідними від латинської «tortura» та єдиними термінами, що вживаються в обох мовах, які використовуються для позначення як методу або засобу завдання сильного фізичного болю або душевних страждань, так і явища як такого².

В українській мові та науковій літературі використовуються терміни «катування», і «тортури». Фахівці-філологи зазначають, що термін «катування» є етномовним стосовно терміна «тортури», і це призводить до певної плутанини з точки зору вживання їх у дефініційному науковому юридичному значенні³.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «катування» визначається як: 1) допитувати, піддавати тортурам; мучити, мордувати; 2) сильно бити, завдати тяжких фізичних мук, страждань⁴, а «тортури» – 1) фізичне насильство, катування під час допиту обвинуваченого, щоб домогтися від нього зізнання; 2) катування, муки⁵.

Таким чином, поняття «катування», що міститься в національному законодавстві, дещо відрізняється від змісту поняття «тортури», яке наведене в офіційних міжнародних документах у сфері захисту прав людини, видані англійською й французькою мовами. У нашій роботі ми будемо вживати обидва терміни, які, за твердженням фахівців-лінгвістів, є однозначними етномовними одиницями.

¹ Шишкіна Е. Право людини на повагу до своєї гідності як об'єкт інтерпретації в актах Європейського Суду з прав людини. *Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм*: зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 верес. 2008 р. Львів, 2008. С. 58.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. С. 421.

⁵ Там само. С. 1258.

Уперше визначення терміна «катування» було сформульовано у рішеннях Європейського суду з прав людини у справі «Данія, Франція, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції» (1969 р.) й уточнено у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (1978 р.), під яким розумілося нелюдське поводження, що здійснюється навмисно і призводить до дуже серйозних і тяжких страждань. У подальших рішеннях Європейського суду до катувань рекомендовано відносити тільки умисне нелюдське поводження, яке викликає дуже сильні й жорстокі страждання, (зокрема, звалтування; брутальне і принизливе поводження з метою отримання інформації; катування з використанням електричного струму; обливання гарячою і холодною водою; удари зброєю, руками, іншими засобами, що закінчуються тривалою втратою функцій органів). Ознаками катувань, як наголошується в рішеннях Європейського суду, можуть бути: будь-які очевидні тілесні ушкодження, такі як пухлини, забиті місця, порізи, обідрана шкіра або опік; будь-які труднощі в рухах, наприклад, під час звичайного ходіння або сходами, сидіння, довге стояння, нахили або підняття рук, будь-які відхилення форми або положення спини, рук чи ніг та ін.¹

Відповідно до ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання «катування» – це будь-які дії, що умисно спричиняють людині сильний біль чи страждання фізичного й морального характеру з метою отримання від людини чи третьої особи певних показань чи зізнання, або покарання за дії, що вчинені нею чи третьою особою, або у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякування чи примушування її чи третьої особи, чи з будь-якої іншої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, якщо такий біль чи страждання спричиняються державною посадовою особою чи іншою особою, яка виступає як офіційна, чи за їх підбурювання, чи з їх відома або з їх мовчазної згоди².

Проте слід указати, що не є катуванням заподіяння болю або страждань, які отримані у випадках, що не суперечать чинному законодав-

¹ Приватне життя і поліція (Концептуальні підходи. Теорія та практика) / відп. ред. Ю. І. Римаренко. Київ: КНТ, 2006. С. 106.

² Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : від 10 груд. 1984 р. // Законодавство України: база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 10.02.2015).

ству, або якщо вони заподіяні випадково¹. В усіх інших випадках такі дії визнаються катуванням, отже, є злочином проти здоров'я особи, за який у ч. 1 ст. 127 КК України встановлено кримінальну відповідальність. Аналіз диспозиції згаданої норми дозволяє стверджувати, що вона не містить чіткої дефініції поняття «катування», проте трактується як «умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, вчинені ним чи іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб».

Правозахисники вважають, що ознаками катування є: 1) наявність будь-якої дії; 2) спричинення страждання будь-якого виду й характеру; 3) метою спричинення страждання виступає примус або покарання; 4) до такої дії мають безпосереднє відношення державні посадові особи². Фахівці кримінально-виконавчого права переконані, що катування – це найбільш жорстоке поводження з особою, яке супроводжується, як правило, насильницькими діями, а ступінь та інтенсивність впливу на особу у випадках катувань повинна бути очевидною та безпосередньо пов'язаною з будь-якими проявами насильства, метою якого є отримання інформації³. Безумовно, внаслідок катування створюється атмосфера страху й невпевненості засудженої особи у власній безпеці; втрачається повага і довіра до органів державної влади та персоналу УВП, а також принижується їх авторитет; у засуджених осіб до них формується негативне ставлення; зростає рівень правового нігілізму; руйнуються принципи побудови цивілізованої та правової держави.

Беручи до уваги все наведене, будемо трактувати катування засуджених як застосування фізичного чи психічного впливу, що спричиняє

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 139.

² Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 43.

³ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 46–47.

нестерпний фізичний біль або психічні страждання, або використання будь-якого загальнонебезпечного способу, що загрожує життю особи, щоб: 1) отримати будь-яку інформацію від засудженого; 2) змусити зізнатися у вчиненні злочинів; 3) примусити засудженого вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення.

Заборона жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження із засудженими.

Слід зауважити, що термін «жорстоке поводження» не міститься у міжнародних правових актах у сфері захисту прав людини та законодавстві. Це поняття є оцінним, внаслідок чого виникає проблема з імплементацією відповідних положень у національне правове поле. Досліджуючи окреслену проблему, М. В. Романов пояснює це тим, що поняття «жорстоке поводження» має явно виражене етичне та моральне забарвлення, багато в чому залежить від культурних, соціальних і законодавчих традицій конкретної держави. На цій підставі автор пропонує сформулювати у нормативних актах найбільш суттєві ознаки поняття «жорстоке поводження», що надало б імпульсу уніфікації законодавства та дозволило б зафіксувати певні аспекти загальнолюдських цінностей¹.

У рішеннях Європейського суду з прав людини жорстоке поводження визначається за допомогою оцінних суджень і врахування обставин справи. Наприклад, при трактуванні цього поняття враховуються різні чинники й обставини справи, зокрема, заходи, які були застосовані, їх інтенсивність, обставини, в яких відбулося застосування цих заходів, їх публічність і наслідки, що настали. Тільки аналіз й з'ясування всіх обставин може дати відповідь та скласти цілісне уявлення про наявність ознак такого поводження, яке принижує гідність особи².

З огляду на це дослідники наводять свої авторські визначення видів поводження із людиною, що є забороненими, що, звісно, можуть різнитися. Наприклад, В. В. Назаров вважає, що термін «жорстоке поводження» відрізняється від «катування». Їх відмінність полягає в тому, що останнє здійснюється для досягнення певної мети, а жорстоке

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 45–46.

² Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 46–47.

поводження не має певної мети, але його застосування передбачає різноманітні види фізичного й психологічного знуцання над особою¹. У свою чергу, М. В. Романов вважає, що поведження, яке принижує гідність особи, – це таке поведження, що викликає у засуджених почуття страху, пригніченості й неповноцінності, або такі, що здатні образити й принизити їх, зламати фізичний чи моральний опір, або спонукати засуджених діяти проти своєї волі і совісті². На думку правозахисника Є. Ю. Захарова, нелюдське поведження – це умисне заподіяння страждань, якщо певні обставини не дозволяють охарактеризувати таке поведження як «катування», тобто не лише безпосереднє використання сили, а й створення такої обстановки, за якої людина зазнає страждань³.

У рішеннях Європейського суду з прав людини під нелюдським поведженням пропонують розуміти таке, яке спричиняє сильні фізичні та душевні страждання, що за даних обставин є невинуватим; під поведженням, яке принижує гідність особи, слід визнавати таке, що грубо принижує особу перед іншими або примушує її діяти всупереч власної волі чи власних переконань. Про подібне поведження свідчать такі дії щодо засуджених осіб: позбавлення їх сну, харчування і води; примушування до багатогодинного стояння біля стіни; одягання на них капюшонів; утримання засуджених у приміщенні з постійним та голошним звуком або у підвалі, де вони ризикують наразитися на небезпеку нападу щурів, тощо. Усі ці дії викликають у засудженого почуття страху, страждання та власної неповноцінності, а також принижують її гідність, зламати її фізичний і моральний опір⁴.

Звід принципів захисту всіх осіб, які підлягають затриманню або ув'язненню в будь-якому вигляді, терміносполучення «жорстокі, нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поведження або покарання» тлумачить як утримання затриманої чи ув'язненої особи в умовах, які позбавляють її, тимчасово або постійно, будь-якого з її

¹ Назаров В. В. Право людини на повагу до її гідності: національні та міжнародні аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2008. Вип. 435: Правознавство. С. 18.

² Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 47.

³ Там само. С. 47.

⁴ Римаренко Ю. І. *Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика*. К. : КНТ, 2006. С. 104.

природних почуттів: зору, слуху, просторової або часової орієнтації. Прикладами жорстокого та нелюдського поводження є: умисне поміщення здорової людини до психічно хворих; гоління голови; виставлення оголеної людини перед іншими засудженими; примушування одягатися так, щоб це викликало насмішки; примушування їсти не їстівні речовини, розлучення матері з новонародженою дитиною тощо. Внаслідок цього нерідко у засудженої особи може виникнути стрес, почуття страху чи неспокою, пригніченості і неповноцінності, або ж спонукання діяти проти своєї волі і совісті та ін.¹

Нерідко адміністрація та персонал УВП вдається до таких видів поводження із засудженими, щоб домогтися покірної поведінки від них. Проте це є приниженням їх гідності й свідчить про порушення принципу поваги до прав і свобод людини під час виконання покарань². Тому жорстоке, нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження із засудженими неприпустиме, отже, діяльність персоналу УВП слід спрямовати на всебічну повагу до їх гідності.

Під жорстоким, нелюдським чи таким, що принижує гідність, поводженням із засудженими ми розуміємо: 1) будь-які види фізичного або психологічного знущання; 2) позбавлення або переривання їх сну, вживання їжі та води; 3) тримання у виснажливих для життя чи здоров'я приміщеннях або місцях, не призначених для цього; 4) знаходження у приміщеннях, які позбавляють будь-якого з природних почуттів – зору, слуху, просторової або часової орієнтації, та ін.

Заборона застосування до засуджених покарань, які є жорстокими та нелюдськими.

Відповідно до ч. 3 ст. 50 КК України покарання не має на меті завдання фізичних страждань або приниження людської гідності. Система покарань України не містить таких видів покарань, що передбачають мордування, нанесення тілесних ушкоджень чи завдання фізичного болю, або які були б спрямовані на приниження честі і гідності людини. Зокрема, це знаходить свій прояв у забороні смертної кари, наявності альтернативних санкцій, застосуванні особливих (пільгових) умов призначення покарання неповнолітнім. Усе це

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 47.

² Там само.

є проявом гуманності покарання й означає, що, застосовуючи покарання, суд повинен бачити в засудженому людину, яка після відбуття покарання може виправитися і стати повноцінним та законотворчим членом суспільства¹.

Заборону застосовувати покарання, які є жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність людини, у міжнародних актах у сфері захисту прав людини та МСП сформульована у такий спосіб. «Кожна держава-сторона встановлює відповідні покарання за такі злочини з урахуванням їх тяжкого характеру» (ч. 2 ст. 4 Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання); «будь-яке стягнення, накладене за результатами осуду за дисциплінарну провину, має відповідати національному законодавству» (правило 60.1. ЄПП); «суворість будь-якого стягнення має бути пропорційна порушенню» (правило 60.2. ЄПП); «колективні стягнення та тілесні покарання поміщенням до карцеру без вікон і всі інші види негуманного або принизливого покарання мають бути заборонені» (правило 60.3. ЄПП); «покарання не повинне передбачати повну заборону контактів з родиною» (правило 60.4. ЄПП); «одиначне ув'язнення може застосовуватися як покарання тільки у виняткових випадках і на конкретно визначений строк, який мусить бути якомога коротший» (правило 60.5. ЄПП); «засоби обмеження свободи руху ніколи не повинні застосовуватися для покарання» (правило 60.6. ЄПП); «тілесні покарання, ув'язнення в темній камері й жорстокі, нелюдські або принизливі для людської гідності види покарання не можна допускати як покарання за дисциплінарні провини».

Висловлене стосується й інших видів покарання, що можуть нанести засудженому фізичну або психологічну шкоду (принципи 31 та 32 ч. 2 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями) та ін.

Отже, до засуджених під час відбування кримінальних покарань забороняється застосовувати такі покарання з боку персоналу УВП, що не передбачені чинним законодавством та таких, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність, а їх діяльність ґрунтується на дотриманні норм Конституції України, кримінально-виконавчого законодавства, вимог Загальної декларації

¹ Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. : В. В. Сташис, В. Я. Тацій. Харків: Право, 2010. С. 345.

прав людини та інших міжнародних правових документів із захисту прав людини, а також МСП.

Слід додати, що в національному законодавстві визначено випадки, в яких можуть заподіюватися засудженим особам моральні або фізичні страждання. Таке можливе виключно на підставі вимог закону, здійснюється спеціально уповноваженими органами держави й обумовлене необхідністю досягнення соціально значущої мети. З огляду на це вони не можуть бути визнані такими, що принижують її гідність¹.

Важливими є положення правила 68.1. ЄТП та принципу 33 Мінімальних стандартів поводження з в'язнями, згідно з якими використання ланцюгів і кайданів має бути заборонене. Як видається, їх застосування має бути заборонене в Україні. Представники правозахисної організації «Донецький Меморіал» наголошують, що на практиці до деяких хворих засуджених застосовуються кайданки при триманні їх у цивільних лікарнях, що вказує на жорстокі норми утримання хворих засуджених².

Прямої заборони застосовувати до засуджених кайданок у нормах КВК України або Правилах внутрішнього розпорядку УВП у цивільних лікарнях не передбачено. Забороняється лише застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю до жінок під час переймів, пологів і відразу після народження дитини (ч. 1 абз. 7 розділу XXVI Правил внутрішнього розпорядку УВП).

На нашу думку, слід заборонити за будь-яких підстав застосування до засуджених, які знаходяться у закладах охорони здоров'я, будь-яких спеціальних засобів навіть у випадках, коли такі особи схильні до втечі. У цьому випадку держава повинна докласти усіх зусиль для створення в закладах охорони здоров'я таких гуманних умов, які унеможливають втечу засуджених. Зокрема, залучати посилену охорону, облаштувати на вікнах і дверях сучасні заходи безпеки й охорони тощо.

На підставі цього вважаємо, що застосування до засуджених покарань, які є жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 140–141.

² Букалов О. Проблеми утримання особливих груп в'язнів. *Дотримання прав особливих груп ув'язнених*: матеріали конф. «Проблеми поліпшення умов тримання особливих груп ув'язнених», Київ, 24 черв. 2014 р. Донецьк, 2014. С. 6.

їх гідність, – це: 1) нанесення побоїв чи ударів, заподіяння тілесних ушкоджень, які спрямовані на приниження честі і гідності людини; 2) заподіяння будь-якої шкоди здоров'ю за дисциплінарне правопорушення засудженого; 3) застосування покарань, не передбачених чинним законодавством; 4) привселюдне покарання засуджених із метою їх приниження і завдання фізичних або психічних страждань чи з метою залякування інших засуджених та ін.

Засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним дослідженням незалежно від їх згоди. На цьому наголошується у ч. 3 ст. 28 Конституції України, ч. 1 ст. 8 КВК України¹. Тому коли це право порушується, такі дії визнаються як такі, що посягають на гідність людини.

Аналогічна заборона передбачена у міжнародних актах у сфері захисту прав людини та МСП, відповідно до яких: ув'язнені не повинні піддаватися експериментам без їх згоди (правило 48.1 ЄТП); експерименти за участю ув'язнених, які можуть призвести до фізичних травм, психічних страждань або завдати іншу шкоду здоров'ю, мають бути заборонені (правило 48.2 ЄТП); жодна затримана або ув'язнена особа, навіть за її згоди, не може бути піддана будь-яким медичним або науковим дослідженням, що можуть завдати шкоди здоров'ю (принцип 22 Зводу принципів захисту всіх осіб, які підлягають затриманню або ув'язненню в будь-якому вигляді) та ін.

Правові гарантії заборони посягання на гідність особи закріплено також в Основах законодавства України про охорону здоров'я². Відповідно до цих Основ медичне втручання (застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини) допускається лише в тому разі, коли воно не може завдати шкоди пацієнту. Забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою дослідження (ст. 45 Основ законодавства України про охорону здоров'я). Також забороняється взяття донорської крові та її компонентів (ст. 46 Основ законодавства України

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII // Офіційний вісник України. 2014. № 37. Ст. 980.

² Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.

про охорону здоров'я), проведення трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людини, не допускається взяття гомотрансплантатів у живих осіб, які утримуються у місцях відбування покарань (ст. 12, 13 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»)¹.

Отже, заборона проведення медичних, наукових чи інших дослідів над засудженими – це неможливість: 1) взяття у них донорської крові та її компонентів; 2) проведення трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів; 3) проведення будь-яких медичних, наукових чи інших дослідів, які можуть заподіяти засудженому фізичної або моральної шкоди, незалежно від наявності їх згоди та ін.

У цілому під повагою до гідності засуджених під час виконання відбування покарання пропонуємо трактувати як заборону: 1) катувань; 2) жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження; 3) застосування покарань, які є жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність людини; 4) проведення медичних і наукових дослідів щодо засуджених осіб під час виконання покарань та ін.

На жаль, у щорічному звіті Amnesty International зазначається, що тортури (катування) та інші види жорстокого поводження із засудженими є негативним поширеним явищем у багатьох країнах світу². Не є винятком і наша країна. Наведемо кілька прикладів, які свідчать про катування, нелюдське, жорстоке або таке, що принижує гідність, поводження в УВП, що є порушенням принципу поваги до прав і свобод людини.

Статистичні дані вказують, що у 2011 р. в Україні була зареєстрована 241 скарга, у 2012–178, а за 11 місяців 2013 р. 198 скарг на катування та інші жорстокі, нелюдські або інші форми, що принижують гідність, поводження із засудженими. Після візиту в Україну представників Європейського комітету з попередження тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (далі – ЄКПТ) у період з 9 по 21 жовтня 2013 р. констатовано, що в українських колоніях № 25 і № 18 (Харківська обл.) жорстоке пово-

¹ Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини: Закон України від 16 лип. 1999 р. №1007-XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. №32. С. 20.

² Річні звіти з прав людини // Amnesty International Ukraine. URL: <http://amnesty.org.ua/materiali/annual-reports> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

дження стало загальноприйнятною практикою для підтримки порядку і боротьби із тюремною субкультурою в цих установах. ЄКПТ установило, що засоби, які використовуються персоналом в цих установах за допомогою спеціально відібраних груп засуджених, були спрямовані на досягнення їх покірної поведінки із самого початку відбування покарання. В українській кримінально-виконавчій системі становище засуджених є залежним від персоналу УВП, усе це сприяє тому, що ув'язнені особи нерідко стають об'єктом катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання з боку адміністрації та персоналу УВП¹.

У 2017 р. працівниками Департаменту з питань реалізації функцій національного превентивного механізму Секретаріату Уповноваженого з прав людини спільно з представниками громадськості здійснено 35 моніторингових візитів до установ виконання покарань².

У 2018 р. упродовж року Уповноваженим та представниками Секретаріату Уповноваженого було проведено 375 моніторингових візитів до УВП³. До відділу моніторингу Департаменту з питань реалізації національного превентивного механізму у 2017 р. надійшло 1 497 повідомлень про порушення прав людини в УВП,⁴ а у 2018 р. – близько 1 700⁵.

ЄКПТ зазначає, що достовірно визначити кількість фактів побиття і знущання над засудженими й ув'язненими особами, що трапляються у колоніях, надзвичайно складно, оскільки не існує офіційної статистики. Приблизну кількість порушень права людини на повагу до її гідності з боку персоналу УВП під час виконання покарань можна встановити на підставі рішень Європейського суду з прав людини.

¹ Захист від катувань та інших видів поганого поводження // Права людини в Україні 2013: узагальнена доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. Розд. 2. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021309> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

² Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2017 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 200.

³ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2018 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 88.

⁴ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2017 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 201.

⁵ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2018 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 88.

У вересні 2013 р. була опублікована чергова доповідь ЄКПТ за результатами візиту в Україну у грудні 2012 р. У доповіді вказано про системні проблеми вітчизняної кримінально-виконавчої системи, серед яких катування, неприпустиме ставлення персоналу до засуджених, особливо до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, умови праці засуджених, корупція та ін. Було встановлено факти залякувань засуджених як до, так навіть і після візиту ЄКПТ, аби вони не скаржилися представникам Комітету¹.

Крім того, до правозахисних організацій надійшла інформація, що у колонії № 99 (с. Біленьке, Запорізька обл.) відбуваються регулярні катування й побиття ув'язнених. Співробітники колонії постійно б'ють ув'язнених, особливо тих, хто прибуває до закладу вперше. Такі ж «заходи впливу» застосовуються до тих, хто відмовляється від будь-якої роботи, навіть якщо відмова є вмотивованою. Однею з форм тиску на засуджених з боку охоронців є погроза облили неслухняних сечею з пляшок, котрі охоронці постійно носять з собою².

Іншим прикладом катувань з боку працівників пенітенціарних установ є ситуація з Ширяєвським виправним центром УДПСУ, в якому його керівник під час ранкової гімнастики засуджених всупереч волі одного з них примушував виконувати гімнастичні вправи. Так, після відмови засудженого виконувати гімнастику у зв'язку із погіршенням стану здоров'я керівник Центру, бажаючи покарати ув'язненого та з метою залякування інших, наніс засудженому низку ударів гумовим кийком по ногах, спині та голові, спричинивши тілесні ушкодження. Також з'ясувалося, що в період лютого-квітня 2013 р. один із керівників Ширяєвського виправного центру умисно утримував засуджених у дисциплінарному ізоляторі при температурі повітря +10°, заподіявши засудженим страждання у вигляді тривалого (від 7 до 14 діб) позбавлення тепла у шкідливих для здоров'я умовах та

¹ Доповідь уряду України за наслідками візиту до України Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському, або такого, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ЄКПТ), 1–10 грудня 2012 р. // Європейський комітет по запобіганню тортурам та нелюдському, або такого, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. URL: <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2013-23-inf-ukr.pdf> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

² Захист від катувань та інших видів поганого поводження // Права людини в Україні 2013. Розд. 2. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021309> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

інших насильницьких дій¹. Також прокуратурою Одеської обл. встановлено, що в цьому ж центрі її керівник надавав засуджених у рабство місцевим бізнесменам для їх використання у сільськогосподарських роботах. Близько 200 засуджених безкоштовно працювали по 12 годин на добу, виконували роботу, незважаючи на погодні умови – дощ або пекуче сонце. Їх годували картоплею, кукурудзою і м'ясом померлих корів. Незгодних працювати саджали в холодний ізолятор та «виховували» як в концтаборах².

У колоніях № 25 та № 100 (Харківська обл.) ЄКЗК зафіксовано жорстоке поводження із засудженими. Згідно зі Звітом працівники УВП б'ють засуджених, одягають на них гамівну сорочку, гвалтують кийками, застосовують інші катування. У колонії № 100 засудженого побили після того, як він подав скаргу до прокуратури³. У Кам'янській виправній колонії № 101 (Запорізька обл.) поширеним явищем є знущання й побиття осіб, що відбувають покарання⁴. «Рекордсменом» серед українських виправних колоній, які мають найбільшу кількість повідомлень про порушення прав людини за останні два роки, є виправна колонія № 89 (м. Дніпропетровськ), у якій відбулися масові побиття засуджених із застосуванням спецпідрозділу існуючої на той час ДПіТС України. Ці факти, на жаль, не отримали жодної реакції з боку держави⁵.

Масове побиття в'язнів спецпідрозділом було детально описано в рішенні Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд) у справі «Давидов та інші проти України» (*Davydov and Others v. Ukraine*). У цій справі Європейський суд визнав порушення Україною

¹ Захист від катувань та інших видів поганого поводження // Права людини в Україні 2013. Розд. 2. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021309> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

² Одесские заключенные стали рабами // Odessa Daily. URL: <http://odessa-daily.com.ua/news/odesskie-zaklyuchennyye-stali-rabami-id56686.html> (дата обращения: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

³ В харьковских тюрьмах пытаются заключенных? // Восточный дозор. URL: <http://kharkov.dozor.ua/news/city/sobytiya/1156046.html> (дата обращения: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

⁴ Захист від катувань та інших видів поганого поводження // Права людини в Україні 2013. Розд. 2. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021309> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

⁵ Права в'язнів // Права людини в Україні 2012: доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. Розд. 28. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362663498> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) у зв'язку із масовим побиттям засуджених в Ізяславській виправній колонії № 58 у 2001–2002 р.р.¹.

У висновках Європейського суду з прав людини вказано на неприпустимість застосування військових формувань для залякування й побиття в'язнів, а також рекомендовано скасувати рішення про державну реєстрацію відповідного наказу про створення згаданого спецпідрозділу. Загони спеціального призначення, підпорядковані колишньому ДПіТС України, давно були предметом особливої критики з боку правозахисників. Однак дотепер триває практика залучення озброєних військових у камуфляжних костюмах і з закритими масками обличчями для обшуків в установах виконання покарань і СІЗО з метою тренування на в'язнях або їх залякування. Усе ж таки під тиском громадськості рішення про державну реєстрацію наказу, який регулював діяльність цих підрозділів, 14 січня 2008 р. було скасоване і виключене з Державного реєстру нормативно-правових актів. Проте це не завадило їх застосуванню в УВП без будь-якої правової регламентації аж до 3 липня 2013 р., коли прийнято відповідний наказ Міністерства юстиції України № 1325/5 про його скасування. Незважаючи на це, за даним підрозділом залишили функції, виконання яких є обов'язком працівників УВП: проведення обшуків житлової та виробничої зон, речей засуджених та ін.

Отже, чинна редакція надає можливість практично повсюдно і щоденно залучати ці підрозділи для «наведення порядку» і залякування засуджених із метою встановлення армійської дисципліни, що не є прийнятним із точки зору запровадження нормальних відносин між персоналом і засудженими згідно з рекомендаціями ЄКЗК².

Також під час моніторингового візиту до Уманської ВК № 129 було встановлено, що на території чергової частини установи представни-

¹ Діденко А. Чи сприяє побиття та знущання виправленню засуджених?! // Майдан. URL: <http://maidanua.org/special/pk/?p=4569> (дата звернення: 10.02.2015); Справа «Давидов та інші проти України» (Davydov and Others v. Ukraine) (заяви №№ 17674/02 та 39081/02): рішення Європ. суду з прав людини від 1 лип. 2010 р. // Тюремний портал / Громад. правозахис. орг. «Донец. Меморіал». URL: <http://ukrprison.org.ua/index.php?id=1282018089> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

² Права в'язнів // Права людини в Україні 2013: узагальнена доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. Розд. 26. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398062996> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

ками моніторингової місії виявлено відгороджене решіткою приміщення площею приблизно 1,5х1,5 м під назвою «приміщення для зберігання інвентарю житлової зони» без вікон та місць для сидіння, до якого, за інформацією засуджених, поміщають жінок, які порушують режим відбування покарання. Одним із найжорстокіших, за словами опитаних жінок, є побиття одних засуджених іншими, із так званого «активу», що відбувається за вказівкою адміністрації. Аналогічні заходи «виховного впливу» можуть застосуватися і до осіб, які порушують режим у колонії. Спілкуючись із представниками моніторингової місії, деякі жінки висловлювали побоювання через можливість бути покараними за таке спілкування. Крім того, у колонії мали місце й побутові конфлікти. При цьому, зі слів утримуваних, в окремих випадках для вчинення фізичної розправи засуджені отримують на це згоду у представників адміністрації установи. Така згода, наприклад, може надаватися для здійснення розправи над засудженою, яка вчинила крадіжку чужих речей. Опитані жінки також повідомляли, що до порушників режиму можуть застосовуватися не передбачені чинним законодавством заходи, а саме: обмеження в користуванні розетками, телевізорами і гарячою водою. Під час моніторингу учасники візиту звернули увагу на незвичний порядок вітання засуджених: жінки віталися кожного разу, коли учасники візиту проходили повз них за командою однієї з жінок («три-чотири»). Комісія зробила висновок, що така поведінка свідчить про те, що адміністрацією установи створено занадто жорсткі умови відбування покарання¹.

За результатами проведеного нами опитування засуджених до позбавлення волі у Качанівській виправній колонії № 54 (Харківська обл.) щодо випадків нелюдського або такого, що принижує гідність, ставлення до засуджених із боку персоналу установи, отримано такі відповіді: «так» – 5%; «ні» – 77,3%; «не хочу відповідати» – 16,7%; «інше» – 1% засуджених. На питання, чи відчувають засуджені до себе упереджене ставлення з боку персоналу УВП, респонденти відповіли: «так» – 14,7%; «ні» – 52,7%; «не хочу відповідати» – 28%; «інше» – 4,6%. Надаючи відповідь, чи забезпечується в УВП реалізація права засуджених на гуманне до них ставлення і повагу до гідності, власти-

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2017 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 208

вої людській особистості, вказали: «так» – 71,3%; «ні» – 22%; «інше» – 6,7%. (див. Додаток 1).

У Холодногірській виправній колонії № 18 (Харківська обл.) засуджені до позбавлення волі про наявність випадків нелюдського або такого, що принижує гідність ставлення до них із боку персоналу установи, відповіли: «так» – 22,45%; «ні» – 62,24%; «не хочу відповідати» – 12,24%; «інше» – 3,07% респондентів. До того ж опитувані зазначили, що нерідко при зверненні до них з боку персоналу УВП вживаються такі слова, як «дебіл», «ублюдок» чи «недоносок». На питання, чи відчувають вони упереджене ставлення до себе з боку персоналу УВП, респонденти відповіли: «так» – 23,47%; «ні» – 49%; «не хочу відповідати» – 24,49%; інше – 3,04%; чи забезпечуються в УВП реалізація права засуджених на гуманне до них ставлення і повага до гідності, властивої людській особистості, вказали: «так» – 49%; «ні» – 49,84%; «інше» – 1,16%. (див. Додаток 2).

Засуджені із Диканівської виправної колонії № 12 (Харківська обл.) на питання щодо випадків нелюдського або такого, що принижує гідність, ставлення до них із боку персоналу установи відповіли: «так» – 12,8%; «ні» – 71,2%; «не хочу відповідати» – 12%; інше – 4%; чи відчувають засуджені упереджене ставлення до себе з боку персоналу УВП респонденти відповіли: «так» – 21,6%; «ні» – 48%; «не хочу відповідати» – 28%; «інше» – 2,4%. Чи забезпечується в УВП реалізація права засуджених на гуманне до них ставлення і повага до гідності, властивої людській особистості, вони вказали: «так» – 64%; «ні» – 28%; «інше» – 8%. (див. Додаток 3).

При опитуванні 100 осіб, засуджених до позбавлення волі, у Дніпропетровській ВК № 89, на запитання щодо випадків нелюдського або такого, що принижує гідність, ставлення до них із боку персоналу установи отримано наступні відповіді: «так» – 39% респондентів; «ні» – 41%; «не хочу відповідати» – 14%; «інше» – 6%; а на питання, чи відчувають засуджені упереджене ставлення до себе з боку персоналу УВП, респонденти відповіли: «так» – 28%; «ні» – 40%; «не хочу відповідати» – 19%; «інше» та відмовилися відповідати – 12%; чи забезпечуються в УВП реалізація права засуджених на гуманне до них ставлення і повагу до гідності, властивої людській особистості, вони вказали: «так» – 31%; «ні» – 56%; «інше» – 3%, відмовилися відповідати – 10%. (див. Додаток 4).

Отже, викладене свідчить, що незважаючи на постійне декларування персоналом УВП про впровадження ними в роботу європейських принципів поведження із в'язнями, дотепер у ході моніторингових візитів постійно виявляються факти порушень прав засуджених осіб щодо жорсткого поведження з ними¹. Тому для подолання цих негативних явищ важливим кроком держави стало започаткування роботи в Україні Державного бюро розслідувань для розслідування злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів, метою якого є забезпечення ефективності розслідування скарг на жорстоке поведження, у тому числі й із засудженими особами. Зокрема, вирішення проблеми ефективного розслідування скарг з приводу катування, у тому числі й засуджених під час відбування ними покарань, завдяки цьому стане можливим.

Отже, розглянуті нами теоретичні й практичні проблеми у нашому підрозділі потребують відповідного вирішення. Зокрема, необхідно чітко сформулювати і закріпити у законодавстві дефініції понять «гідність людини» та «жорстоке поведження». Це має важливе значення не лише для науки кримінально-виконавчого права, а й для правозастосовної діяльності, оскільки дозволить не принижувати гідність засудженого, повага якої визнеться одним із принципів кримінально-виконавчої діяльності, а також чітко визначить межі виконання службових повноважень адміністрацією й персоналом УВП.

Повага до свободи та особистої недоторканності.

Нами уже наголошувалося, що свобода й особиста недоторканність є одним із фундаментальних прав людини, проголошеним у ст. 29 Конституції України та закріпленим у низці міжнародних актів (наприклад, у ст. 3 Загальної декларації прав людини, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод та інших загальноновизнаних документах у сфері прав і свобод людини).

У національному законодавстві визначено три аспекти права на свободу й особисту недоторканність: 1) фізична недоторканність (до якої відносять життя, здоров'я, тілесну недоторканність та статеву свободу особи); 2) моральна недоторканність (захист честі й гідності); 3) психічна недоторканність (незаконні методи впливу на психіку тощо). Усе це поширюється й на осіб, які відбувають покарання.

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2017 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 202–203.

Позбавлення громадянина одного з основних суб'єктивних прав – свободи волі – веде до обмеження сукупності найбільш значимих для нього соціальних цінностей і благ – свободи пересування, спілкування, соціальних зв'язків, можливості розпоряджатися багатьма важливими суб'єктивними правами. Тому ізоляцію особи від суспільства більшість учених розглядає як комплекс правообмежень, оскільки позбавлення чи звуження обсягу її прав зумовлене саме ізоляцією¹.

У науковій літературі фахівці вказують, що у загальному значенні ізоляція являє собою певне відсторонення від суспільства², яка об'єктивно веде до обмеження: 1) свободи пересування; 2) вибору місця проживання; 3) обмеження у виборі характеру і роду занять; 4) у праві вільно визначати свій спосіб життя; 5) у ряді громадянських прав та обов'язків; а також 6) поміщення у середовище злочинців³. Це означає, що засуджені особи під час виконання покарань вимушені знаходитися з людьми не за власним вибором та підпорядковувати своє життя режиму відбування покарання. Такі особи також позбавляються контактів із протилежною статтю, не мають доступу до товарів і послуг, існують певні обмеження і в побутовій сфері⁴. Отже, позбавлення фізичної свободи знаходить свій прояв у зменшенні деяких прав і свобод засудженої особи.

Фізична ізоляція засуджених тісно пов'язана із соціальним аспектом свободи, який є певним обмеженням його незалежності. Свобода в соціальному плані може задовольнятися лише у відносинах між людьми й їх об'єднаннями. Обмеження незалежності проявляється у звуженні можливостей спілкування засуджених із певним колом осіб, а також у необхідності пристосувати свою поведінку до вимог режиму, підкорятися працівникам установи. Хоча життя в суспільстві завжди передбачає необхідність дотримання встановлених правил поведінки, у місцях позбавлення волі має місце більша залежність засуджених від правил режиму в УВП, порівняно з життям в умовах вільного співжит-

¹ Необходимость и случайность. / М. А. Парнюк, Е. Н. Причепий, В. В. Кизима и др.; АН УССР, каф. философии. Киев : Наук, думка, 1988. С. 75.

² Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 228.

³ Степанюк А. Х., Трубніков В. М. Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарань: конспект лекцій. Харків: Укр. юрид. акад., 1994. С. 9.

⁴ Як змусити стандарти працювати: практ. посіб. з ефектив. застосування міжнар. тюрем. правил. Донецьк: Схід. вид. дім, 2001. С. 28.

тя. Правила режиму позбавлення волі й увесь уклад життя засуджених побудований так, щоб поставити їх у певні межі поведінки, через реалізацію яких мають досягатися цілі покарання. У зв'язку з цим виокремлюють обов'язок засудженого дотримуватися розпорядку дня; правил пересування шеренгою; відносини з працівниками установи; брати участь саме в тих заходах, які організуються адміністрацією; також засуджені обмежені у спілкуванні з людьми, які перебувають на свободі; змушені спілкуватися з тими особами, які перебувають у місцях позбавлення волі¹, та ін.

Науковці справедливо стверджують, що тлумачення свободи й недоторканності людини повинно здійснюватися в контексті сучасних міжнародних стандартів прав людини і практики Європейського суду з прав людини². Європейський суд з прав людини «право на свободу» та «право на особисту недоторканність» не розглядає як окремі права, проте ним не надано їх жодного формального визначення. Він указує, що це два аспекти одного права, які трактуються лише як фізична свобода. Недоторканність включає фізичну і духовну свободу діяти, розпоряджатися собою, тобто не знаходитися під контролем³. Юридична природа цього права ґрунтується на розумінні того, що кожна людина народжується вільною, має право вільно обирати для себе характер і спосіб спілкування із зовнішнім для неї світом, із будь-якими людьми та природою, має право за власним розумінням будувати той світ, який її безпосередньо оточує, світ близьких для неї думок, почуттів, людей та речей, вправі вимагати від інших людей і держави поважного ставлення до неї та невтручання в її справи та життєві обставини, здійснювати будь-які дії, узгоджені з вимогами закону⁴.

Згідно зі ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права неспроможність або небажання державної влади забезпечити особисту недоторканність, якщо це виражається у небезпеці або погрозі життю або здоров'ю як фізичного, так і психічного, а також пере-

¹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 229.

² Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 147.

³ Там само.

⁴ Погорілко В. Ф. Права та свободи людини та громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. Київ : Ін Юре, 1997. С. 18.

слідуванні з боку влади або будь-яких фізичних осіб, означає порушення права на свободу або її недоторканність. У ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод фізична свобода людини, право на свободу й особисту недоторканність розглядаються як єдине сполучення слів, що означає захист від свавільного процесуального чи матеріального зазіхання на особисту свободу з боку державних органів.

Разом із тим право на свободу людини може бути обмеженим. Проте усі ці випадки прямо визначені в національному законодавстві, тобто визнаються правомірними. При цьому слід враховувати те, що обмеження права на свободу людини не повинно суперечити ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Усе наведене має поширюватися й на засуджених осіб, тому адміністрації УВП під час здійснення своєї діяльності забороняється безпідставне обмеження вказаного права засуджених, діючи виключно у спосіб, що визначений законом та у межах наданих повноважень.

Отже, під час виконання кримінальних покарань засуджені особи обмежуються у таких свободах, як: можливість пересування та вибір місця проживання; вибір характеру і роду занять; вільне визначення способу свого життя; обмеження у деяких громадянських правах і обов'язках та ін. У зв'язку з цим є важливим положення ч. 3 ст. 63 Конституції України, що обмеження прав і свобод засуджених відбуваються виключно у межах, визначених законом, і встановлені вироком суду; а також та положення Мінімальних стандартних правил поведіння із в'язнями, які вказують, що тюремні правила і режими не повинні обмежувати більшою мірою свободу ув'язнених, зовнішні контакти і можливості для особистого вдосконалення, ніж це насправді необхідно; п. 60. 6. ЄПП, в якому йдеться, що засоби обмеження свободи руху ніколи не повинні застосовуватися для покарання.

Повага до свободи та особистої недоторканності засудженої особи – це: 1) створення умов в УВП, які забезпечують фізичну, моральну та психічну недоторканність засудженій особі; 2) заборона свавільного обмеження свобод засуджених осіб, крім випадків, визначених у законі та встановлених вироком суду; 3) заборона безпідставного поміщення засуджених осіб до дисциплінарного ізолятора, карцеру, приміщення камерного типу (одиначну камеру); 4) заборона створювати адміністрації УВП додаткові види підстав для арешту або затримання

осіб, крім тих випадків, що вказані чинним законодавством; 5) заборона позбавляти свободи засуджену особу на більший строк, ніж передбачено національним законодавством; 6) заборона обмежень свободи руху як покарання та ін.

Перелічені нами загальнолюдські права, які є складовими принципу поваги до прав людини у кримінально-виконавчому законодавстві, при виконанні і відбуванні покарань, не обмежуються розглянутими правами в цьому підрозділі, оскільки відповідно до положень ст. 22 Конституції України, вони не є вичерпними.

2.2.2. Повага до основних і спеціальних прав засуджених

Основні і спеціальні права засуджених до обмеження та позбавлення волі закріплені у ст. 8, 59 та 107 КВК України, у розділі II Правил внутрішнього розпорядку УВП, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 р. № 2823/5¹ та ін. Слід вказати, що перелік прав засуджених, передбачених у Правилах, значно ширший, ніж той, що міститься в нормах КВК України, оскільки вони більш конкретизовані внаслідок необхідності забезпечення режимних вимог, установлених для даного виду покарання.

У ч. 1 ст. 8 КВК України закріплено основні права засуджених. Так, засуджені мають право на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок та умови виконання й відбування призначеного судом покарання. Адміністрація установи чи органу, який виконує покарання, зобов'язана надати засудженим зазначену інформацію, а також ознайомлювати їх із змінами порядку і умов відбування покарань; на гуманне ставлення до них та на повагу до їх людської гідності. Крім того, засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню. Заходи впливу можуть застосовуватися до засуджених виключно на підставі закону. Засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним дослідженням, незалежно від їх згоди. Вони можуть

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України: від 11 лип. 2003 р. № 1129-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 33. Ст. 1767; Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: затв. наказом М-ва юстиції України від 28 серп. 2018 р. № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18>. (Дата звернення 19.07.2019).

звертатися згідно із законодавством із пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до повноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань. Відповідні звернення (кореспонденція) подаються до адміністрації установи виконання покарання. Про отримання адміністрацією звернення (кореспонденції) засудженому видається талон-підтвердження. Протягом трьох діб (а у випадках, встановлених законодавством, протягом однієї доби) з часу видачі талона-підтвердження звернення (кореспонденція) направляється адресату. Засуджені можуть давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою. Вони мають право на охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом. Охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги. Засудженому гарантується право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від зазначених захворювань. Серед прав засуджених слід указати і право на соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України; отримувати у встановленому законом порядку передачі; на оплачувану працю згідно із законодавством про працю, яке, до речі, поширюється на засуджених у частині, що стосується умов праці; на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, за винятком обмежень, передбачених КВК України; на належне матеріально-побутове забезпечення у порядку, встановленому КВК України та нормативно-правовими актами Міністерства

юстиції України. Також він має право на отримання копій документів з їх особистих справ та інших, пов'язаних з реалізацією їх прав, документів у порядку, встановленому Міністерством юстиції. Засудженому гарантується право на правову допомогу. Для її одержання засуджені можуть користуватися послугами адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Таке право поширюється і на засуджених осіб, які перебувають на лікуванні у закладах охорони здоров'я (ч. 2 ст. 8 КВК України).

Права засуджених, закріплені у ст. 8 КВК України, поширюються на всі види кримінальних покарань і умовно поділяються фахівцями кримінально-виконавчого права на три групи. Перша група прав містить *конституційні права*, які характеризуються сукупністю соціально-економічних, політичних і особистих прав, свобод та обов'язків людини та громадянина. Друга охоплює сферу *соціально-економічних прав*; третю становлять *спеціальні права*, які встановлюються для засуджених до позбавлення волі безпосередньо нормами кримінально-виконавчого законодавства України¹.

У ч. 1 ст. 107 КВК України закріплені права засуджених до позбавлення волі, а саме: 1) одержувати інформацію і роз'яснення про умови відбування і порядок виконання покарання у виді позбавлення волі; 2) користуватися послугами, які надаються в місцях позбавлення волі, у тому числі додатковими, оплачуваними; 3) брати участь у трудовій діяльності; 4) отримувати медичну допомогу і лікування, у тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних і близьких; 5) розпоряджатися грошовими коштами, придбавати, володіти і розпоряджатися предметами, речами, виробами; 6) здійснювати листування з особами, які знаходяться за межами колоній, вести з ними телефонні розмови, у тому числі у мережах рухомого (мобільного) зв'язку, користуватися глобальною мережею Інтернет²; 7) одержувати і відправляти посилки, бандеролі,

¹ Інформаційні матеріали на тему: «Питання захисту та реалізації прав, свобод і законних інтересів засуджених, що тримаються в установах виконання покарань». Дніпропетровськ, 2012. 11 с. URL: <http://www.obljust.dp.ua/prob38.doc> (дата звернення: 10.02.2015).

² Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII. Офіційний вісник України. 2014. № 37. Ст. 980.

грошові перекази, одержувати передачі; 8) зустрічатися з родичами та іншими особами; 9) подавати пропозиції, заяви і скарги в усній чи письмовій формі від свого імені; 10) брати участь у роботі самодіяльних організацій та гуртків соціально корисної спрямованості, займатися фізичною культурою і спортом; 11) придбавати, користуватися і зберігати предмети першої потреби, періодичні видання, літературу, продукти харчування; 12) розпоряджатися вільним часом, який відведений розпорядком дня, не порушуючи при цьому правил поведінки; 13) одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту; 14) одержувати правову допомогу від адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи; 15) звертатися до адміністрації з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи щодо заміни невідбутої частини покарання більш м'яким.

Важливим кроком з боку держави у зв'язку з адаптацією правового статусу засудженого до європейських стандартів стало внесення змін до низки норм КВК України, згідно з якими засуджені: мають право на соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України; отримувати у встановленому законом порядку передачі (окрім речей, що засудженим заборонено мати при собі законом, зокрема, зброї, наркотичних або психотропних речовин, прекурсорів); на оплачувану працю, згідно із законодавством про працю. Також засуджені до позбавлення волі *мають право* працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим і фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг. Такі договори погоджуються адміністрацією колонії та повинні містити порядок їх виконання. Адміністрація зобов'язана створювати умови для праці засуджених за договорами цивільно-правового характеру й трудовими договорами (ч. 1 ст. 118 КВК України). Проте засуджені до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості (ч. 2 ст. 118 КВК України). Засудженому гарантується право на побачення в порядку, встановленому цим Кодексом. У разі перебування на

лікуванні у закладах охорони здоров'я засуджений має право на короткострокові побачення в порядку, визначеному цим Кодексом (ч. 4 ст. 8 КВК України); забороняється безпідставне примусове переривання сну засуджених у нічний час крім випадків, які вказані у даній нормі (ч. 5 ст. 8 КВК України); засуджені до позбавлення волі, залучені до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню (ч. 1 ст. 122 КВК України)¹.

Оскільки у ч. 3 ст. 63 Конституції України проголошено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які встановлені законом і вироком суду, це означає, що ізоляція особи у місцях позбавлення волі не позбавляє його прав і свобод людини. Вказане положення Основного Закону держави корелюється з принципом 5 Основних принципів поводження із ув'язненими, в якому зафіксовано, що за винятком тих обмежень, необхідність запровадження яких зумовлена фактом ув'язнення в тюрму, усі ув'язнені користуються правами людини й фундаментальними свободами, згаданими у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права і Факультативному протоколі до нього, а також такими іншими правами, котрі викладені в інших пактах ООН.

Позбавлення волі тягне за собою тимчасове (на час виконання покарання) позбавлення засуджених деяких загальногромадянських прав і обмеження можливості користування іншими громадянськими правами, які належали особі до її засудження (що ми розглянемо у підрозділі 2.4. «Обмеження прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, при виконанні і відбуванні покарань»).

Оскільки адміністрація УВП є відповідальною за життя і здоров'я засуджених у зв'язку з їх ізоляцією від суспільства, вважаємо за доцільне дослідити основні і спеціальні права засуджених, які є невід'ємними правами засуджених, адже вони формують у них почуття власної гідності, дозволяють задовольнити мінімальні людські потреби, тому, безперечно, вимагають їх поваги до них. Пропонуємо

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 37. Ст. 980.

віднести до них: 1) право на належне матеріально-побутове забезпечення; 2) право на медичну допомогу й лікування; а також 3) право на правову допомогу та ін.

Повага до права на належне матеріально-побутове забезпечення

У Пріоритетах діяльності тогочасної Державної пенітенціарної служби України на 2015 р. вказувалося, що існуюча система виконання кримінальних покарань і попереднього ув'язнення не повною мірою відповідає принципам гуманізму і поваги до прав і свобод людини. З огляду на це умови тримання засуджених повинні відповідати вимогам національного законодавства та міжнародними стандартами. Отже, покращення умов тримання засуджених визнавалося пріоритетом номер 1 її діяльності на 2015 р.¹, що було задекларовано Міністерством юстиції і в наступні роки.

У частині 1 ст. 8 КВК України закріплено, що засуджені до позбавлення волі мають право на належне матеріально-побутове забезпечення в порядку, встановленому КВК України та нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. Частина 1 ст. 115 КВК України передбачає, що особам, які відбувають покарання у виправних і виховних колоніях, створюються необхідні житлово-побутові умови, що відповідають правилам санітарії та гігієни. Засуджені, як правило, тримаються у приміщеннях блочного типу. Норма жилої площі на одного засудженого не може бути менш як чотири квадратні метри, а у лікувальних закладах при виправних колоніях, у виправних колоніях, призначених для тримання і лікування хворих на туберкульоз, у стаціонарі – п'яти квадратних метрів (ч. 1 ст. 115 КВК). засудженим надається індивідуальне спальне місце і постільні речі (ч. 2 ст. 115 КВК України). Важливим у реалізації даного права є те, що вагітним жінкам і матерям-годувальницям створюються покращені житлово-побутові умови і встановлюються підвищені норми харчування (ч. 3 ст. 115 КВК України), а особам з інвалідністю першої та другої груп, жінкам із вагітністю понад чотири місяці, непрацюючим жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, непрацюючим чоловікам віком понад шістдесят років і жінкам

¹ Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2015 рік [Електронний ресурс]: пропозиції від 20.11.2014 р. // Державна пенітенціарна служба України: офіц. сайт. – URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/656482http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/754523> (дата звернення: 10.02.2015).

понад п'ятдесят п'ять років (якщо вони не одержують пенсії), а також особам, звільненим від роботи через хворобу, у тому числі хворим на активну форму туберкульозу, комунально-побутові послуги надаються безоплатно (ч. 4 ст. 115 КВК України).

В Основних принципах поводження з в'язнями зазначено, що тюрми несуть відповідальність за утримання ув'язнених (принцип 4). Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України держава відповідає перед людиною за свою діяльність, це означає, що на державу покладається обов'язок створити належні умови тримання засуджених під час відбування ними покарань.

Тому у вітчизняній практиці виконання кримінальних покарань, зокрема, у виді позбавлення волі, повинні бути створені такі умови тримання засуджених, які сприяють усвідомленню ними почуття власної гідності й орієнтували їх на повагу до себе й оточуючих. При цьому створення належних умов тримання під час відбування кримінальних покарань не повинно ставитися у залежність від фінансових, організаційних чи інших можливостей держави, оскільки це її безпосередній функціональний обов'язок. Як справедливо вказує М. В. Романов, не може бути виправданням створення державою таких умов тримання засуджених у місцях позбавлення волі, які є принизливими, негуманними і вказують на каральну сутність через брак коштів¹.

Майже всі заходи урядових програм минулих років фінансувалися недостатньо, а виділені державні кошти використовувалися неефективно². Як наслідок, наголошує І. С. Яковець, умови тримання засуджених не відповідають вимогам законодавства й європейським нормам і стандартам та не забезпечують безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі³. Про це неодноразово вказувалося в доповідях Уповноваженого Верховної ради України з прав людини, а також у доповідях міжнародних

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 10.

² Про результати перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених Державному департаменту України з питань виконання покарань у 2004 році на забезпечення його діяльності та реформування кримінально-виконавчої системи. Київ: Рахунк. палата України, 2005. (Бюлетень; вип. 13). URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/429418> (дата звернення: 10.02.2015).

³ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. С. 27.

інституцій, Комітету ООН проти катувань, комітету ООН з прав людини, ЄКПТ¹.

Наприклад, за результатами ЄКЗК було складено звіт щодо умов тримання засуджених осіб в установах виконання покарань: їх кількість у деяких приміщеннях була надмірною (9 жінок у приміщенні площею 16 м² і 24 жінки в приміщенні площею 35 м²). Інші ув'язнені перебували у набагато гірших побутових умовах – вони тіснилися в надміру переповнених спальних приміщеннях фактично без денного освітлення, з недостатнім штучним освітленням і неналежною вентиляцією повітря. Задуха в камерах була настільки сильною, що більшість засуджених змушена була залишатися в натільній білизні². У камері 14 м² знаходилося п'ять чи шість ув'язнених, а в камері площею 20 м² – до дев'ятох ув'язнених. Переповнення сягало надзвичайних масштабів: наприклад, 25 ув'язнених були змушені ділити камеру площею 43 м², а в камерах площею 50 м² перебувало від 27 до 59 осіб. У санвузлах був бруд і антисанітарія, інколи з них тече так, що навкруги поширюється майже нестерпний сморід. Санітарний стан у багатьох приміщеннях також дає підставу для серйозної тривоги: стіни і стелі руйнуються, вражені цвілью, меблі в поганому стані, бруд навколо. У камерах повно тарганів, бліх та інших паразитів. У деяких камерах можна було побачити гризунів. Фактично такі умови існування і санітарний стан у деяких приміщеннях УВП становлять серйозну небезпеку для здоров'я засуджених³.

У доповіді ЄКПТ так само відзначалося, що умови тримання в УВП України не відповідають міжнародним стандартам поведження із за-

¹ Права в'язнів. *Права людини в Україні 2012*: доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. Розд. 28. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362663498> (дата звернення: 10.02.2015); Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму: доп. за 2013 р. *Уповноваж. Верхов. Ради України з прав людини*. Київ, 2014. 200 с. URL: http://issuu.com/irf_ua/docs/hr-2014-1 (дата звернення: 10.02.2015).

² Права в'язнів. *Права людини в Україні 2012*: доп. правозахис. орг. Розд. 28. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362663498> (дата звернення: 10.02.2015); Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму: доп. за 2013 р. URL: http://issuu.com/irf_ua/docs/hr-2014-1 (дата звернення: 10.02.2015).

³ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 рік // European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). URL: <http://www.cpt.coe.int/en> (дата звернення: 10.02.2015).

судженими¹. Зокрема, було встановлено, що проблема неналежних умов тримання в УВП є системною проблемою і потребує негайного вирішення, оскільки внутрішнє оснащення камер давно вичерпало строк своєї експлуатації й знаходиться в дуже поганому стані. Більшість будівель УВП давно вичерпала строк своєї експлуатації й потребує комплексної перебудови і ремонту. У деяких УВП є поширеним розміщення камер засуджених у підвальних приміщеннях, які не пристосовані для тривалого тримання осіб. Унаслідок неналежних умов тримання в УВП поширюються різноманітні захворювання, що часто призводять до тяжких невиліковних хвороб засуджених, їх інвалідності або смерті під час відбування покарання². Нині, незважаючи на те, що кількість засуджених в УВП значно знизилася, невирішеною залишається низка питань: щодо умов тримання засуджених; збільшення норми жилої площі на одного засудженого й етапне переобладнання гуртожитків із казарменого типу в приміщення блочного типу³.

У Дніпропетровській виправній колонії № 89 відбулося голодування засуджених, хворих на активну форму туберкульозу, й оприлюднене відео з коментарями засуджених, на якому зафіксовані жахливі умови тримання⁴. Засуджені вимагали від керівництва установи покращення умов тримання, належного лікування і харчування, повідомивши, що керівництво установи чинить тиск на засуджених, які вимагають реалізації своїх законних прав і свобод, а також умисно поміщає здорових засуджених разом із хворими на активну форму туберкульозу⁵.

¹ Доповідь уряду України за наслідками візиту до України Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському, або такого, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ЕКПТ), 1–10 грудня 2012 р. // European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). URL: <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2013-23-inf-ukr.pdf> (дата звернення: 10.02.2015).

² Діденко А. Захищати свої права небезпечно. *Права Людини в Україні*: інформ. портал Харків. правозахис. групи. URL: <http://khpq.org/index.php?id=1338368067> (дата звернення: 10.02.2015).

³ Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2015 рік. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/656482><http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/754523> (дата звернення: 10.02.2015).

⁴ Діденко А. Катування як форма виправлення. *Права Людини в Україні*: інформ. портал Харків. правозахис. групи. URL: <http://khpq.org/index.php?id=1347976852> (дата звернення: 10.02.2015).

⁵ Діденко А. Засуджені з 89-ї виправної колонії, хворі на туберкульоз, п'ятий день голодують. Там само. URL: <http://khpq.org/ru/index.php?id=1331367285> (дата звернення: 10.02.2015).

Усе це є порушенням норм чинного кримінально-виконавчого законодавства, зокрема, ч. 2 ст. 10 КВК України, згідно з якою у разі виникнення небезпеки життю і здоров'ю засуджених, посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого, та ч. 2 ст. 116 КВК України, де зафіксовано, що адміністрація колоній зобов'язана виконувати необхідні медичні вимоги, що забезпечують охорону здоров'я засуджених. Так, керівництво Дніпропетровської виправної колонії № 89 замість того, щоб виправити недоліки й надати засудженим належні умови тримання, спробувало вирішити всі питання шляхом переслідування скаржників, репресіями і катуваннями¹.

На відміну від вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства, умови тримання засуджених за Мінімальними стандартними правилами поводження із в'язнями та ЄПП істотно різняться. Наприклад, правила 64 і 65 Мінімальних стандартних правил закріплюють, що, оскільки ув'язнення передбачає позбавлення волі, воно вже само по собі є покаранням. Тому умови ув'язнення й в'язничні режими не повинні посилювати страждання, за винятком випадків, коли це виправдовується необхідністю ізоляції або підтриманням порядку. Це означає, що в'язниці мають бути добре організованими установами, тобто місцями, що не створюють небезпеки для життя, здоров'я й особистої недоторканності; забезпечувати відповідність умов життя вимогам людської гідності й нормам, прийнятим у суспільстві; в'язниці мають бути місцями, де не допускається дискримінація ув'язнених; тюремні умови не мусять збільшувати страждання, викликані цим покаранням; мінімізувати негативні наслідки ув'язнення й різницю між життям у в'язниці та на свободі, яке послаблює почуття особистої гідності та відповідальності в'язнів; підтримувати й посилювати ті зв'язки з родичами й зовнішнім світом, що якнайкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин; забезпечити в'язням можливості розвивати професійні навички і здібності, які покращуватимуть перспективи їх успішної соціальної реінтеграції після звільнення.

Усі приміщення, якими користуються в'язні, особливо спальні, мають відповідати всім санітарним вимогам. Причому належну увагу

¹ Захист від катувань та інших видів поганого поводження. *Права людини в Україні 2012*: доп. правозахис. орг. Розд. 2. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362641025> (дата звернення: 10.02.2015).

слід звертати на кліматичні умови, особливо на кубатуру цих приміщень, їх мінімальну площу, освітлення, опалення і вентиляцію (принцип 10 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями та принцип 18.1 ЄПП); кожному в'язневі слід забезпечити окреме ліжко відповідно до національних чи місцевих норм, індивідуальні постільні речі, які повинні бути чистими в момент видачі їх, підтримуватися в порядку і мінятися досить часто, аби забезпечити їх чистоту (принцип 19 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями та принцип 21 ЄПП); санітарні вузли повинні бути достатніми для того, щоб кожен в'язень міг задовольнити свої природні потреби, коли йому це потрібно, в умовах чистоти і пристойності (принцип 12 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями та принцип 19.3 ЄПП); кількість лазень і душових має бути достатньою для того, щоб кожен в'язень міг і був зобов'язаний купатися або приймати душ при температурі, що підходить для даного клімату (принцип 13 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями та принцип 19.4 ЄПП); всі частини закладу, якими в'язні користуються регулярно, повинні завжди утримуватися в належному порядку і суворій чистоті (принцип 14 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями та принцип 19.1 ЄПП) та ін.

Стосовно неналежних умов тримання засуджених в УВП України було розглянуто справи та винесено низку рішень Європейським судом з прав людини на користь заявників – осіб, які відбувають покарання в УВП. У своїх рішеннях Європейський суд зробив висновок, що умови тримання заявників у місцях позбавлення волі визнані нелюдськими і такими, що принижують гідність, внаслідок неналежного фінансування УВП, а отже, порушують ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наприклад, у постанові Європейського суду з прав людини у справі «*Данкевич проти України (Dankevich v. Ukraine)*» (заява №40679/98, рішення від 29 квітня 2013 р.) зазначено, що «брак ресурсів не може в принципі виправдати умови утримання у в'язниці, які є настільки низькими, що суперечать стандартам ст. 3 Конвенції»¹. У справі «*Вітковський проти України (Vitkovskiy v. Ukraine)*» (заява №24938/06, рішення від 26 вересня 2013 р.) Європей-

¹ Судова влада України: офіц. веб-портал. URL: [https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_8/Dankevich%20\(1\).pdf](https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_8/Dankevich%20(1).pdf) (дата звернення: 10.02.2015).

ський суд відзначає, що умови тримання, на які скаржитись заявник, незадовільна гігієна постільної білизни, нашествя комах-паразитів, є порушенням ст. 3 Конвенції¹.

На жаль, як вбачається, в Україні у більшості випадків при відбуванні покарань у виді позбавлення волі, фактична ситуація щодо умов тримання засуджених у місцях позбавлення волі не відповідає положенням МСП, бо вони є принизливими і такими, що майже не можуть сприяти їх виправленню.

Не менш важливим правом засуджених до позбавлення волі щодо матеріально-побутового забезпечення є надання їм одягу, білизну і взуття за сезоном з урахуванням статі і кліматичних умов. Частина 2 ст. 115 КВК України закріпила, що засудженим надається індивідуальне спальне місце і постільні речі. У розділі XXII Правил внутрішнього розпорядку УВП зазначено, що для засуджених створюються необхідні житлово-побутові умови. У холодну пору року температура в жилих приміщеннях УВП підтримується на рівні не нижче 18°. Засуджені забезпечуються триразовим гарячим харчуванням, одягом встановленого зразка (у виправних центрах, виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання й дільницях соціальної реабілітації засуджені можуть носити одяг цивільного зразка), натільною білизною й взуттям, а також постільними речами. Верхній одяг засуджених до довічного позбавлення волі відрізняється за кольором від одягу інших засуджених (п. 1 абз. 1 розділ XXII Правил).

Таким чином, засуджені забезпечуються постільними речами, одягом, взуттям за сезоном, необхідним лікуванням, харчуванням за встановленими нормами за рахунок кошторису на утримання місць позбавлення волі розділу XXII Правил внутрішнього розпорядку УВП.

Згідно з п. 4. розділу XXII Правил внутрішнього розпорядку УВП в установах виконання покарань забезпечується виконання санітарно-гігієнічних та протиепідемічних правил. Лазне-пральне обслуговування засуджених здійснюється у порядку, встановленому Положенням про організацію лазне-прального обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, затвердже-

¹ Судова влада України: офіц. веб-портал. URL: http://pla.court.gov.ua/sud1690/euro_sud/vitrov_protu_ukr (дата звернення: 10.02.2015).

ним наказом Міністерства юстиції України від 8 червня 2012 р. № 849/5. Причому забезпечується виконання санітарно-гігієнічних і протиепідемічних правил, за якими не менше одного разу на сім днів (!) засудженим організовується миття в лазні з обов'язковою зміною натільної та постільної білизни (п. 3.1. розділу III даного Положення).

Проте матеріально-побутове забезпечення, зокрема, постільною білизною, одягом, і заходи по підтримці гігієни засуджених в Україні дещо відрізняється від передбачених ЄТП. Наприклад, ванних і душових повинно бути достатньо для того, аби кожен ув'язнений міг користуватися ними при температурі, яка відповідає клімату, по можливості щодня, але не менше двох разів на тиждень або частіше, якщо це необхідно для підтримки гігієни (п. 19.4. ЄТП); кожен ув'язнений забезпечується окремим ліжком та індивідуальними постільними принадлежностями, які утримуються в належному порядку й у гарному стані й оновлюються з частотою, необхідною для підтримки їх чистоти (п. 21 ЄТП); одяг засуджених не повинен бути ганебним і принижуючим (п. 20.2. ЄТП); весь одяг має бути в гарному стані та при необхідності змінюватися (п. 20.3. ЄТП). Аналогічні положення містяться у Мінімальних стандартних правилах стосовно поводження з в'язнями (Правила Нельсона Мандели) (правила 19–21).

Проведене нами опитування 100 засуджених до позбавлення волі жінок у Качанівській виправній колонії № 54 (Харківська обл.) показало, що умови перебування в установі відбування покарання «суворими» вважають 24% респондентів; «важкими» – 40,7%; а відповідаючи на питання, як «інше» 35,3% вказали, що пристосувалися до них (див. Додаток 1).

У Холодногірській виправній колонії № 18 (Харківська обл.) серед 98 засуджених чоловіків до позбавлення волі «суворими» умови вважають – 24,49% респондентів; «важкими» – 51,02%; «інше» – 24,49% (див. Додаток 2).

У Диканівській виправній колонії № 12 (Харківська обл.) було опитано 125 засуджених до позбавлення волі осіб чоловічої статі, умови перебування в цій установі визначили як «суворі» 38,8% респондентів; «важкі» – 42,8%; «інше» вказали 18,4% опитуваних (див. Додаток 3).

У Дніпропетровській ВК № 89 опитано 100 засуджених до позбавлення волі осіб чоловічої статі, серед яких умови перебування в цій

установі визначили як «суворі» – 29%; «важкі» – 44%; «інше» – 20% респондентів; а 7% – відмовилися відповідати (див. Додаток 4).

Право засуджених на належне матеріально-побутове забезпечення передбачає достатнє харчування і належну кількість питної води. Аналогічні положення містяться у ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, відповідно до якої на державу покладається обов'язок забезпечити кожному громадянину, у тому числі й особам, що відбувають покарання, належної якості харчування, включаючи питну воду, одяг та ін. Вказана норма проголошена у ст. 48 Конституції України, а також ст. 25 Загальної декларації прав людини, згідно з якими, кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, що необхідні для підтримки її здоров'я та добробуту.

Особливу роль харчуванню засуджених відведено в ЄТП. У Пояснювальній доповіді до них зазначено, що харчування й вода складають основу самого життя й неминуче опиняються в центрі уваги людей, які приречені на монотонність тюремного існування. Якість їжі, її приготування та зовнішній вигляд можуть виявитися вирішальними при оцінці ув'язненими того, наскільки уважно та відповідально ставиться до них адміністрація місця позбавлення волі. Це означає, що організація харчування також важлива для формування в осіб, позбавлених волі, позитивного ставлення до всього процесу їх виправлення та навчання. Ось чому повинно бути зроблено все для того, щоб забезпечити ув'язненим харчування й такі умови вживання їжі, які були б максимально наближені до середнього рівня в системі громадського харчування за межами місць позбавлення волі¹.

Ув'язнені забезпечуються комплексним харчуванням з урахуванням їх віку, стану здоров'я, релігії, культури та характеру їх роботи (п. 22.1. ЄТП); вимоги щодо раціону харчування, включаючи мінімальну кількість калорій та білків, визначаються національним законодавством (п. 22.2. ЄТП); їжа мусить готуватися та подаватися з урахуванням гігієнічних вимог (п. 22.3. ЄТП); прийом їжі організовується тричі на день з розумними інтервалами (п. 22.4. ЄТП); ув'язнені повинні завжди

¹ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) // Законодавство України: база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 10.02.2015).

мати доступ до чистої питної води (п. 22.5. ЄТП); лікар або кваліфікована медична сестра можуть приписати змінити раціон харчування окремому ув'язненому, якщо це необхідно з медичних міркувань (п. 22.5. ЄТП). Аналогічні норми містяться у правилі 22 Мінімальних стандартних правилах стосовно поводження з в'язнями (Правила Нельсона Мандела).

Слід констатувати, що стан справ у вітчизняних установах виконання покарань щодо забезпечення засуджених харчуванням не відповідає МСП. Про це свідчать й результати перевірок ЄКЗК, під час яких було встановлено, що в Україні харчування засуджених осіб є незадовільним. Підкреслимо, що харчування засуджених вважається недостатнім для підтримання їх здоров'я, незважаючи на те, що у МСП вказується, що такі особи повинні одержувати харчування, яке забезпечує нормальну життєдіяльність їх організму. Отже, така ситуація є порушенням прав людини, гарантованих Конституцією України, міжнародними актами у сфері захисту прав людини та МСП та принципу поваги до прав людини під час виконання-відбування покарань. Як правило, засуджені особи переважно покладаються на передачі, які приносять їм відвідувачі й родичі.

ЄКЗК отримала багато скарг від ув'язнених щодо кількості й якості харчування, його дефіциту. Особливо це стосується тваринних білків – м'яса й масла, внаслідок незадовільного фінансування державою УВП. За результатами їх перевірки встановлено, що м'ясо, з якого готувалися страви для засуджених, непридатне для споживання як через зовнішній вигляд, так і через запах. Незадовільними є санітарно-гігієнічні умови приготування їжі на кухнях, а також місця зберігання продуктів харчування: холодильна камера і морозильники не обладнані температурним регулятором (або там, де він був, то не працював), деякі гаки на м'ясо іржаві, не було можливим перевірити дату придатності продукту до вживання¹.

До сказанного додамо, що порушується також право засуджених на матеріально-побутове забезпечення щодо достатньої кількості питної води. Так, у спальних приміщеннях, камерах, штрафних приміщеннях має встановлюватися бак для питної води ємністю 15 літрів. Однак

¹ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 рік // European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). URL: <http://www.cpt.coe.int/en> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

результати перевірок засвідчують, що баки із питною водою, як правило, в УВП відсутні. У слідчих ізоляторах (установах виконання покарань із функцією слідчого ізолятора) ці баки встановлюються переважно лише у камерах для тримання жінок, неповнолітніх і жінок з дітьми, у виправних колоніях та виправних центрах – лише у кімнатах для прийому їжі, доступ до яких надається тільки у години прийому їжі. У штрафних приміщеннях такі баки інколи розміщуються у коридорі.¹ Тому, щоб втамувати спрагу, засуджені змушені купувати питну воду в крамницях УВП.

Проведене опитування 100 засуджених жінок до позбавлення волі у Качанівській виправній колонії № 54 (Харківська обл.) щодо рівня харчування в установі свідчить, що харчування «як удома» вважає 22,7% респондентів; «їжі не вистачає» – 33%; «дуже погане харчування» – 20,3% «інше» – 24% (див. Додаток 1).

У Холодногірській виправній колонії № 18 (Харківська обл.) було проведено анкетування 98 засуджених до позбавлення волі осіб чоловічої статі. Кількість респондентів, які вважають, що харчування «як удома», складає лише 7,5%; «їжі не вистачає» – 36,5%; «дуже погане харчування» – 42,73%; «інше» – 13,27%, які до того ж вказали, що їжа низькокалорійна, переважно складається з капусти, тому засуджені лягають спати голодними (див. Додаток 2).

У Диканівській виправній колонії № 12 (Харківська обл.) було опитано 125 засуджених чоловіків до позбавлення волі, серед яких харчування вважають «як удома» 23,2% респондентів; «їжі не вистачає» – 26,4%; «дуже погане харчування» – 18,4%, «інше» – 32% (див. Додаток 3).

У Дніпропетровській ВК № 89 (Харківська обл.) було опитано 100 засуджених чоловіків до позбавлення волі. Із них харчування визнали таким, «як удома» 3%; «їжі не вистачає» – 3%; «дуже поганим» – 76%; «інше» – 11%, зауваживши, що харчування гірше ніж у свиней, а 7% – відмовилися відповідати (див. Додаток 4).

Частина 5 ст. 115 КВК України вказує на те, що норми харчування осіб, позбавлених волі, встановлюються Кабінетом Міністрів України. Зокрема, було прийнято постанову Кабінету Міністрів України від

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2017 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 226

27 грудня 2018 р. № 1150 «Про норми харчування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби, місцях тимчасового тримання Державної прикордонної служби, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках для дітей та інших місцях тримання Національної поліції та спеціально відведених місцях для тимчасового тримання (ізоляторах тимчасового тримання) Служби безпеки»,¹ але вона набуває чинності з 01.01.2020 р.

Дотепер є чинною постанова Кабінету Міністрів України «Про норми харчування осіб, які тримаються в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках та інших приймальниках Міністерства внутрішніх справ» від 16 червня 1992 р. № 336. Положення цієї Постанови вказують на те, що норми харчування осіб, позбавлених волі, є диференційованими: окремо встановлені норми для дорослих і неповнолітніх; для дітей, що знаходяться в будинках дитини при УВП; для хворих, що знаходяться на стаціонарному лікуванні; для вагітних жінок і матерів-годувальниць; для осіб, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС; залежно від характеру зайнятості засуджених на роботі. Залежно від цих показників змінюються асортимент продуктів і сумарна енергетична цінність тієї чи іншої норми споживання.

Аналізуючи чинний КВК України, вбачається, що в ньому норми, які гарантують засудженим харчування та питну воду належної якості, не закріплені, на відміну від ЄТП. Вважаємо, що вітчизняне законодавче регулювання права засуджених на харчування та питну воду не відповідають вимогам і стандартам, сформульованим в ЄПП, адже вони є недостатніми як за нормами харчування, так само й за їх якістю. Оскільки харчування та питна вода є необхідними для життя людини та її нормальної життєдіяльності, держава повинна створити та гарантувати особам під час відбування покарань харчування та питну воду в достатній кількості та належної якості. Також законодавець має обов'язково закріпити й враховувати релігійні переконання кожного засудженого при забезпеченні його харчуванням, як це передбачено у ЄПП.

¹ Законодавство України: база даних. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-normi-hmalnikah-rozpod> (дата звернення: 19.07.2019).

На цій підставі пропонуємо у Правилах внутрішнього розпорядку УВП розділ XXII «Матеріально-технічне забезпечення та медичне обслуговування засуджених» доповнити положенням такого змісту:

«Засуджені забезпечуються харчуванням, яке є достатнім для підтримання їх здоров'я з урахуванням віку, стану здоров'я, характеру роботи та їх релігійних переконань».

Повага до права засуджених на матеріально-побутове забезпечення означає: 1) що їх харчування відповідає нормам, є достатнім для підтримання їх здоров'я з урахуванням віку, стану здоров'я, характеру роботи та їх релігійних переконань; 2) відповідність їдалень в УВП вимогам, які висуваються до об'єктів громадського харчування на волі; 3) інформування засуджених про меню, кількість та склад продуктів, з яких готується їжа; 4) забезпечення засуджених одягом, який не має образливого чи принизливого вигляду, з урахуванням клімату і сезону та підтримує їх здоров'я у задовільному стані; 7) зміну одягу та постільної білизни засуджених відповідно до вимог гігієни; 8) тримання засуджених у приміщеннях, що відповідають санітарним вимогам, із дотриманням мінімальної площі на таку особу, відповідним освітленням, чистим повітрям, опаленням і вентиляцією; 9) наявність необхідних меблів у приміщеннях, де тримаються засуджені; 10) створення умов, у яких засуджені особи не повинні наражатися на ризик зараження будь-якими захворюваннями, та ін.

Вважаємо, що знаходження засуджених у принизливих санітарно-побутових умовах, їх незадовільне харчування не сприяє усвідомленню ними почуття власної гідності та їх виправленню. Усе це свідчить, що чинне кримінально-виконавче законодавство України потребує приведення його у відповідність до вимог міжнародних норм і стандартів. У цьому напрямку законодавцем внесено низку змін до нього, зокрема, щодо створення й гарантування засудженим належних умов тримання. Приміром, можна назвати прогресивними зміни до ч. 1 ст. 121 КВК України, згідно з якими особи, які відбувають покарання у виправних колоніях, відшкодовують витрати на їх утримання, крім вартості харчування, взуття, одягу, білизни, спецхарчування і спецодягу. Проте ці зміни істотно не вплинули на покращення умов матеріально-побутового забезпечення засуджених у процесі виконання покарань, оскільки головною причиною є наналежне фінансування УВП. Тому, хоча пра-

вила та принципи, що містяться у МСП, істотно впливають на вітчизняну практику і теорію виконання покарань та є тими стандартами, до яких повинні прагнути національні установи виконання покарань, але у практичній діяльності органів і УВП, на жаль, вони слугують лише моральним орієнтиром.

Повага до права на медичну допомогу і лікування

Як і всі громадяни України, засуджені мають право на медичну допомогу, що проголошується ст. 49 Конституції України. У свою чергу, ст. 8 КВК України гарантує засудженому право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти¹; а ст. 107 КВК України передбачає, що засуджений має право отримувати медичну допомогу і лікування, у тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких, у закладах охорони здоров'я, які мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України та не віднесені до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань². Аналогічна норма міститься й у ч. 2 розділі XXII Правил внутрішнього розпорядку УВП.

У статті 116 КВК України закріплено норму про медико-санітарне забезпечення засуджених і вказуються лікувально-профілактичні заходи, які організуються в місцях позбавлення волі; у ч. 3 розділу XXII Правил внутрішнього розпорядку УВП зафіксовано, що порядок лікувально-профілактичної і санітарно-протиепідемічної роботи в місцях позбавлення волі встановлюється Основами законодавства України про охорону здоров'я. Важливим є прийняття 15 серпня 2014 р. Інструкції про порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, яка визначає основні засади організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі та взаємодію закладів охорони здоров'я ДКВС із закладами охорони здоров'я з питань надання медичної допомоги засудженим. Ця Інструкція спрямована на вдосконалення організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі. Згідно з цією Інструкцією медична допомога засудженим надається відповідно до системи стандартів

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 37. Ст. 980.

² Там само.

у сфері охорони здоров'я, клінічних протоколів надання медичної допомоги в порядку, передбаченому законодавством¹.

Право на медичну допомогу та лікування засуджених осіб закріплені й у МСП. На відміну від вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства, у них зазначено, що при поводженні із засудженими необхідно враховувати, що вони продовжують залишатися членами суспільства. Медичні служби і заклади мають виявляти всі фізичні та психічні захворювання й вади, які можуть перешкоджати перевихованню ув'язнених, і піклуватися про їх лікування; ув'язнені користуються медичним обслуговуванням, яке є в даній країні, без дискримінації у зв'язку з їх юридичним станом (принцип 9 Основних принципів поводження з ув'язненими); засудженим особам надається можливість на належне медичне обслуговування й лікування, яке має бути безкоштовним (принцип 24 Зводу принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі); медичні заклади повинні мати можливість забезпечувати необхідне медичне, хірургічне і психіатричне обслуговування (принцип 62 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими); ув'язнені мусять мати доступ до медичних послуг, які існують у країні, без дискримінації за ознакою їх правового становища (принцип 40.3. ЄПП); всі необхідні медичні, хірургічні та психіатричні послуги, у тому числі наявні в цивільних установах, мають бути надані ув'язненим для цього (40.5. ЄПП);

Принципи медичної етики, які затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 37/194 від 18 грудня 1982 р. визначають роль працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті ув'язнених чи затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: лікарі, які забезпечують медичне обслуговування затриманих або ув'язнених, повинні зберігати їх фізичне і психічне здоров'я та забезпечити лікування захворювань такої ж якості та рівня, яке надається особам, які не є затриманими чи ув'язненими (принцип 1)² та ін.

¹ Порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: затв. 15 серп. 2014 р. № 1348/5/572. *Офіційний вісник України*. 2014. № 69. Ст. 1949.

² Принципы медицинской этики [Электронный ресурс]: Резолюция 37/194 Ген. Ассамблеи ООН от 18 дек. 1982 г. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_285 (дата обращения: 10.02.2015).

Під медичною допомогою відповідно до постанови КМ України «Про затвердження Програми подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги» від 11 липня 2002 р. №955 розуміється вид діяльності, який включає комплекс заходів, спрямованих на оздоровлення та лікування пацієнтів у стані, що на момент її надання загрожує життю, здоров'ю і працездатності, здійснюється професійно підготовленими працівниками, які мають на це право відповідно до законодавства¹.

Згідно з вимогами ЄПП організація медичного обслуговування засуджених повинна здійснюватися з урахуванням таких приписів: медичні послуги у пенітенціарних установах мусять організовуватися в тісній співпраці із цивільними органами охорони здоров'я громади чи країни (п. 40.1.); якщо в пенітенціарній установі неможливо надати спеціалізоване лікування хворим ув'язненим, яким воно потрібне, такі хворі мають бути переведені до спеціалізованої установи або цивільної лікарні (п. 46.1.); якщо пенітенціарна установа має власну лікарню, вона мусить бути достатньо укомплектована персоналом та устаткуванням для належного догляду й лікування ув'язнених, яких направляють до цієї лікарні (п. 46.2.); експерименти за участю ув'язнених, які можуть привести до фізичних травм, психічних страждань або завдати іншу шкоду здоров'ю, мають бути заборонені (п. 48.2.); ув'язненим жінкам має бути дозволено народжувати поза межами пенітенціарної установи, а у випадку народження дитини у місцях ув'язнення, адміністрація повинна надавати жінці необхідну підтримку та засоби обслуговування (п. 34.3.).

Також згідно з ЄТП лікар має піклуватися про фізичне й психічне здоров'я ув'язнених і обстежувати в умовах та з періодичністю, які відповідає стандартам охорони здоров'я в суспільстві, всіх хворих ув'язнених, усіх, хто звернувся (п. 43.1); забезпечувати надання медичної допомоги відповідно до стандартів охорони здоров'я у суспільстві. Особливу увагу ЄТП приділяють відвідуванню й огляду ув'язнених, які тримаються в умовах одиночного утримання, та невідкладному наданню їм за потреби чи на їх прохання медичної допомоги. Це означає, що, якщо держава взяла на себе функцію пока-

¹ Про затвердження Програми подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги» від 11 липня 2002 р. №955. *Офіційний вісник України*. 2002. №28. Ст. 1324.

рання осіб і обмежила можливість їх пересування внаслідок поміщення засуджених до УВП, вона повинна гарантувати можливість таким особам проходити кваліфіковані медичні огляди й лікування, щоб після відбування покарання засуджена особа повернулася фізично здоровою людиною.

Згідно з ч. 2 ст. 116 КВК України, адміністрація колоній зобов'язана виконувати необхідні медичні вимоги, що забезпечують охорону здоров'я засуджених.

Низку нарікань викликає ситуація із наданням медичної допомоги засудженим особам, оскільки майже половина звернень щодо порушення їх прав стосується неналежної медичної допомоги в УВП¹. Із метою виведення із підпорядкування керівникам УВП медичних працівників КМ України видано розпорядження від 13.09.2017 № 684-р, яким з 01 листопада 2017 р. утворено державну установу «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України». Однак, незважаючи на прийняте рішення щодо скорочення посад працівників медичних частин УВП, новостворена установа так і не розпочала свою роботу. Результати моніторингових візитів вказують, що такі управлінські рішення без анонсування конкретних подальших організаційних змін зумовили зниження якості надання медичної допомоги через відсутність мотивації наявних медичних працівників до якісної праці і бачення ними своїх професійних перспектив і, як наслідок, відтік медичних кадрів. Станом на 1 січня 2018 р. медичне забезпечення засуджених та осіб, узятих під варту, здійснюють 18 відомчих лікарень (8 – туберкульозних, 9 – багатопрофільних; 1 – лікувальний заклад психіатричного профілю) та 114 медичних частин в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах².

Право засуджених до позбавлення волі на медичну допомогу та лікування у більшості випадків, на жаль, носить лише декларативний характер, а стан справ щодо його реалізації викликає низку нарікань. Про це неодноразово вказували міжнародні організації у сфері захисту прав людини, правозахисні організації та ін. Основними недоліками медичного забезпечення та охорони здоров'я засуджених є: неналежні

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2017 р. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua>. (дата звернення: 19.07.2019). С. 201.

² Там само. С. 202–203

умови, в яких надається медична допомога та лікування засуджених; відсутність необхідних ліків; неуккомплектованість штату медичних працівників, їх недостатність для тієї кількості осіб, яка тримається в установах, як результат недостатності медичного персоналу – нерегулярні огляди ув'язнених, невчасність діагностування та профілактики захворювань¹.

На це указує й проведене опитування 100 засуджених жінок до позбавлення волі у Качанівській виправній колонії № 54 (Харківська обл.) щодо можливості отримання медичної допомоги і лікування, у тому числі платних послуг за рахунок особистих грошових коштів засуджених, рідних та близьких. За його результатами з'ясовано, що мають змогу, тобто відповідь була «так», – 64,7%; «ні» – 18%; «не маю потреби» – 15,3%, «інше» – 2% (див. Додаток 1).

У Холодногірській виправній колонії № 18 (Харківська обл.) на це ж запитання відповідали 98 засуджених до позбавлення волі осіб чоловічої статі, із них: «так» вважає 55, 08% респондентів; «ні» – 25%; «не маю потреби» – 9,18%; «інше» – 10,74% (див. Додаток 2).

У Диканівській виправній колонії № 12 (Харківська обл.) із 125 засуджених до позбавлення волі осіб чоловічої статі, вказали, що «так» – 58,4% респондентів; «ні» – 19,2%; «не маю потреби» – 15,2%; «інше» – 7,2% (див. Додаток 3).

У Дніпропетровських виправній колонії № 89 (Дніпропетровська обл.) із 100 засуджених до позбавлення волі осіб чоловічої статі, вказали «так» – 35% респондентів; «ні» – 53%; «не маю потреби» – 7%; «інше» – 5% (див. Додаток 3).

Залишається гострою й проблема забезпечення засуджених, хворих на соматичні та психічні захворювання, поширення серед засуджених інфекційних хвороб, насамперед ВІЛ-інфекції, належною медичною допомогою, оскільки через її відсутність і несвоєчасну госпіталізацію хворих до закладів охорони здоров'я МОЗ України залишається високим рівень смертності та летальності від СНІДу та ВІЛ-асоційованого туберкульозу².

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. С. 81–82.

² Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2015 рік. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/656482><http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/754523> (дата звернення: 10.02.2015).

Нагальною є потреба у створенні багатопрофільної лікарні для надання стаціонарної допомоги засудженим жінкам.

Як вбачається, причинами незадовільної медичної допомоги та лікування засуджених є: недостатнє фінансування з боку держави, зношеність обладнання й лікувально-профілактичних закладів УВП. Дуже часто на процес надання медичної допомоги та лікування засуджених впливає людський чинник, адже медичні працівники дуже часто нехтують будь-якими нормами права і моралі, вважають засуджених людьми «другого сорту», що призводить до неякісного або взагалі ненадання медичної допомоги. Внаслідок цього засуджені особи стають інвалідами, або взагалі таке ставлення призводить до смертельних випадків¹.

Статистичні дані вказують, що серед засуджених в УВП хворих на активну форму туберкульозу було: у 2010 р. – 5 567; 2011 р. – 5 486; 2012 р. – 5 007; 2013 р. – 4 479 осіб; кількість ВІЛ-інфікованих зросла на 23,5%: у 2010 р. – 6 069; 2011 р. – 6 020; 2012 р. – 6 910; 2013 р. – 7 013 осіб². Кількість засуджених до позбавлення волі, які в УВП хворіють на туберкульоз, наприкінці 2018 р. дещо знизилася і складала 1 141 особу (у розрахунку на 1 тис. засуджених показник становив 20, 72), і це є найнижчим рівнем з 2003 р³. Проте у 2018 р. в УВП зросла кількість засуджених ВІЛ-інфікованих осіб – 3 859 осіб (показник на 1 тис. ув'язнених збільшився до 70,06), тобто порівняно з 2003 р. він підвищився у понад 7 разів⁴. Крім того, в УВП також відбуваються покарання засуджені, які хворіють на інші інфекційні чи невиліковні хвороби, такі як гепатит С, емфізема легенів, і потребують негайного лікування⁵.

Збільшення кількості таких хворих правозахисні організації пов'язують із тим, що багатьом засудженим взагалі не надається ме-

¹ Право на життя. *Права людини в Україні 2013*: узагальнена доп. правозахис. орг. Розд. 1. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021052> (дата звернення: 10.02.2015).

² Захист від катувань та інших видів поганого поводження. *Права людини в Україні 2012*: доп. правозахис. орг. Розд. 2. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362641025> (дата звернення: 10.02.2015).

³ Кримінально-виконавча система України в 2018 році. Статистичний огляд (доповнений). URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1551280200> (дата звернення 18.07.2019 р.). Заголовок з екрана.

⁴ Там само.

⁵ Право на життя. *Права людини в Україні 2013*: узагальнена доп. правозахис. орг. Розд. 1. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021052> (дата звернення: 10.02.2015).

дична допомога, оскільки не виділяються кошти на закупівлю необхідних медичних препаратів, а у багатьох УВП взагалі немає лікарів-інфекціоністів. Близько 20% зареєстрованих в установі засуджених, хворих на туберкульоз, мають тяжку його форму, спричинену, зокрема, резистентністю до антибіотиків. Засуджені вказали, що у 30% випадків ліки від туберкульозу їм приносять родичі, а у 10% випадків хворі засуджені приймають ліки нерегулярно або ж не приймають взагалі, хоча мають у цьому потребу. Внаслідок відсутності необхідних ліків, що викликана недостатнім фінансуванням цього напряму діяльності, неуккомплектованістю штату медичних працівників для тієї кількості осіб, яка тримається в УВП, це призводить до нерегулярних оглядів засуджених, несвоєчасного та виявлення і діагностування хвороб, а також ускладнень профілактики багатьох інфекційних захворювань, у тому числі й туберкульозу¹.

Європейським судом з прав людини за позовами засуджених громадян України було розглянуто безліч справ про порушення права на медичну допомогу та лікування під час виконання кримінальних покарань. Наприклад, у справі «Тодоров проти України» (*Todorov v. Ukraine*) (заява № 16717/05, рішення від 12.01.2012 р.) Європейський суд зробив висновок, що мало місце порушення ст. 2 Конвенції про захист прав і основоположних свобод щодо ненадання заявникові необхідної медичної допомоги, який мав серйозні проблеми із зором. Суд зазначив, що національні органи не вжили усіх необхідних заходів для запобігання втрати зору у заявника. У зв'язку з цим Суд констатував, що ненадання належної медичної допомоги особам, які перебувають в установах пенітенціарної системи, є системною проблемою в Україні².

У справі «Салахов та Іслямова проти України» (*Salakhov and Islyamova v. Ukraine*) (заява № 28005/08, рішення від 14 березня 2013 р.) Європейським судом було визнано порушення ст. 2 Конвенції про захист прав і основоположних свобод через ненадання та неналежне надання медичної допомоги, що призвело до смерті особи³.

¹ Діденко А. Захищати свої права небезпечно. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1338368067> (дата звернення: 10.02.2015).

² Судова влада України: офіц. веб-портал. URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_5/TODOROV.pdf (дата звернення: 10.02.2015).

³ Там само. URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_2/salahov.pdf (дата звернення: 10.02.2015).

Як видається, право засуджених на медичну допомогу та лікування це: 1) гарантування та доступ до кваліфікованої медичної допомоги й медичного огляду та лікування; 2) надання медичної допомоги й лікування тієї самої якості, що і для осіб, які не є засудженими; 3) наявність необхідної кількості ліків та їх відповідність установленим стандартам; 4) належне оснащення медичних підрозділів і приміщень в УВП; 5) ввічливе і неупереджене ставлення медичних працівників до засуджених; 6) укомплектований штат медичних працівників та лікарів, у тому числі стоматологами, психіатрами, інфекціоністами та ін.

Повага до права на правову допомогу

Право засуджених на отримання правової допомоги закріплене у статтях 8 та 107 КВК України. Воно проголошене й у ч. 1 ст. 59 Конституції України: у випадках, передбачених законом, ця допомога повинна надаватися безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Крім зазначених нормативних актів, право на отримання правової допомоги закріплене у Кримінальному процесуальному кодексі України¹, Законі України «Про безоплатну правову допомогу»².

Поняття «правова допомога» визначене у ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», під нею розуміється надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Так само у рішенні Конституційного Суду України № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 р., зафіксовано, що правова допомога – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги³.

Правова допомога, згідно із позицією Конституційного Суду України є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом і формами, може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема, у судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми й суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. При цьому у передбачених законом випадках відповідні державні органи, їх посадові та службові особи під час здійс-

¹ Офіційний вісник України. 2012. №37. Ст. 1370.

² Там само. 2011. №51.Ст. 2009.

³ Там само. 2000. №47. Ст. 2045.

снення своїх повноважень зобов'язані забезпечити надання особам необхідної правової допомоги. Конституційний Суд України зазначає, що гарантування кожному права на правову допомогу в контексті частини ст. 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення правовою допомогою належного рівня будь-яких осіб, у тому числі й засуджених¹.

Згідно з ч. 2 ст. 8, та ч. 3 ст. 110 КВК України для одержання правової допомоги засуджені можуть користуватися послугами адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Таке право поширюється і на засуджених осіб, які перебувають на лікуванні у стаціонарних закладах охорони здоров'я.

У свою чергу, А. І. Грушицький правову допомогу засуджених до позбавлення волі характеризує такими ознаками: а) має бути щонайменше два суб'єкти – надання та отримання такої допомоги; б) професійна діяльність; в) об'єктом цієї допомоги є проблемна життєва ситуація, що має правовий характер; г) сприяння, що здійснюється в інтересах іншої особи; г) адресне правове сприяння; д) цілеспрямована діяльність; ж) зміст даної допомоги для засуджених утворюють дії із використанням засобів правового характеру, що вчиняються суб'єктами надання такої допомоги; з) у цій допомозі поєднуються приватні й публічні засади. Зміст правової допомоги засуджених до позбавлення волі, на думку фахівця, полягає у здійсненні правовими засобами адресного, цілеспрямованого та професійного сприяння особам, які цього потребують, у реалізації прав, свобод і законних інтересів з метою подолання складної правової ситуації й максимального задоволення індивідуальних інтересів засудженого².

Щоб забезпечити правовою допомогою осіб під час відбування кримінальних покарань, держава визначає певне коло суб'єктів надання правової допомоги та наділяє їх повноваженнями, а також встановлює в законах України та інших правових актах порядок, умови і способи надання цієї допомоги. Згідно з чинним законодавством України, суб'єктами надання правової допомоги можуть бути: державні органи

¹ Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 47. Ст. 2045.

² Грушицький А. І. Про зміст гарантії реалізації засудженими права на правову допомогу. *Держава та регіони. Право*. 2011. № 2. С. 88–92.

України, до компетенції яких входить надання правової допомоги (Міністерство юстиції України, Міністерство праці та соціальної політики України, нотаріат тощо); адвокатура України як спеціально уповноважений недержавний професійний правозахисний інститут, однією з функцій якого є захист особи від обвинувачення й надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах (ч. 2 ст. 59 Конституції України); суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України; об'єднання громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод (ч. 1 ст. 36 Конституції України). Важливою є норма ст. 9 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», у якій вказані суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні: органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; фізичні та юридичні особи приватного права; спеціалізовані установи; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Проте не завжди норми закону сприяють реалізації засудженими права на правову допомогу, а навпаки, обмежують його. Згідно з ч. 2 ст. 8 КВК України суб'єктами надання правової допомоги для осіб, засуджених до позбавлення волі, є також і фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання такої допомоги особисто або за дорученням юридичної особи. Фахівці кримінально-виконавчого права пропонують до цієї діяльності залучати також й представників правозахисних та інших громадських організацій, членів спостережних комісій, окремих громадян, що мають відповідні правові знання¹.

У ч. 3 ст. 110 КВК України закріплено, що для одержання правової допомоги за письмовою заявою засуджених, їх близьких родичів, громадських організацій засудженим надається побачення з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. У ч. 3 розд. XIV Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань закріплено, що побачення надаються наодинці у кімнаті для короткострокових побачень. Воно надається адміністрацією УВП після пред'явлення адвокатом ордера або договору про надання правової допомоги, а іншим фахівцем у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юри-

¹ Грушицький А. І. Реалізація права на правову допомогу засудженими до позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Київ, 2012. – 20 с.

дичної особи, – іншого відповідного документа, а також документів, що посвідчують їх особи. Їх кількість і тривалість не обмежуються, але вони проводяться протягом дня поза часом, передбаченим для приймання засудженим їжі та безперервного сну.

Право засудженої особи на правову допомогу передбачено в ЄТП: всі ув'язнені мають право на отримання правової допомоги, адміністрація пенітенціарної установи зобов'язана надати розумні можливості для отримання доступу до такої допомоги (п. 23.1.); ув'язнені можуть радитися з будь-яких правових питань з юристом за своїм вибором та за свій рахунок (п. 23.2.); у тих випадках, коли існує визнана система безоплатної правової допомоги, адміністрація зобов'язана поінформувати про це всіх ув'язнених (п. 23.3.); консультації та інше спілкування між ув'язненими та їх юристами, включаючи листування з правових питань, носять конфіденційний характер (п. 23.4.). Аналогічні положення містяться також у Зводі принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі (принцип 17 та 18).

Як відомо, одним із важливих кроків для надання безоплатної правової допомоги є її доступність для всіх осіб, які мають право на її отримання, у тому числі й засуджених. З цією метою 17.09.2018 р. було укладено Меморандум про співпрацю між Координаційним центром з надання правової допомоги та Адміністрацією ДКВС України та державної установи «Центр пробації». Щоб правом на безкоштовну правову допомогу могли скористатися особи, які відбувають покарання у виді позбавлення, були створені дистанційні пункти доступу до безоплатної правової допомоги. Нині в Україні працюють 126 таких пунктів доступу у приміщеннях уповноважених органів пробації та 26 – в установах виконання покарань. Для отримання правової допомоги засудженій особі необхідно написати відповідне звернення про її надання та надіслати до центру через адміністрацію УВП. Якщо засудженій особі потрібна правова консультація, її можна отримати у дистанційному пункті доступу, які утворюються у приміщеннях УВП, філій Центру пробації, уповноважених органів з питань пробації, слідчих ізоляторів¹.

¹ Засуджені особи отримують ще більше можливостей доступу до БПД : URL: [https://minjust.gov.ua/news/ministry/zasudjeni-osobi-otrimayut-sche-bilshe-mojlivostey-dostupu-do-bpd]. : Заголовок з екрану.(дата звернення 20.07.2019 р.)

Як вказують правозахисники, громадські організації також намагаються надавати безоплатну юридичну допомогу засудженим особам та поширювати серед них інформаційні матеріали, але доступ представників громадськості, громадських організацій та правозахисників до УВП в Україні є обмеженим, нерідко діяльність адміністрації УВП є надзвичайно закритою, майже неконтрольованою та невідвітною суспільству. Фахівці вказують на неправомірне ненадання або відсутність достовірної інформації. Часто адміністрація УВП відмовляє правозахисникам та адвокатам у доступі до спілкування із засудженими¹.

Право засудженого на правову допомогу так само передбачає її забезпечення у бібліотеках УВП правовою літературою, кодексами, нормативними актами та іншими брошурами з права, в яких надаються юридичні консультації; доступ до сайтів мережі Інтернет, які надають роз'яснення з правових питань тощо. Проте правозахисники вказують, що адміністрація УВП не завжди зацікавлена у забезпеченні бібліотек у місцях позбавлення волі необхідною правовою літературою. Засуджені також вважають, що адміністрація установ не зацікавлена у тому, щоб засуджені знали свої права та могли їх захищати. Зусилля громадських організацій, які надають засудженим правову допомогу, не можуть суттєво вплинути на загальний надзвичайно низький рівень надання такої допомоги².

Згідно зі ст. 64 Конституції України право кожного на правову допомогу в жодному випадку не може бути обмежене. Відповідно до Основного Закону, приписи якого є нормою прямої дії (ч. 3 ст. 8), держави кожен має право на правову допомогу (ч. 1 ст. 59) і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації.

Повага права засуджених на правову допомогу – визначимо: 1) реальний доступ до якісної безкоштовної правової допомоги; 2) гарантування конфіденційності між засудженою особою та особою, що надає правову допомогу; 3) обов'язок адміністрації УВП забезпечити надання правової допомоги засудженій особі; 4) забезпечення вільного до-

¹ Нузбан Ю. Українська пенітенціарна система потребує ґрунтовних та всеохопних реформ. *Спільне*. 2010. № 1. С. 95–99.

² Там само.

ступу до документів, які стосуються процесуальних дій засуджених, а також можливості тримати такі документи в себе; 5) доступ до джерел правової інформації, у тому числі й мережі Інтернет; 6) наявність у бібліотеках УВП необхідної юридичної правової літератури та ін.

Під час дослідження права засуджених на правову допомогу з'ясовано, що при правозастовній діяльності виникає низка проблем, більшість яких пов'язана з його реалізацією або перешкоджанням засудженому реалізувати право на правову допомогу. Окреслені проблеми ми розглянемо у підрозділі 3.2. «Проблеми реалізації та пропозиції з удосконалення принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань».

2.3. Повага до свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань

Повага до свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань визначається ставленням до них. Так, свобод, як уже наголошувалося, належать: свобода думки і слова (ст. 34 Конституції); свобода світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54 Конституції) та інші свободи.

Перелік свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань, що входять до змісту розглядуваного принципу, не є вичерпними, які права людини вони можуть бути розширені. Тому розглянемо ті свободи засуджених, які є невідчужуваними і вказують, що ці свободи забезпечують їм усвідомлення власної гідності.

Повага до свободи думки і слова та свободи на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також свободи світогляду і віросповідань

Свобода думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також свобода світогляду і віросповідань проголошені у стат-

тях 34, 35 Конституції України. Фахівці конституційного права вважають, що свобода світогляду і віросповідання є одним із різновидів свободи думки і слова¹. Саме тому вказані свободи ми розглянемо разом у цьому підрозділі.

Свобода слова та думки, світогляду і віросповідань людини, крім Основного Закону держави, закріплена у низці документів міжнародного характеру, у тому числі стосовно поводження із засудженими (наприклад, статті 9 і 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; статті 18 і 19 Загальної декларації прав людини; статті 19 і 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права; статті 2.1, 2.2, 4.2 Декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин²; а також правилах 65, 66 Мінімальних стандартних правилах стосовно поводження з в'язнями (Правилах Нельсона Манделі); правилах 29.1, 29.2, 29.3, 35.1 ЄТП та ін.). Усе це вказує на те, що засудженій особі під час виконання кримінальних покарань гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії.

Право на свободу думки і слова передбачає можливість кожної людини самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей і вільно їх висловлювати або оприлюднювати шляхом використання будь-яких засобів їх вираження, у т. ч. через поширення інформації у виді поглядів і переконань з різних питань політичного, економічного, культурного, духовного життя суспільства і держави. Причому право на свободу вираження думки і поглядів стосується не лише тієї «інформації» чи тих «ідей», що сприймаються схвально або вважаються необразливими чи незначущими, а й тих, що викликають образи, обурення чи занепокоєння³.

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 189.

² Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин: прийнято резолюцією 47/135 Ген. Асамблеї ООН від 18 груд. 1992 р. // Законодавство України: база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318 (дата звернення: 10.02.2015).

³ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 185.

Як вказує Т. І. Печончик, у структурі поняття «свобода слова» його основними складовими є: демократична свобода; право публічно висловлюватися; вільне поширення інформації; можливість одержувати, зберігати та використовувати інформацію; наявність каналів і способів поширення інформації; наявність певних обмежень у поширенні інформації; неприпустимість цензури¹. Водночас право на свободу слова не є абсолютним і може бути законодавчо обмежене в інтересах суспільства або держави або у випадках, що мають морально виправданий характер. Це стосується не будь-якої думки, а лише тієї, яку вже виражено назовні, об'єктизовано шляхом певної фізичної поведінки. Лише така думка здатна зачіпати інтереси інших учасників суспільного життя, тобто набувати соціального значення².

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»³ від 16 листопада 1992 р. свобода слова і вільне волевиявлення у друкованій формі своїх поглядів і переконань означають право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації.

Згідно із Законом України «Про інформацію» особа може вчиняти всі можливі дії з інформацією, вдаватися до будь-яких способів і засобів її використання і поширення. Норми цих законів поширюються також на осіб під час відбування кримінальних покарань. Зауважимо, що у частині збирання, зберігання, використання та поширення інформації свобода засудженої особи є дещо обмеженою, що зумовлено її ізоляцією від суспільства. Проте закон може в певних інтересах обмежувати свободу слова і свободу збирання, зберігання, використання і поширення інформації, а саме: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я, захисту ре-

¹ Печончик Т. І. Концепт «свобода слова» та його вербалізація в сучасному українському мас-медійному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2010. С. 7.

² Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 184.

³ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 1. Ст. 1.

путації або прав інших людей, запобігання розголошення інформації, одержаної конфіденційно та ін¹.

На думку дослідників, «свобода думки» включає в себе таке: можливість вільного міркування про різні суб'єкти; об'єкти, явища життя, відносини та інше, яке відбувається на підставі уявлень і переконань людини, її освіти, психологічного стану й середовища, в якому вона проживає². Фахівці конституційного права справедливо вважають, що неможливо за допомогою законодавства або інших юридичних засобів дозволити чи заборонити думку як таку, а також врегулювати процес її появи, зміни або зникнення в індивідуальній свідомості людини, оскільки мислення кожної людини взагалі знаходиться поза межами юридичного впливу, якому підвладні лише її фізичні дії, її вчинки. Процес мислення є складним психічним процесом, і ніщо не може заборонити людині думати так чи інакше, навіть і сама людина не у змозі зробити цього. Думка не завжди стає словом, тобто не завжди може бути вербалізована, що залежить від бажання особи поділитися власною думкою, переконанням або уявленням з певного приводу³.

Отже, свободу думки засудженої особи жодним чином не можна заборонити, так само як не можна регулювати процес її появи, зміни або зникнення в індивідуальній свідомості людини. Це означає, що засуджена особа може вільно міркувати про будь-які об'єкти, явища життя та суспільства, події у державі та світі тощо. Свобода думки про вказане відбувається на підставі власних уявлень і переконань засудженої особи. Так чи інакше на це впливає її освіта, оточення, в якому вона знаходиться або проживає, релігійні чи культурні переконання.

Повага до свободи засуджених сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, за винятком обмежень, передбачених

¹ Відомості Верховної Ради України. 1992. №48. Ст. 650.

² Печончик Т. І. Концепт «свобода слова» та його вербалізація в сучасному українському мас-медійному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2010. С. 7.

³ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 184.

КВК України, закріплено у ст. 8 КВК України як основні права засуджених. Йдеться про здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, за винятком обмежень, передбачених КВК України¹. Крім того, це право передбачене ст. 128 КВК України «Богослужіння і релігійні обряди в колоніях»; статтях 6 і 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення»; ст. 3,5, 21,24 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та ін. Щодо свободи віросповідання зауважимо, що воно включає бажання засудженої особи сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди.

Згідно з п. 8 розділу XX Правил внутрішнього розпорядку УВП, адміністрація установ виконання покарань сприяє забезпеченню релігійних потреб засуджених відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Релігійні обряди проводяться на прохання засуджених або за ініціативою релігійних організацій, але з відповідними обмеженнями, передбаченими кримінально-виконавчим законодавством України для різних категорій засуджених. Пропаганда будь-яких релігійних учень серед засуджених здійснюється тільки за їх бажанням та за згодою, а щодо неповнолітніх – за згодою їх батьків або осіб, які їх замінюють. У разі відсутності окремих приміщень для віруючих декількох релігійних конфесій обряди проводяться в одному приміщенні за графіком. У такому приміщенні передбачається можливість тимчасового розміщення предметів культу на період обряду.

Такі ж положення містяться й у ст. 128 КВК України, в якій зазначається, що засуджені мають право на придбання та користування релігійною літературою, іншими предметами релігійного призначення, використання яких не суперечить інтересам ізоляції засуджених, а також іншим умовам виконання покарання; засуджені не мають права, посилаючись на релігійні переконання, ухилятися від вико-

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів: Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. №37. Ст. 980.

нання своїх обов'язків і встановлених вимог режиму відбування покарання; відправлення релігійних обрядів не повинно порушувати розпорядок дня в колоніях, а також утискати права інших осіб, які відбувають покарання.

Отже, зміст поваги до свободи слова засуджених, вільного вираження своїх поглядів і переконань, а також свободи світогляду і віросповідань засуджених слід визначити як: 1) можливість вільно висловлювати свої погляди з різних питань життя держави та суспільства в усній чи письмовій формі, крім випадків їх обмеження; 2) можливість вільно виступати на зборах і нарадах, які скликаються адміністрацією УВП; 3) можливістю вносити свої пропозиції, щодо покращення виробничої діяльності УВП, самодіяльних організацій засуджених; 4) заборону адміністрації УВП схилити засуджених сповідувати будь-яку релігію або конфесію чи позбавляти їх можливості вільно виражати свої переконання, пов'язані зі ставленням до релігії; 5) можливість проведення богослужіння, релігійного обряду або церемонії; 6) користування релігійною літературою, іншими предметами і матеріалами релігійного призначення та ін.

Виходячи із положень частин 1–2 ст. 54 Конституції України, особа під час відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі може бути наділена також й іншими свободами. Зокрема, *щодо вибору літературної, художньої, наукової і технічної творчості, інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності*. Реалізувати останні свободи у практичній площині під час виконання-відбування покарань надзвичайно складно, оскільки це, насамперед, пов'язано із фізичною ізоляцією засуджених, незважаючи на їх проголошення в Основному Законі держави. Проте необхідно розробити правові заходи і механізм для їх реалізації.

Під час відбування кримінальних покарань засуджена особа наділена й іншими свободами, які проголошені у Конституції України, інших законах та нормативних актах у сфері прав і свобод людини, реалізація яких не суперечить меті покарання, порядку й умовам виконання та відбування покарання. Як і права людини, свободи також не можуть вважатися вичерпними, проте саме розглянуті нами свободи сприяють всебічному розвитку і прояву поваги до засудженої особи як особистості.

2.4. Обмеження прав і свобод засуджених осіб під час виконання-відбування покарань

Частина 1 ст. 64 Основного Закону держави проголошує, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України законами України. При цьому слід мати на увазі, що, оскільки покарання є заходом примусу, то для досягнення його цілей права та свободи засуджених повинні обмежуватися. Ступінь обмежень залежить від виду кримінального покарання, призначеного судом. Найменшу кількість обмежень передбачено при виконанні покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, найбільшу – при виконанні покарань, пов'язаних із ізоляцією від суспільства¹.

Як вбачається, передбачені законом обмеження прав і свобод людини мають чіткі межі й умови застосування. Важливим у цьому аспекті є положення ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, згідно з яким людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод, а так само справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Слід указати, що в українській науковій літературі поруч із терміном «обмеження», уживається термін «правообмеження», що є більш специфічним саме для вітчизняного кримінально-виконавчого права та означає сукупність тих позбавлень і страждань, яким піддаються засуджені до позбавлення волі².

У ч. 3 ст. 63 Конституції України проголошено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, а ч. 2 ст. 7 КВК України закріплює, що засуджені користуються всіма правами

¹ Кримінально-виконавче право : підручник / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків : Право, 2011. С. 22.

² Човган В. Вимоги до правообмежень осіб, які позбавлені волі за Європейськими тюремними правилами і їх втілення у національному законодавстві. *Права Людини в Україні* : інформ. портал Харків. правозахис. групи. URL: <http://khp.org/index.php?id=1317199547> (дата звернення: 10.02.2015).

людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законами України і встановлених вироком суду. Це означає, що права і свободи засуджених можуть бути обмежені на підставі законодавства та вироку суду.

Важливою є конституційна норма, яка міститься у ч. 2 ст. 64, відповідно до якої за жодних підстав не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України. Аналогічні норми закріплено й у Основних принципах поведіння із засудженими: за винятком обмежень, необхідність яких зумовлена фактом ув'язнення у тюрму, усі позбавлені волі користуються правами людини і громадянина та фундаментальними свободами, викладеними в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Факультативних протоколах до них, а також іншими правами, зафіксованими іншими пактами ООН. У п. 2 ЄТП стверджується, що особи, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту; у Зводі принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі, закріплено, що будь-якій особі, яка перебуває в ув'язненні, повинні бути роз'яснені її права та те, як ці права вона може реалізувати, та ін. Це означає, що під час відбування кримінальних покарань засуджений залишається громадянином України, наділений правами і свободами людини, суспільство не відмовляється від засуджених як своїх членів та не ставить їх поза законом, а розглядає лише як осіб, що тимчасово обмежені у тих чи інших правах та свободах, або, у випадках відбування покарання у виді позбавлення волі, ще й фізично ізольованих від зовнішнього світу¹.

Як видається, засуджений користується тими самими правами і свободами, що і будь-який інший громадянин, але їх обсяг не може збігатися з обсягом прав і свобод вільних громадян. Це пов'язано з тим, що відповідно до ст. 50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 317.

винною в учиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого¹.

Як вказує О. М. Джужа, обсяг обмежень прав і свобод осіб, які відбувають покарання, відрізняються та залежать від виду кримінального покарання. Оскільки покарання – це цілеспрямована кара у значенні певних правообмежень, каральний вплив має комплексний характер, що реалізується шляхом застосування до засуджених усієї сукупності правообмежень. Реалізація кари властива виконанню всіх видів покарання, але її обсяг залежить від конкретного виду покарання². На думку Л. Я. Стрельбицької, при відбуванні покарання деякі права та свободи засуджених осіб обмежуються законом, вироком суду. Різні види покарань зумовлюють неоднакові за обсягом обмеження у правах і обов'язках засуджених³. Зміст кари у виді позбавленні волі, на погляд М. О. Стручкова, полягає в ізоляції засудженого від суспільства та певного оточення, у різноманітних правообмеженнях, яких зазнає громадянин внаслідок відбування покарання, а також у низці обмежень побутового характеру, що тягне за собою перебування в місцях позбавлення волі⁴. Натомість А. Х. Степанюк і В. М. Трубников вважають, що головним змістом покарання у виді позбавлення волі, основним його каральним елементом є саме ізоляція засудженого від соціального оточення, сім'ї, близьких, друзів, знайомих, колективу, де він працював, у спеціальній закритій установі⁵. Як слушно стверджує І. С. Яковець, позбавлення свободи є найбільшим обмеженням волі, яке проявляється у звуженні можливостей спілкування засуджених із певним колом осіб, а також у необхідності пристосувати свої акти поведінки до вимог режиму, підкорятися працівникам установи⁶. Автор вважає, що обмеження низки потреб і прав засуджених є невід'ємним

¹ Кримінальний кодекс України: від 5 квіт. 2001 р. №2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. №21. Ст. 920.

² Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужа. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 74.

³ Стрельбицька Л. Обмеження конституційних прав засудженого. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. №7. С. 121.

⁴ Стручков Н. А. Советское исправительно-трудовое право: учебник. Москва : Изд-во ВШ МООП РСФСР, 1963. С. 19.

⁵ Степанюк А. Х. Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарань : конспект лекцій / А. Х. Степанюк, В. М. Трубников. Харків : Укр. юрид. акад., 1994. С. 9.

⁶ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. Харків : Право, 2013. С. 229.

елементом позбавлення волі (права на пересування, вибір місця проживання, вільне спілкування); відмова від останніх може викривити сутність і призначення цього виду покарання¹.

Позбавлення громадянина одного з основних суб'єктивних прав – свободи волі веде до обмеження сукупності найбільш значимих для нього соціальних цінностей і благ – свободи пересування, спілкування, соціальних зв'язків, можливості розпоряджатися багатьма важливими суб'єктивними правами. Тому ізоляцію особи від суспільства варто розглядати як комплекс правообмежень, оскільки позбавлення чи звуження обсягу її прав зумовлене саме ізоляцією². Проте ізоляція особи від суспільства не віднімає людських прав і свобод в умовах ув'язнення, хоча і з'являється потреба введення певних обмежень щодо деяких із них. Збереження у певних межах прав і свобод засуджених, на думку А. Х. Степанюка та І. С. Яковець, засновується на ідеї, що більшість ув'язнених у майбутньому знову стане повноправними членами суспільства, тому контакти із зовнішнім світом є суттєвою ланкою процесу реінтеграції засуджених у суспільство³.

Як вважає В. К. Дуюнов, метою кари є справедлива реакція держави на вчинений злочин, що виявляється у формі осуду особи, винної в його вчиненні, і застосуванні при необхідності передбачених законом правообмежень відносно останньої за вчинене⁴. Зміст покарання визначається карою, що завжди була й буде властива кримінальному покаранню, бо вона об'єктивно впливає з примусового характеру перебування в місцях позбавлення волі. Кара у кримінальних покараннях отримує свій прояв у самому факті осуду особи вироком суду, чим від імені держави дається негативна оцінка поведінці засудженого. Застосування покарання тягне за собою судимість, якій властивий комплекс досить істотних правообмежень⁵.

¹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. Харків : Право, 2013. С. 236.

² Необходимость и случайность / М. А. Парнюк, Е. Н. Причепий, В. В. Кизима [и др.] ; АН УССР, Каф. философии. Киев : Наук. думка, 1988. С. 75.

³ Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. Харків : Кроссрод, 2007. С. 83.

⁴ Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. Курск: РОССИ, 2000. С. 434-435.

⁵ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. : М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 340.

Окреслюючи напрями оптимізації реалізації кари при виконанні кримінальних покарань, І. С. Яковець вказує на доцільність звернення уваги на обсяг застосовуваних до засуджених правообмежень, які згідно з міжнародними стандартами мають бути обґрунтованими¹. Основна вимога до правообмежень – мінімальність.

На думку В. О. Човгана, базовою вимогою правообмежень є відповідність обґрунтованим цілям. Фактично відповідність цілям означає здатність певного правообмеження досягати окремої мети, адекватність обраного засобу певній встановленій цілі². Тому найбільшою проблемою, що виникає при втіленні вимоги мінімальності правообмежень як у законодавстві, так і в правозастосуванні, є встановлення того, що ж є мінімальним правообмеженням³. Як указують фахівці, її можна визнати як оцінку, оскільки це пов'язано із відсутністю відповідних висновків експертів, наукового вивчення характеристики мінімальності як категорії ЄПП не лише в Україні, а й за кордоном. Тому І. С. Яковець переконана, що ця оціночність не є перепоною для того, щоб встановити невідповідність деяких норм КВК України, які закріплюють правообмеження засуджених, вимозі мінімальності⁴.

Водночас І. С. Яковець справедливо вказує, що кара повинна проявлятися у тому або іншому ступені саме фізичної ізоляції при рівності інших умов відбування покарання, що прямо не впливають із неї. Будь-які обмеження матеріально-побутового характеру чи духовної (інтелектуальної) ізоляції, виходячи з спрямування кримінально-виконавчої системи на максимальне усунення різниці між умовами життя в колонії і на свободі, не повинні мати правовий характер, а можуть лише об'єктивно впливати із факту ізоляції. УВП повинні відрізнятися між собою виключно за режимними правилами, які встановлюють ізоляцію, у той час як правила, що стосуються матеріально-побутових умов, мусять бути однаковими для всіх. Існуюча нині система кримінально-виконавчих установ, на жаль, цього не забезпечує⁵.

¹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. Харків : Право, 2013. С. 235.

² Човган В. О. Характеристика та значення категорії доцільності у кримінально-виконавчому праві. *Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (4 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 171–173.

³ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. Харків : Право, 2013. С. 239.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 237.

В ЄТП встановлено вимоги щодо правообмежень засуджених, базовими принципами якого є: збереження прав особами, які позбавлені волі, мінімальності обмежень, їх пропорційності (доцільності) для таких осіб. «Особи, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були законно позбавлені за рішенням суду, відповідно до якого вони засуджені до позбавлення волі чи взяті під варту» (п. 2); «обмеження, які накладені на осіб, позбавлених їх волі, повинні бути мінімально необхідними і відповідними тій обґрунтованій меті, з якою вони накладені» (п. 3); «життя в місцях позбавлення волі повинно бути, наскільки це можливо, наближене до позитивних аспектів життя у суспільстві» (п. 5). Останнє правило називають ще принципом нормалізації, який підкреслює необхідність наблизити умови в тюрмі до умов у відкритому суспільстві, що повинно полегшити повернення ув'язненого в суспільство¹. У Зводі принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі, зазначено, що до цих категорій осіб не може бути застосоване будь-яке обмеження або зменшення прав людини, які визнаються або існують у будь-якій державі відповідно до права, конвенцій, правил або звичаїв на тій підставі, що ці права не визнаються або визнаються у меншому обсязі у Зводі (принципи 1–4).

Вказаний принцип знайшов своє втілення й у ч. 2 ст. 102 КВК України, відповідно до якої: режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомленню людської гідності. Науковці кримінально-виконавчого права І. С. Яковець та М. В. Романов вважають, що це є позитивною нормою, особливо якщо вона хоч у майбутньому буде братися до уваги при встановленні тих чи інших правообмежень у законодавстві, але на їх думку, ця норма не дотримується у вітчизняній кримінально-виконавчій діяльності².

Як указує В. О. Човган, принцип нормалізації має безпосереднє відношення до обґрунтованості правообмежень, адже для того, щоб життя

¹ Платек М. Значение минимальных правил ООН обращения с заключенными и Европейских тюремных правил для процесса нормализации. *Неустанно прививать убеждение: материалы для сотрудников исправит. учреждений*. Варшава, 2002. С. 148.

² Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / Харків. правозахис. група ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків : Права людини, 2009. С. 69.

в ув'язненні максимально наблизилося до позитивних аспектів життя у суспільстві, необхідно, по-перше, щоб на засуджених накладалося якнайменше правообмежень, по-друге, ці обмеження повинні бути мінімальними¹. Досліджуючи термін «обмеження», В. О. Човган наголошує, що він являє собою певні юридичні та фактичні наслідки у виді «незручних» умов для задоволення правових інтересів відповідних суб'єктів (фізичних та юридичних осіб), права і свободи яких обмежуються, при одночасному задоволенні «правових інтересів» суб'єкта владних повноважень, що запровадив дані обмеження, або інтересів третьої сторони, що зацікавлена у запровадженні таких обмежень. Обмеження завжди являють собою зменшення «вільної» (тобто дозволеної нормами права) поведінки (дій) та запроваджуються у зв'язку з виникненням надзвичайних ситуацій, завжди мають встановлені нормами права (законом) межі їх реалізації, зокрема: просторові – запроваджуються на певній території, яка повинна бути визначена у відповідному акті; тимчасові – вводяться в умовах виникнення надзвичайної ситуації, в обов'язковому порядку повинні мати строк дії, що також встановлюється в рішенні уповноваженого суб'єкта. Правомірне обмеження в умовах виникнення надзвичайних ситуацій встановлюється лише відповідним уповноваженим суб'єктом, із дотриманням процедури, що визначена в нормативно-правових актах (законах)².

Позбавлення волі знаходить свій прояв в ізоляції засудженого від суспільства шляхом поміщення його в УВП та означає застосування до нього правообмежень, що здатні істотно змінити правовий статус особи. Без ізоляції засуджених і похідних від неї обмежень не може бути позбавлення волі. Науковці кримінально-виконавчого права справедливо вказують, що затримані й засуджені є особливо уразливими, коли вони знаходяться в місцях тримання під вартою чи ув'язнення. Ізоляція й позбавлення особистої свободи завжди є стресом для будь-якої людини, бо вона вилучається зі звичайної обстановки, звичного життя³.

¹ Човган В. Вимоги за європейськими тюремними правилами до правообмежень осіб, які позбавлені волі і їх втілення у національному законодавстві. *Тюремний портал*. Громад. правозахис. орг. «Донець. Меморіал». URL: <http://ukrprison.org.ua/expert/1318315515> (дата звернення: 10.02.2015).

² Човган В. Вимоги за європейськими тюремними правилами до правообмежень осіб, які позбавлені волі і їх втілення у національному законодавстві. URL: <http://ukrprison.org.ua/expert/1318315515> (дата звернення: 10.02.2015)..

³ Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. Харків : Кроссрод, 2007. С. 148.

Фізична ізоляція характеризується поміщенням засудженої особи у межі периметра інженерно-технічних засобів охорони колоній (*зовнішня ізоляція*) або проявляється у необхідності пересування і перебування засуджених лише в тих локальних ізольованих дільницях колонії, де їм дозволяється бути адміністрацією, або у перебуванні в приміщеннях камерного типу (*внутрішня ізоляція*). Чим більше обмежена можливість спілкування із зовнішнім світом та засудженими, які перебувають у колонії, тим більшим є обсяг кари, як вважають фахівці¹. Духовна ізоляція проявляється в обмеженні можливостей спілкування, отримання засудженими наукової, культурної, політичної інформації. Міжнародні акти поведження із засудженими рекомендують максимально зводити духовну ізоляцію нанівець, зокрема, забезпечувати укріплення зв'язків з родиною, подальшу освіту, можливості культурної діяльності.

При застосуванні покарання у виді позбавлення волі необхідно враховувати положення ЄТП, згідно з яким застосування до людини цього виду примусу вже само по собі є покаранням, тому умови тримання і режими в місцях позбавлення волі не повинні збільшувати заподіювані в такий спосіб страждання засуджених, за винятком окремих випадків, коли це виправдано необхідністю ізоляції та дотримання дисципліни.

У Мінімальних стандартних правилах стосовно поведження з ув'язненими (Правилах Нельсона Манделі) визначено, що ув'язнення та інші заходи, що ізолюють правопорушника від навколишнього світу, заподіюють йому страждання вже тим, що відбирають право на самовизначення (правило 3). Тюремне ув'язнення часто наносить шкоду сімейним стосункам та порушує зв'язки засудженого з суспільством. Також ізоляція в спеціальному закладі гіпотетично створює можливість безкарного і невинуватого застосування до людини сили, елементів примусу, інших санкцій, бо ув'язнений має підкорятися вигомам персоналу УВП².

Аналізуючи правообмеження, які застосовуються до засуджених у вітчизняній кримінально-виконавчій системі, більшість фахівців

¹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. Харків : Право, 2013. С. 230.

² Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. Харків : Кроссеруд, 2007. С. 58.

вказує, що вони суперечать рекомендаціям ЄТП у частині правообмежень щодо їх мінімальності, базовою вимогою яких є відповідність обґрунтованим цілям. Тому ці правообмеження є максимальними¹. Проте 8 квітня 2014 р. законодавець вніс значні зміни до кримінально-виконавчого законодавства, зокрема: скасовано низку обмежень засудженим до арешту (ст. 51 КВК України); дозволено особам, засудженим до довічного позбавлення волі, одержувати один раз на місяць короткострокове побачення і один раз на три місяці тривале побачення з близькими родичами, а також дозволено через п'ять років фактичного відбуття покарання брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру; довічно позбавлені волі засуджені можуть бути переведені з двухмісних камер до багатомісних (ст. 151 КВК України).

Зокрема, зміни у кримінально-виконавчому законодавстві щодо дозволу засуджених до довічного позбавлення волі на короткострокові побачення з близькими родичами є прогресивними, оскільки повне обмеження контактів із зовнішнім світом суперечить п. 60.4. ЄТП, відповідно до якого покарання не повинно передбачати повну заборону контактів із родиною, та 24.2. ЄТП, за яким контакти та відвідування можуть бути обмежені або поставлені під контроль, якщо це необхідно для продовження кримінального розслідування, підтримки порядку й безпеки, запобігання кримінальним злочинам і захисту жертв злочинів. Проте визначені судовим органом обмеження, включаючи спеціальні обмеження, повинні допускати прийнятний мінімальний рівень контактів.

Досліджуючи права осіб, які відбувають покарання, Л. Я. Стрельбicka зробила висновок, що неможливо встановити коло всіх обмежень щодо прав засуджених, які регулюються різними галузями законодавства². Підтримують вказану точку зору й Ю. А. Чеботарьова, підкреслюючи, що інколи неможливо точно і з вичерпно визначити обсяг усіх обмежень щодо прав засуджених, передбачених тією або іншою галуззю законодавства. Звідси особливі складнощі зазнають

¹ Човган В. О. Характеристика та значення категорії доцільності у кримінально-виконавчому праві. *Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (4 трав. 2011 р.). Київ, 2011. С. 171–173.

² Стрельбicka Л. Обмеження конституційних прав засудженого. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 7. С. 121.

представники адміністрації виправних установ при роз'ясненні засудженим їх прав і обов'язків у період відбування покарання, закріплених у нормах різних галузей законодавства. Тому є слушною її пропозиція щодо необхідності доповнення КВК України спеціальним розділом (главою), в якому були б перераховані норми різних галузей чинного законодавства України, в яких передбачалися б обмеження в правах засуджених¹.

У п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина» № 7 від 30 травня 1997 р. вказано, що кримінальне покарання найбільш істотно обмежує конституційні права і свободи людини та громадянина². Як зазначає В. М. Пуйко, засуджені до позбавлення волі обмежені у низці конституційних прав, а деякі з обмежень на цю категорію громадян взагалі не поширюються чи є дещо обмеженими щодо свободи та особистої недоторканності (ч. 1 ст. 29); недоторканності житла (ч. 1 ст. 30); таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); свободи пересування на території України, вільного вибору місця проживання, а також вільного залишення території України (ст. 33); свободи об'єднання в політичні партії та громадські організації (ч. 1 ст. 36); участі в управлінні державними справами, у всеукраїнському й місцевих референдумах, вільного обирання і можливості бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 38); рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 38); права на працю (ст. 43); на страйк (ст. 44); на достатній життєвий рівень (ст. 48); на освіту (ст. 53) тощо³.

Як бачимо, найбільша кількість обмежень стосується особистих, політичних та соціально-економічних прав для засуджених до позбавлення волі. Зокрема, засуджені, які перебувають в УВП, прямо чи побічно обмежені і в таких конституційних правах, як право на особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України); недоторканність житла

¹ Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2005. С. 10.

² Законодавство України: база даних / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-97> (дата звернення: 10.02.2015).

³ Пуйко В. М. Правові проблеми забезпечення соціально-правового статусу засуджених до позбавлення волі. Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Київ : Леся, 2003. Вип. 8. С. 13.

(ст. 30 Конституції України); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України); свободу пересування, право вільного вибору місця проживання та право вільно залишати територію України (ст. 33 Конституції України); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, участь у професійних спілках (ст. 36 Конституції України); право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38 Конституції України); право проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України); право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України) та ін. Вони також опосередковано обмежені й у низці загальногромадянських прав, які передбачені нормами цивільного, сімейного, житлового, трудового, фінансового та інших галузей права (не можуть брати участі у вихованні дітей, вільно користуватися повною мірою грошовими коштами, обирати місце роботи тощо)¹.

Таку ж точку зору висловлює й О. В. Лисодед. Крім наведеного вище, він указує, засуджені залишаються суб'єктами права власності, проте обмежені в праві користування, володіння і розпорядження певними видами майна, а також у праві укладати угоди купівлі-продажу, застави, дарування та обміну майна, яке знаходиться при них². Для засуджених не встановлюються обмеження в реалізації права на спадщину, виховання дітей, але вони не можуть брати безпосередню участь у їх вихованні внаслідок фізичної ізоляції; не можуть особисто вступити у володіння спадщиною, а тому здійснюють це право через представника за дорученням, засвідченим адміністрацією колонії. Засуджені мають право скласти заповіт, який має бути засвідчений начальником виправної колонії. Засуджені можуть бути суб'єктами угоди зберігання, адміністрація колонії повинна забезпечити зберігання цінних паперів, які вони придбали в установленому законом порядку.

Низка обмежень стосується економічних, культурних прав засуджених. Хоча така особа не позбавляється права на працю (ст. 43 Консти-

¹ Кримінально-виконавче право : підручник / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Харків : Право, 2011. С. 22.

² Лисодед О. В. Зміст правового статусу засуджених і його закріплення у Кримінально-виконавчому кодексі України. *Проблеми законності*. Харків, 2007. Вип. 91. С. 119–127.

туції), але через режим відбування покарання це право певною мірою змінюється й обмежується. Якщо засуджена особа виявить бажання працювати, то вона буде обмежена у виборі видів діяльності. Останні визначаються УВП. Пункт 26.6. ЄТП так само передбачає, що ув'язнені можуть обирати вид діяльності, в якій вони хотіли б брати участь, але у межах наявних можливостей, з урахуванням відповідного професійного відбору та вимог порядку і дисципліни. У п. 26.3. ЄТП стверджується, що характер роботи, яка надається, наскільки це можливо, повинен підтримувати або розвивати навички, які дозволять ув'язненому заробляти собі на життя після звільнення.

Ми розуміємо, що на сьогодні дуже складно втілити положення ЄТП у вітчизняних установах виконання покарань через складнощі економічного, правового, соціального, політичного характеру. Було б доцільно надавати засудженим особам можливість займатися певною діяльністю з максимальним урахуванням їх навичок, освіти, інтересів і здібностей. Якщо засуджену особу не влаштовують запропоновані види діяльності, за її бажанням необхідно створити умови для її навчання чи перекваліфікації. Це не лише зробить життя в УВП більш змістовним, а й сприятиме їх соціалізації після звільнення.

У підсумку відмітимо, що розгляд питання обмеження прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань дозволяє сформулювати такі положення, до яких ми дійшли, проаналізувавши чинне законодавство: 1) обмеження визначаються законами України і встановлені вироком суду; 2) ці обмеження повинні бути мінімально необхідними й обґрунтованими, спрямованими на досягнення цілей покарання, що визначені у ст. 50 КК України – кари, виправлення та запобігання вчиненню нових злочинів; 3) вони не повинні спричиняти засудженій особі фізичних чи моральних страждань, тобто мають бути такими, що зводять до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі; 4) обмеження не повинні звужувати обізнаність засуджених у політичному, суспільному житті держави та суспільства, щоб після відбування покарання вони могли повернутися у суспільство повноцінними його членами; 5) жодним чином ці обмеження не повинні звужувати спілкування засуджених із родиною, натомість мають максимально підтримувати й укріплювати сімейні зв'язки.

Висновки до розділу 2

Теоретичний аналіз положень про права та свободи людини, що закріплені у нормах Конституції України й міжнародно-правових актах, та рішень Європейського суду з прав людини, вивчення попередніх напрацювань із цього приводу дозволяє виокремити основні складові принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань. Усе це має важливе значення не лише для подальшого вивчення досліджуваного принципу, а й втілення результатів пізнання у практиологічному вимірі (на практиці, у практичній площині):

1. Основними складовими принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань є *повага до прав людини та повага до свобод людини*.

2. Повага до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань означає певне відношення з боку держави та її спеціально уповноважених органів під час виконання-відбування покарань до закріплених у законодавстві прав і свобод засуджених, що знаходить своє втілення у практичній діяльності.

3. Повага до прав людини вказує на певне відношення держави, адміністрації та персоналу УВП до: 1) загальнолюдських прав (зокрема, до права на життя та здоров'я; права на повагу до гідності; права на свободу та особисту недоторканність); 2) основних і спеціальних прав засуджених.

4. Повага до свобод людини визначає відношення з боку держави та адміністрації УВП до: 1) думки і слова; 2) світогляду і віросповідання; 3) літературної, художньої, наукової і технічної творчості, інтелектуальної власності, авторських прав, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності, в реалізації яких засуджені особи не обмежені чинним законодавством.

5. Обмеження прав і свобод засуджених не повинні: спричиняти їм фізичних чи моральних страждань, мають бути такими, що зводять до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі; звужувати обізнаність засуджених у політичному, суспільному житті держави та суспільства, щоб після відбування покарання вони могли повернутися у суспільство повноцінними його членами; звужувати спілкування засуджених із родиною, натомість мають максимально підтримувати й укріплювати сімейні зв'язки.

**ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА ПРОБЛЕМИ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ
ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ
І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ**

**3.1. Правові гарантії реалізації принципу
поваги до прав і свобод людини
у кримінально-виконавчому законодавстві,
виконанні і відбуванні покарань**

Для того, щоб принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань був основним орієнтиром у діяльності персоналу та адміністрації УВП, а не лише формально закріпленим у ньому, і тим більше, не порушувався б, держава має створити відповідні умови й розробити певний комплекс організаційних, політичних і юридичних заходів, які забезпечували б його реалізацію¹. Такий комплекс заходів серед фахівців отримав назву юридичні (правові) гарантії. «Гарантування, – вказують вони, – є найважливішим чинником реального забезпечення прав і свобод особи, поряд з їх визнанням, дотриманням і поважанням. Воно здійснюється за допомогою специфічних засобів – гарантій, що надають усім елементам правового статусу особи реального змісту, завдя-

¹ Гальцова О. В. Юридичні (правові) гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 155. URL: http://lsej.org.ua/6_2014/42.pdf (дата звернення: 10.02.2015).

ки яким стає можливим безперешкодне здійснення її прав і свобод, охорона останніх від можливих протиправних посягань і захист від незаконних порушень»¹.

Правові гарантії прав і свобод людини досліджували такі учені як В. Ф. Погорілко, О. Ф. Скакун, С. В. Бобровник, С. В. Калашников, П. М. Рабінович, Ж. М. Пустовіт, О. Ф. Фрицький та ін. Під юридичними (правовими) гарантіями прав і свобод людини автори розуміють: правові умови, засоби і способи, що визначають процедуру, за допомогою якої особа може фактично здійснювати свої права і свободи у спосіб та формі, що закріплені національним законодавством країни й актами міжнародного права²; передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав і свобод людини і громадянина³; система юридичних засобів і способів охорони й захисту прав людини і громадянина⁴; засоби й способи захисту прав і свобод особи, а також правоохоронна діяльність держави, правоохоронних та правозахисних органів, спрямована на їх забезпечення⁵; надання державою формальної (юридичної) обов'язковості умовам, необхідним для того, щоб кожна людина могла скористатися правами і свободами⁶; сукупність правових засобів і способів, що визначають умови, порядок безперешкодної реалізації прав і свобод особи, а також їх охорону й надійний захист від протиправних посягань⁷; основні способи, засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права⁸; систему засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для

¹ Грушицький А. І. Реалізація права на правову допомогу засудженими до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2012. 210 с.

² Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : монографія. Київ : Аванпост-прим, 2009. С. 52.

³ Погорілко В. Ф. Права та свободи людини та громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. Київ : Ін Юре, 1997. С. 40.

⁴ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. Харків: Консул, 2001. С. 187.

⁵ Калашников С. В. Система конституционных гарантий обеспечения прав и свобод граждан в условиях формирования в России гражданского общества. *Государство и право*. 2002. № 6. С. 17–25.

⁶ Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 177.

⁷ Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми. *Адвокат*. 2009. № 8. С. 27.

⁸ Пустовіт Ж. М. Поняття соціальних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Право України*. 2000. № 3. С. 28.

реалізації прав людини, забезпечення, їх всебічної охорони й захисту від порушень¹.

Є справедливими твердження фахівців, що правові гарантії є ознакою правової держави², а тому повинні забезпечити реальність проголошених державою прав і свобод людини. Функції правових гарантій полягають у тому, що вони виконують та охоплюють увесь процес забезпечення прав і свобод людини, а не тільки їх охорону та захист³, створюють необхідні юридичні умови для перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод людини з можливостей на реальність⁴.

Як вказує А. І. Грушицький, у науці кримінально-виконавчого права гарантії прав і свобод засуджених жодного разу не були самостійним та окремим предметом дослідження. Що ж до інших галузей наукових знань, то в юридичній літературі існують різні підходи до визначення гарантій, що пов'язано як з обсягом, так і складністю цього питання. Автор вважає, що у визначенні поняття «гарантії прав засуджених» має бути розкрито: по-перше, матеріальний зміст, тобто те, у чому гарантії у загальному вигляді знаходять свій прояв у реальній повсякденній дійсності; по-друге, функціональне призначення, тобто у визначенні мають бути зазначені ті завдання, які покликані вирішувати гарантії⁵.

На підставі цього сформулюємо визначення правових гарантій реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань як сукупність положень, що закріплені у Конституції України, кримінально-виконавчому законодавстві, міжнародних актах у сфері захисту прав людини і міжнародних стандартах поведінки із засудженими, що утворюють певну систему правових (юридичних) заходів, за допомо-

¹ Богачова Л. Л. Юридичні гарантії прав людини у європейському та національному праві. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина*: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 23 листоп. 2012 р., м. Полтава : у 2 ч. Харків, 2012. С. 162.

² Академічна юридична думка / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 401.

³ Комаров С. А. *Общая теория государства и права*: учеб. Москва : Юрайт, 1997. С. 161–162.

⁴ Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми. *Адвокат*. 2009. № 8. С. 27.

⁵ Грушицький А. І. Реалізація права на правову допомогу засудженими до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2012. 210 с.

гою яких здійснюється реалізація та захист прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань.

Правові гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини повинні бути закріплені в законодавстві, оскільки виключно закон визначає, за допомогою яких засобів необхідно охороняти відносини в державі та в який спосіб забезпечувати їх дотримання, виконання й охорону. Тільки в цьому випадку можливо забезпечити реалізацію й охорону прав та свобод засуджених осіб, а адміністрація і персонал УВП будуть зобов'язані діяти в межах повноважень та у спосіб, визначений чинним законодавством¹. Як стверджує В. І. Ремнев, правові гарантії полягають не лише в закріпленні їх в законодавстві, а й створенні ефективного механізму щодо відновлення і забезпечення такого порядку застосування правових норм, який би максимально попереджував можливість їх порушення².

До правових гарантій В. І. Селиверстов включає: а) нагляд й контроль за правомірністю поведінки суб'єктів права з метою виявлення випадків правопорушень; б) правовий захист; в) юридичну відповідальність; г) запобіжні та інші правоохоронні заходи; д) процесуальні форми охорони прав і обов'язків (включаючи форми застосування правоохоронних заходів); е) профілактику й попередження правопорушень; є) міжнародний контроль за дотриманням прав, законних інтересів і виконанням обов'язків³. У свою чергу, В. І. Ремнев відносить до правових гарантій такі заходи, як: 1) удосконалення законодавства; 2) виявлення порушень; 3) захист; 4) відповідальність; 5) нагляд і контроль; 6) профілактика порушень⁴.

Вважаємо, що юридичні (правові) гарантії принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань утворюють певну систему заходів, до яких ми

¹ Гальцова О. В. Юридичні (правові) гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань. С. 156. URL: http://lsej.org.ua/6_2014/42.pdf (дата звернення: 10.02.2015).

² Ремнев В. И. Социалистическая законность в государственном управлении. М: Наука, 1979. С. 187.

³ Селиверстов В. И. Международный контроль как средство охраны правового статуса лиц, отбывающих наказания. *Правовые и организационные основы функционирования органов, исполняющих наказания*: тр. Акад. МВД России. Москва : Акад. МВД России, 1995. С. 3.

⁴ Ремнев В. И. Социалистическая законность в государственном управлении. М: Наука, 1979. С. 187.

пропонуємо віднести: 1) інформування про права й обов'язки засуджених під час виконання-відбування кримінальних покарань; 2) можливість судового захисту прав і свобод; 3) звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 4) захист прав у міжнародних судових установах чи міжнародних організаціях; 5) процес постійного удосконалення норм КВК України з метою приведення їх у відповідність до європейських стандартів; 6) нагляд і контроль за дотриманням прав і свобод людини під час виконання кримінальних покарань, які одночасно повинні виступати формою виявлення порушень; 7) юридичну відповідальність адміністрації та персоналу УВП за порушення принципу поваги до прав і свобод людини.

Правовою гарантією реалізації принципу поваги до прав і свобод у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань виступає право засуджених осіб під час відбування кримінальних покарань знати свої права та обов'язки. Воно закріплене у ст. 57 Конституції України, ч. 1 ст. 8 КВК України й означає, що кожному засудженому гарантується право знати свої права й обов'язки, які спрямовані на формування необхідних передумов здійснення ними своїх прав і обов'язків, що закріплені у законодавстві. Забезпечення гарантування цього права покладається на державу, тобто закони та інші нормативні акти, які визначають права і обов'язки засуджених осіб, мають бути доведені до відома засуджених шляхом офіційного оприлюднення через засоби масової інформації, шляхом їх публікації в офіційних виданнях. До того ж засуджені повинні мати вільний доступ до інформації про свої права й обов'язки, які закріплені в офіційних виданнях державних органів, інших джерелах, а також доводяться до відома за допомогою інших способів через засоби масової інформації¹. Тільки в цьому випадку, будучи проінформованими про свої права й обов'язки, засуджена особа зможе реалізувати свої права, у тому числі й оскаржити неправомірні дії адміністрації та персоналу УВП у тих випадках, коли вони порушують чи не поважають права і свободи людини під час відбування покарань.

Однією з *правових гарантій реалізації принципу поваги до прав і свобод у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбу-*

¹ Конституція України : наук.-практ. комент. / Акад. прав. наук. України. Харків : Право ; Київ : Ін Юре, 2003.С. 284–285.

ванні покарань є право засуджених осіб на судовий захист. Згідно зі ст. 2.3. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права у випадку порушення прав і свобод людини держава зобов'язана забезпечити будь-якій особі ефективний правовий захист. Як вбачається, це положення поширюється й на засуджених осіб.

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини, у тому числі й засудженої особи, захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, у тому числі адміністрації та персоналу УВП. Судовий захист прав і свобод засуджених під час відбування кримінальних покарань означає, що за допомогою оскарження в суді можливо усунути перешкоди у реалізації прав і свобод засуджених осіб. Правосуддя – це найбільш ефективний засіб відновлення порушених прав і свобод людини¹. Отже, право на судовий захист дозволяє засудженій особі припиняти порушення її прав і свобод, у тому числі з боку адміністрації та персоналу УВП, відновити порушені права, що сприяє забезпеченню дотримання законності і правопорядку.

Згідно з пунктами 1 і 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина» від 30 травня 1997 р. № 7 вся діяльність судів має підпорядковуватися захисту їх прав та свобод. Оскільки повноваження судів поширюються на всі правовідносини, що виникають у державі, суди не можуть відмовляти фізичним чи юридичним особам, у тому числі і засудженим, у прийнятті до судового розгляду заяв і звернень. Таким чином, суди не мають права відмовити засудженій особі у судовому захисті її прав і свобод, у прийнятті скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, у тому числі персоналу та адміністрації УВП, із підстав, не передбачених Конституцією чи законом. При цьому суди повинні враховувати також те, що права і свободи людини, які закріплені у Конституції, не є вичерпними².

Отже, судовий захист прав і свобод осіб є важливою юридичною (правовою) гарантією реалізації принципу поваги до прав і свобод,

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 275–278

² Там само. С. 117–120.

який під час відбування кримінальних покарань дозволяє засудженій особі: оскаржити в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб унаслідок невиконання ними своїх службових обов'язків чи зловживання своїм службовим становищем; припиняти порушення її прав і свобод; усувати перешкоди при їх здійсненні; відновляти порушені права та ін.

Правовою гарантією реалізації принципу поваги до прав і свобод у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань слід визнати можливість засуджених осіб під час відбування кримінальних покарань звернутися за захистом своїх прав і свобод до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Згідно з розділом I п. 8 Правил внутрішнього розпорядку УВП парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина в установах виконання покарань та виконання функцій національного превентивного механізму здійснюється відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР¹. Посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини було започатковано у 1998 р. із метою сприяння демократизації суспільства і забезпечення реалізації прав і свобод людини, встановлення конструктивних зв'язків між ним й органами державної влади й управління. За ст. 21 цього Закону особа, позбавлена волі, може звернутися з письмовим зверненням до Уповноваженого або його представників. У цьому разі до неї не застосовуються обмеження щодо листування. Звернення такої особи протягом двадцяти чотирьох годин направляються Уповноваженому. Хоча Уповноважений Верховної Ради України не наділений повноваженнями, необхідними для поновлення порушених прав, а його акти носять рекомендаційний характер. Щорічно він представляє доповіді парламенту, у яких повинні міститися посилання на випадки порушень прав і свобод людини і громадянина, щодо яких Уповноважений уживав необхідних заходів, на результати перевірок, що здійснювалися протягом року, висновки та рекомендації, спрямовані на поліпшення стану забезпечення прав і свобод людини та громадянина².

¹ Офіційний вісник України. 1998. № 1. Ст. 5.

² Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. *Офіц. вісн. України*. 1998. № 1. Ст. 5.

При цьому авторитет Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини поступово зростає. У 2012 р. у складі Секретаріату Уповноваженого створено Департамент з питань реалізації національного превентивного механізму, а нині Секретаріат Уповноваженого, спільно із Всеукраїнською Асоціацією українських моніторинрів дотримання прав людини (УМДПЛ) за підтримки Міжнародного Фонду «Відродження» реалізовував правоосвітній проект, у межах якого громадські координатори виконують спостереження за станом додержання конституційних прав і свобод людини органами державної влади й місцевого самоврядування, а також здійснюють моніторингові візити до місць позбавлення волі¹.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини в системі правових гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань запобігає порушенням прав і свобод людини під час відбування покарань; попереджає будь-які форми дискримінації щодо реалізації засудженим своїх прав і свобод, сприяє поновленню порушених прав тощо.

Важливу роль серед *правових гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань* відіграють міжнародні судові установи й міжнародні організації, до яких засуджені особи можуть звертатися під час відбування кримінальних покарань. Частина 4 ст. 55 Конституції України проголошує, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатись за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Серед всесвітніх міжурядових організацій із захисту прав людини центральне місце займає ООН, яка згідно зі ст. 1 свого Статуту здійснює міжнародне співробітництво у заохоченні й розвитку поваги до прав і свобод людини, що виступає одним із основних завдань її діяльності. Провідну роль серед європейських міжурядових організацій щодо захисту прав людини відіграє Європейський суд з прав людини,

¹ Громадський представник Омбудсмена здійснила моніторинговий візит до Херсонської колонії [Електронний ресурс]. *Правовий простір*: портал. – URL: <http://pravo.legalspace.org/?news=1687&lang=ukr> (дата звернення: 10.02.2015).

який розглядає скарги на порушення Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини. Отже, засуджена особа може подати скаргу до Європейського суду з прав людини у випадках порушень цієї Конвенції, зокрема, у випадках неналежного забезпечення й захисту державою життя і здоров'я засуджених в УВП; неналежних умовах тримання в місцях позбавлення волі; катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання персоналом або адміністрацією УВП; ненадання засудженим кваліфікованої медичної допомоги та лікування; порушення їх права на правову допомогу¹.

На підставі звернень засуджених осіб до Європейського суду з прав людини цією судовою інстанцією було винесено низку рішень, у яких констатовано, що в Україні під час відбування кримінальних покарань системно порушуються права людини, їх кількість щороку збільшується. У його рішеннях вказувалося на невідповідність державної політики України у сфері забезпечення й дотримання прав людини, а також про численні тортури, жорстокі, нелюдські та такі, що принижує гідність людини, види поводження та покарання з боку адміністрації та персоналу УВП. У 2009 р. Україна посідала третє місце серед усіх держав за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини (таких звернень було 9 995)².

Правовою гарантією реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань необхідно визнати постійне удосконалення норм КВК України з метою приведення їх у відповідність до європейських стандартів. Це проявляється у тому, що Україна стала на шлях демократичних реформ і постійно оновлює кримінально-виконавче законодавство, головною метою якого є повага до прав і свобод людини. Останніми роками низка норм кримінально-виконавчого законодавства зазнала прогресивних змін у зв'язку з приведенням його у відповідність до європейських стандартів. Наприклад, і про це вже йшлося, розширено

¹ Конституція України: наук.-практ. комент. Харків: Право; Київ: Ін Юре, 2003. С. 274–275.

² Реалізація прав та свобод людини та громадянина // Нововоронцовське районне управління юстиції Херсонської області. URL: http://novovoronzovka.just.ks.ua/pravova-osvita-naselennya/realizatsiya-prav-ta-svobod-lyudini-ta-gromadyanina.html?option=com_content&Itemid=19&catid=3&id=571&lang=ru&view=article&month=1&year=2015 (дата звернення: 10.02.2015).

перелік прав і свобод засуджених; поліпшені умови їх тримання, покращено медико-санітарне та матеріально-побутове забезпечення; дозволені короткочасні щорічні виїзди за межі УВП та ін. Їх прийняття стало можливим внаслідок постійної співпраці з європейськими країнами. Так, протягом останніх років здійснено низку закордонних відряджень делегацій України до Польщі для вивчення досвіду щодо забезпечення права засуджених на телефонні розмови; Франції (Страсбург, РЄ) з метою ознайомлення з досвідом виконання покарань у виді довічного позбавлення волі; Швейцарії, Австрії, Ірландії, Нідерландів, ПАР, Молдови для ознайомлення з організацією охорони здоров'я у в'язницях та ін.¹ Результатами заходів міжнародної співпраці стало розроблення та внесення численних змін до кримінально-виконавчого законодавства, метою яких є його приведення у відповідність до вимог європейських стандартів. Усі вони спрямовані на покращення прав і свобод засуджених та створення умов для їх реалізації.

Правовою гарантією реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань є здійснення нагляду і контролю за діяльністю адміністрації УВП, які закріплені у главі 4 КВК України.

Із 2010 р. повага до прав і свобод людини є одним із важливих принципів, яким керується у своїй діяльності адміністрація УВП. Щоб його втілення було ефективним, між різними видами державного та громадського контролю має існувати тісний зв'язок. Це сприятиме ефективному контролю та взаємодії між ними, досягненню тих цілей, для яких вони започатковані. Також це дозволить отримувати об'єктивну інформацію про порушення принципу поваги до прав і свобод людини під час виконання кримінальних покарань та сприятиме їх відповідному вирішенню.

Норми КВК України передбачають здійснення прокурорського нагляду та відомчого контролю за діяльністю УВП. Згідно зі ст. 24 КВК України без спеціального дозволу (акредитації) у будь-який час безперешкодно відвідувати установи виконання покарань для здійснення контролю та проведення перевірок (за бажанням – у супроводі до трьох

¹ Клиша В. Міжнародна співпраця Державної пенітенціарної служби України – підсумки і перспективи // Державна пенітенціарна служби України: офіц. веб-сайт. URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/760411> (дата звернення: 10.02.2015).

медичних працівників для медичного огляду засуджених та до двох представників засобів масової інформації) мають право: Президент України або спеціально уповноважені ним представники (не більше п'яти осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); прем'єр-міністр України або спеціально уповноважені ним представники (не більше двох осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини або спеціально уповноважені ним представники; голова, заступники голови та члени Комісії при Президентові України у питаннях помилування; міністр юстиції України або спеціально уповноважені ним представники (не більше двох осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); міністр внутрішніх справ України або спеціально уповноважені ним представники (не більше двох осіб у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі); члени Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голови місцевих державних адміністрацій, на території яких вони розташовані, або спеціально уповноважені ними представники (не більше п'яти осіб на відповідну територію); народні депутати України, їх помічники-консультанти, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим та депутати місцевих рад; Генеральний прокурор України, а також уповноважені ним прокурори і прокурори, які здійснюють нагляд за виконанням покарань на відповідній території; голова, заступник голови та члени спостережної комісії, які здійснюють організацію громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань; сільський, селищний, міський голова або спеціально уповноважені ними представники (не більше п'яти осіб) – на території відповідної місцевої ради; члени громадських рад при центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, та його територіальних підрозділах – на відповідній території.

Відповідно до ст. 22 КВК України прокуратура повинна виступати активним учасником кримінально-виконавчих правовідносин, здійснюючи на підставі чинного законодавства прокурорський нагляд за додержанням законів при виконанні кримінальних покарань. Згідно зі

ст. 121 Конституції України та ст. 26 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII)¹ прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, має право: у будь-який час за посвідченням, що підтверджує займану посаду, відвідувати місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи, де перебувають особи, щодо яких застосовані примусові заходи медичного або виховного характеру, та будь-які інші місця, в яких особи примусово тримаються згідно з судовим рішенням або рішенням адміністративного органу; опитувати осіб, які перебувають у місцях, зазначених у п. 1 цієї частини, з метою отримання інформації про умови їх тримання та поводження з ними, ознайомлюватися з документами, на підставі яких ці особи тримаються в таких місцях, засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру; перевіряти законність наказів, розпоряджень, інших актів відповідних органів і установ та в разі невідповідності законодавству вимагати від посадових чи службових осіб їх скасування та усунення порушень закону, до яких вони призвели, а також скасовувати незаконні акти індивідуальної дії; вимагати від посадових чи службових осіб надання пояснень щодо допущених порушень, а також вимагати усунення порушень та причин і умов, що їм сприяли, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності; вимагати від керівників органів вищого рівня проведення перевірок підпорядкованих і підконтрольних органів та установ попереднього ув'язнення, виконання покарань, застосування заходів примусового характеру та перевірок інших місць, в яких особи примусово тримаються згідно з судовим рішенням або рішенням адміністративного органу; звертатися до суду з позовом (заявою) у визначених законом випадках².

Також згідно з п. 2 ч. 1 ст. 2 цього Закону прокурор здійснює нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, шляхом проведення регулярних перевірок, а також у зв'язку з необхідністю на-

¹ Офіційний вісник України. 2014. № 87. Ст. 2471.

² Там само.

лежного реагування на відомості про можливі порушення законодавства, що містяться у скаргах, зверненнях чи будь-яких інших джерелах¹.

Важлими є й положення ч. 4 ст. 26 Закону України «Про прокуратуру», що письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку й умов тримання осіб у місцях, зазначених у п. 1 ч. 1 цієї статті, а також письмові вказівки прокурора, надані іншим органам, що виконують судові рішення у кримінальних справах, є обов'язковими і підлягають негайному виконанню.

Для дотримання досліджуваного принципу органами прокуратури організовуються і проводяться в УВП один раз на півріччя систематичні перевірки дотримання законності. На нашу думку, проведення перевірки один раз на півріччя є неприпустимо, вони повинні відбуватися кожен місяць, тому що встановити порушення принципу поваги до прав і свобод людини в УВП є надто складно, а у деяких випадках їх взагалі неможливо виявити. Зокрема, якщо заподіяно шкоду здоров'ю засудженому, то виявити таке порушення через шість місяців фактично неможливо. З огляду на це адміністрація та персонал УВП набудуть упевненості у власній безкарності, а засуджені особи втрачають довіру або не відчують себе захищеними державою.

Президент України у системі правових гарантій прав засуджених осіб виступає гарантом додержання прав і свобод людини під час виконання-відбування кримінальних покарань. Таке твердження впливає з проголошення у Конституції того, що людина, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканність й безпека визнаються найвищою цінністю. Оскільки саме вказані права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, то й для Президента, який цю державу представляє, ці соціальні цінності мають становити серцевину його діяльності². Згідно з п. 27 ст. 106 Основного Закону, Президент України здійснює помилування, процедура якої встановлюється Указом Президента України «Про Положення про порядок здійснення помилування» від 21 квітня 2015 р. № 223/2015³. Згідно з п. 7 цього Положення підготовку матеріалів до розгляду кло-

¹ Офіційний вісник України. 2014. № 87. Ст. 2471.

² Старків І. М. Роль Президента у дотриманні прав і свобод людини і громадянина. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина*: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 23 листоп. 2012 р., м. Полтава: у 2 ч. Харків: Точка, 2012. Ч. 1. С. 411.

³ Офіційний вісник України. 2010. № 71. Ст. 2554.

потання про помилування і повідомлення заявника про результати такого розгляду здійснює Департамент з питань помилування Адміністрації Президента України. За результатами попереднього розгляду клопотань про помилування і матеріалів, підготовлених Департаментом, Комісія вносить Президентові України пропозиції про застосування помилування. Про клопотання, підстав для задоволення яких не знайдено, Комісія доповідає Президентові України (п. 12). Про помилування засудженого Президент України видає указ (п. 13).

Спостережним комісіям у системі правових гарантій реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань також відведена важлива роль. Вони утворюються місцевими держадміністраціями, а у разі делегування таких повноважень – виконавчими комітетами міських (за винятком міст районного значення) рад (ст. 25 КВК України та розділ I п. 9. Правил внутрішнього розпорядку УВП), оскільки здійснюють громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань. Вони діють на підставі КВК України та Положення про спостережні комісії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2004 р. №429 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2010 р. №1042)¹.

Із метою підвищення ефективності громадського контролю за дотриманням прав засуджених Законом України «Про внесення змін до КВК України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» від 21 січня 2010 р. до статей 24 та 25 КВК України були внесені зміни, які дозволяють членам спостережних комісій відвідувати УВП без спеціальних дозволів адміністрації цих установ; їм надано право здійснювати громадський контроль за дотриманням прав засуджених². Кабінетом Міністрів України 10 листопада 2010 р. прийнято Постанову «Про внесення змін до Положення про спостережні комісії» №1042, якою більш докладно визначено порядок утворення спостережних комісій, що сприятиме гласності й прозорості їх формування; передбачено обов'язкову наявність у складі спостережних комісій не менш половини представників громадських організацій та громадян; проведення спостережними комісіями частини своїх засідань

¹ Офіційний вісник України.. 2010. №86. Ст. 3043.

² Офіційний вісник України. 2010. №9. Ст. 424.

безпосередньо в установах виконання покарань (не менше одного разу на квартал); погодження постанов і подань адміністрації установ виконання покарань щодо зміни умов тримання засуджених у межах однієї виправної колонії або у зв'язку з переведенням їх до виправної колонії вищого рівня безпеки, якщо передбачається збільшення обсягу встановлених для засуджених обмежень і більш суворі умови тримання; підвищення ролі спостережних комісій у процесі підготовки засуджених до звільнення й допомоги звільненим особам у вирішенні соціально-побутових питань і захисті їх прав; визначено випадки, коли члени спостережних комісій не мають права здійснювати громадський контроль щодо засуджених, які тримаються в установах виконання покарань; встановлено обов'язок для спостережних комісій щодо інформування громадськості через засоби масової інформації про результати своєї роботи та про стан дотримання прав людини, основних свобод і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань; передбачене дострокове припинення повноважень спостережної комісії у випадках, якщо прийняті спостережною комісією рішення суперечать чинному законодавству і призвели до порушення прав, основних свобод і законних інтересів засуджених або осіб, звільнених від відбування покарання та ін.

Особливість цього виду громадського контролю полягає в тому, що вони не наділені владними повноваженнями, а діють опосередковано – через відповідні державні органи. При виявленні порушень у процесі дотримання прав і свобод спостережні комісії застосовують правові механізми шляхом звернення до відповідних державних органів для вжиття необхідних заходів або ж здійснюють вплив через інститут громадської думки. Використовуючи цей інститут, спостережні комісії надають розголосу фактам порушень і формують негативне ставлення суспільства до осіб, винних у їх допущенні. Оприлюднення фактів зловживань з боку адміністрації органів і УВП не лише має негативний резонанс в суспільстві, а й може стати приводом для втручання в ситуацію відповідних органів та їх посадових осіб¹.

Однією з важливих *правових гарантій реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодав-*

¹ Положення про спостережні комісії : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. №429 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2010 р. №1042). Офіц. вісн. України. 2010. №86. Ст. 3043.

стві, виконанні і відбуванні покарань є наявність юридичної відповідальності адміністрації та персоналу УВП. При здійсненні ними своєї діяльності під час виконання кримінальних покарань вони повинні дотримуватися принципу поваги до прав і свобод людини. Значення юридичної відповідальності неодноразово розглядалося в юридичній науковій літературі¹. На думку фахівців, юридична відповідальність «утримує» суб'єктів та учасників кримінально-виконавчих правовідносин у рамках правомірної поведінки. Вона дає можливість засудженому реалізувати свої права та свободи, змушуючи їх виконувати обов'язки. Фактично кримінальна та адміністративна відповідальність працівників УВП України передбачена одними і тими самими нормами, як і будь-яких службових осіб. Однак заподіяння катувань чи перевищення влади або службових повноважень персоналом УВП, які заподіяли шкоди здоров'ю засудженій особі, або внаслідок яких настала смерть, не передбачено як кваліфікуючу ознаку складів злочинів, що вчиняються працівниками УВП. Тому вважаємо за необхідне передбачити як кваліфікуючу ознаку *вчинення працівником УВП* у злочинах, передбачених ст. 126 КК України («побої та мордування»); ст. 127 КК України («катування») та ст. 365 КК України («перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу»).

Наявність такої норми у КК України стане правовою гарантією реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, при виконанні і відбуванні покарань і сприятиме тому, що персонал УВП діятиме у спосіб та в межах наданих їм повноважень відповідно до чинного законодавства.

У підсумку зазначимо, що розглянуті нами правові гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, при виконанні і відбуванні покарань утворюють певну систему, за їх допомогою здійснюється його реалізація, а у випадках порушень визначаються правові заходи захисту.

¹ Бабий Н. А. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть: конспект лекций. Минск: Тесей, 2000. С. 20–21; Теория государства и права: учеб. / под ред. : М. М. Рассолов, Б. С. Эбзеев. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. С. 277.

3.2. Проблеми реалізації та пропозиції з удосконалення принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань

Останніми роками до вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства внесено чимало прогресивних змін, пов'язаних із їх реформуванням та адаптацією до європейських стандартів. Таким чином, процес виконання-відбування покарань в Україні зазнав численних спроб його удосконалення, реорганізації, модернізації, реформування тощо¹. Наприклад, як вже зазначалося, вітчизняне кримінально-виконавче законодавство у 2010 р. доповнено принципом поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань. Проте й дотепер залишаються невирішеними певні проблеми, які негативно впливають на реалізацію досліджуваного принципу і практику виконання кримінальних покарань. Так, приймаючи закони, особливо ті, що стосуються прав і свобод людини, обов'язково потрібно передбачати реальні кошти на їх реалізацію та юридичні й організаційні механізми їх здійснення². В юридичній літературі справедливо зазначається, що права і свободи людини не можна зводити тільки до захисту, адже права і свободи потребують не лише цього, а й створення можливостей для найбільш повної їх реалізації³. Під реалізацією прав людини О. І. Наливайко розуміє процес їх матеріалізації, під час якого відбувається отримання кожним того блага, яке складає зміст конкретного суб'єктивного права, що відображається в конкретній поведінці людини і зобов'язаних осіб, спрямованій на перетворення норм права в життя⁴.

¹ Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. Харків : Право, 2013. С. 5

² Волинка К. Г. Проблеми становлення єдиного механізму забезпечення прав і свобод особи. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. №3. С. 45.

³ Там само. С. 40.

⁴ Наливайко О. І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2001. Вип. 12. С. 22.

Одне тільки закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві принципу поваги до прав і свобод людини, який, до речі, одномоментно не може бути реалізованим або реалізується лише частково, може так й залишитися декларацією чи фікцією. Тому реалізація принципу поваги до прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань має чітко визначати сукупність правових засобів, на підставі та в межах яких засуджена особа може здійснити захист для припинення чи відновлення свого порушеного права. Як убачається, держава повинна створити належні умови для реалізації принципу поваги до прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань та перевести їх з нормативних приписів у практичну площину.

Вважаємо, що на реалізацію досліджуваного принципу так чи інакше впливає низка чинників соціального-економічного, політичного, правового (юридичного) характеру та ін. Слід указати, що особливу роль у реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань відіграють правові чинники, зокрема, правотворча і правозастосовна діяльність.

Досліджуючи вказаний принцип, ми зробили висновок, що його реалізація значно ускладнена, а деякі його положення взагалі не можуть бути реалізованими внаслідок недосконалості чинного кримінально-виконавчого законодавства, а також, що воно не повною мірою відповідає ЄПП та іншим міжнародним правовим актам у сфері виконання покарань. Як справедливо вказують фахівці, законодавство, яке приймається, повинно бути якісним та відповідати загальноправовим принципам рівності, справедливості, гуманізму, демократизму, науковості, законності і системності. Необхідно перевести законодавчу діяльність на наукову основу, вирішивши питання про обов'язкову участь спеціалістів із відповідних галузей у передпроектній роботі і введення наукової юридичної експертизи проектів законодавства¹. Як слушно зазначає І. С. Яковець, якісне кримінально-виконавче законодавство є запорукою належної реалізації процесу виконання-відбування кримінальних покарань².

¹ Волинка К. Г. Проблеми становлення єдиного механізму забезпечення прав і свобод особи. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2000. №3. С. 45.

² Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. Харків : Право, 2013. С. 24.

На нашу думку, чинне кримінально-виконавче законодавство потребує удосконалення у питаннях реалізації засудженими деяких прав і свобод у практичній площині, які є основними складовими та входять до змісту досліджуваного принципу. До таких складових належать: 1) звернення із заявами, пропозиціями та скаргами; 2) правова допомога; 3) медична допомога та лікування. Урахування законодавцем цих пропозицій має велике значення для правозастосовної діяльності, оскільки процес виконання-відбування покарань буде більш ефективним і допоможе засудженій особі під час відбування покарань не лише припинити або відновити свої порушені права і свободи, а й сприяти-ме усвідомленню того, що держава бачить у ній перш за все людину.

У статтях 8, 107 КВК України закріплене **право засудженого на звернення із заявами, пропозиціями та скаргами** до адміністрації органів та установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, а також до Уповноваженого ВР України з прав людини, ЄСПЛ, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Проте під час його реалізації засуджені особи стикаються із багатьма складнощами: 1) порушується конфіденційність при наданні пропозицій, заяв, скарг до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; 2) у законодавстві не розроблено чіткої процедури оскарження дій персоналу та адміністрації УВП у випадках неналежного поведження з ними і рішень органів та УВП; 3) адміністрацією та персоналом УВП не надається ніякої допомоги у складанні засудженими заяв, скарг та пропозицій.

Щодо порушення *конфіденційності при наданні пропозицій, заяв, скарг засуджених* до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян зазначимо. Згідно з нормами КВК України кореспонденція, яку одержують і надсилають засуджені до відбування покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівня безпеки, підлягає перегляду (ч. 3 ст. 113 КВК України та розділ XIII п. 1 абз. 5, 6 Правил внутрішнього розпорядку УВП).

Не підлягає перегляду кореспонденція, яка адресується Уповноваженому ВР України з прав людини, ЄСПЛ, а також іншим відповід-

ним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій, до суду та прокуророві.

Згідно з ч. 4 ст. 113 КВК України та розділу XIII п. 2 Правил внутрішнього розпорядку УВП кореспонденція, яку засуджені отримують від зазначених органів та осіб, перегляду не підлягає. Слід вказати, що у їх нормах та національному законодавстві не наведено тлумачення терміна «перегляд» та процедуру його здійснення. Згідно з Інструкцією з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в УВП та слідчих ізоляторах, прийнятою Міністерством юстиції України від 2 липня 2013 р. № 1304/5, кореспонденція (листування) засуджених осіб підлягає цензурі, яка згідно з ч. 3 ст. 15 Конституції України є забороненою¹.

До того ж складно перевірити виконання положень норми ч. 4 ст. 113 КВК України та розділу XIII п. 2 Правил внутрішнього розпорядку УВП, що кореспонденція, яку засуджені адресують Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини та його представникам, Європейському суду з прав людини, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій, до суду та прокуророві або отримують від них, перегляду не підлягає і протягом доби надсилається за належністю або вручається засудженим у запечатаному вигляді (конверті). Кореспонденція, яку засуджені адресують захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, перегляду не підлягає і надсилається за поштовою адресою протягом доби з часу її подачі.

Однак таке формулювання Правил є незрозумілим щодо того, чи така кореспонденція безпосередньо самим засудженим надсилається у запечатаному вигляді (конверті) вказаним особам чи ні? Оскільки згідно з розділу XIII п. 1 абз.2 Правил внутрішнього розпорядку УВП відправлення засудженими листів проводиться тільки через адміністрацію установи виконання покарань. З цією метою на території установи виконання покарань вивішуються поштові скриньки, які щодня відкриваються уповноваженими на те посадовими особами. Для відправлення листів засудженими, які тримаються у камерах, поштові

¹ Офіційний вісник України. 2013. № 52. Ст. 1927.

скриньки вивішуються перед прогулянковими двориками. Розділ XIII п. 1 абз. 3 цих Правил вказує, що листи опускаються до поштових скриньок в незапечатаному вигляді.

Правозахисники Української Гельсінської Спілки з прав людини вказують на те, що 75% листів, які отримує їх громадська приймальня і містять скарги засуджених на умови утримання, надходять нелегальним шляхом, оскільки у багатьох випадках листи з таким змістом зникають, не виходячи за межі УВП¹. Тому необхідно гарантувати, щоб така кореспонденція засуджених не викидалася до поштової скриньки, які знаходяться на території УВП, а передавалася незацікавленим особам (представнику спостережній комісії, правозахисникові, об'єднанню громадян, які здійснюють громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань), які особисто відправляли б її за межами території УВП.

У Мінімальних стандартних правилах стосовно поводження із засудженими (Правилах Нельсона Мандели) закріплено, що однією із обов'язкових ознак реалізації права на подання звернень, заяв та скарг ув'язненими виступає це конфіденційність подання. Тому їх зміст заборонено цензурувати, вони мають бути викладені у відповідній формі й передані передбачуваними каналами. Як видається, держава не повною мірою забезпечує конфіденційність при реалізації засудженими права на подання звернень, заяв чи скарг, що ускладнює у випадках порушень прав засуджених процес їх відновлення чи припинення.

Також необхідно вирішити і закріпити у кримінально-виконавчому законодавстві чітку *процедуру оскарження дій персоналу та адміністрації УВП у випадках неналежного поводження з ними*. Це право впливає із ст. 55 Конституції України як норми прямої дії. Однак визначеного порядку щодо звернення засудженої особи внаслідок неналежного поводження з нею з боку адміністрації та персоналу УВП не передбачено жодним законом чи підзаконним нормативно-правовим актом, у тому числі ані у нормах КВК України, ані у Правилах внутрішнього розпорядку УВП розділу III «Пропозиції, заяви та скарги засуджених. Особистий прийом засуджених». У зазначеному розділі у п. 1 абз. 13 вказується лише на те, що адміністрація установ виконання покарань повинна забезпечити виконання вимог Закону Украї-

¹ Як забезпечити право в'язнів на листування? Олена Білозерська: *Знаю, як треба!*: блог. URL: <http://bilozerska.livejournal.com/758535.html> (дата звернення: 10.02.2015).

ни «Про звернення громадян». Пропозиції, заяви та скарги засуджених з приводу рішень та дій адміністрації органів і установ виконання покарань не призупиняють виконання цих рішень або дій. Отже у цих Правилах так і залишилося невирішеним питання та не знайшло закріплення чіткої процедури оскарження дій персоналу та адміністрації УВП у випадках неналежного поведження з ними. У цьому зв'язку Ю. А. Чеботарьова справедливо зазначає, що необхідно створити належний механізм подання засудженими скарг в УВП на незаконні дії персоналу УВП¹.

Правозахисники вважають, що, оскільки кореспонденція засуджених під час відбування кримінальних покарань підлягає перегляду з боку адміністрації УВП, її наслідком може бути тиск на засуджених і примус у подальшому відмовитися від захисту своїх прав, якщо вони були порушені. Автор зазначає, що перелік видів тиску з боку адміністрації УВП на засуджених, які подали заяву чи скаргу на оскарження їх незаконних дій, доволі широкий – від переконання та залякування до побиття, накладання дисциплінарних стягнень чи ініціювання порушень нових кримінальних справ щодо таких засуджених².

На думку правозахисників, за «допомогою» перегляду будь-якого звернення, заяви або скарги ув'язненого, адміністрація чи персонал УВП на власний розсуд вирішує, чи відправляти або не відправляти звернення, заяву або скаргу засудженого. Визначальним у цьому є суб'єктивний підхід: «загрожують» або ні вони посадовим особам УВП³. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини вказує, що часто адміністрація УВП вдається до «заходів», коли тримає будь-якого засудженого в карцері чи впродовж року. Крім того, захистити свої права такому громадянину – подати скаргу – практично неможливо, та й далеко не всі засуджені знають про право на таке оскарження; вжиті адміністрацією УВП незаконні дії щодо засуджених не пере-

¹ Чеботарьова Ю. А. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в умовах позбавлення волі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2006. № 735, вип. 1. С. 20.

² Мартиненко О. Без права на оскарження. *Дзеркало тижня.* 2008. 8 листоп. (№42). С. 6.

³ Мінаєв М. М. Аналіз кримінально-виконавчого законодавства щодо права ув'язнених на оскарження рішень, дій та бездіяльності працівників правоохоронних органів і кримінально-виконавчої системи. *Проти катувань.* Харків. правозахис. група. Харків: Права людини, 2007. С. 153.

віряються¹. Як зазначає О. Букалов, керівники УВП не бажають проявити будь-яку ініціативу та допустити будь-який вихід негативної інформації про життя в УВП, особливо, якщо це стосується порушення прав засуджених. Це означає, що внаслідок перегляду кореспонденції засуджених останні фактично не мають можливості оскаржити незаконні дії адміністрації УВП. У результаті цього засуджені втрачають віру у справедливе відновлення їх прав і свобод, а відсутність достовірної інформації про діяльність установ системи також унеможливує об'єктивну та неупереджену оцінку стану поваги до прав людини в УВП².

До того при оскарженні засудженими незаконних дій адміністрації та персоналу УВП щодо неналежного поведіння із ними до вищестоящих органів не завжди забезпечується їх ефективний і своєчасний розгляд. Вважаємо, що більш дієвим способом захисту прав засуджених слугував би незалежний орган, який здійснював би розгляд скарг засуджених щодо неналежного поведіння з ними, інших порушень їх прав і свобод, інспектуючи всі приміщення УВП. Такий орган має налагодити взаємовідносини між адміністрацією УВП і засудженими, усунути протиріччя, що виникають між ними.

Проведене анкетування засуджених вказало, що більшість із них підтримує створення незалежної комісії в УВП щодо нагляду за дотриманням прав і свобод засуджених під час виконання-відбування покарань. Наприклад, в Качанівській виправній колонії № 54 (Харківська обл.): «так» відповіли 74,7%; ні – 20%; інше – 5,3% (див. Додаток 1); у Холодногірській виправній колонії № 18 (Харківська обл.) «так» – 76,5%; «ні» – 14,28%; «інше» – 9,22% (див. Додаток 2); у Диканівській виправній колонії № 12 (Харківська обл.) «так» – 63,2%; «ні» – 34,4%; «інше» – 2,4% (див. Додаток 3); у Дніпропетровській виправній колонії № 89 (Дніпропетровська обл.) «так» – 83%; «ні» – 10%; «інше» – 2%; не надали відповіді – 5% (див. Додаток 4).

Отже, з метою забезпечення й удосконалення процедури розгляду скарг чи заяв на незаконні дії адміністрації УВП щодо неналежного

¹ Березовський Є. Колонія судового режиму: чому омбудсмен не задоволена практикою застосування санкцій до засуджених і як її можна змінити?. *Закон і Бізнес*. 2015. 8–16 січ. (№ 1/2). С. 14.

² Пашковська Т. Хто захистить законні права ув'язнених? *Юридичний вісник України*. 2008. 1–7 берез. (№ 9). С. 12.

поводження із засудженими пропонуємо: 1) створити незалежний орган, який розглядав би заяви та скарги засуджених; 2) наділити його повноваженнями щодо безпосереднього розгляду заяв і скарг від засуджених на місці; 3) залучити до складу цього органу незалежних фахівців, таких як: правозахисники, юристи, психологи, лікарі, за обов'язкової умови, щоб останні не входили до штату адміністрації УВП та ДКВС України; 4) на законодавчому рівні гарантувати можливість їх безперешкодного доступу до УВП із метою перевірки заяв і скарг від засуджених та інспектування всіх її приміщень; 5) у випадку підтвердження фактів, викладених у заяві або скарзі засудженого, встановити у законодавстві строк, протягом якого зобов'язати адміністрацію УВП вжити заходів щодо їх усунення, та притягнути до відповідальності осіб, які винні у порушенні прав і свобод засуджених осіб; 6) обов'язково інформувати у письмовій формі осіб, які звернулися зі скаргою та заявою, про результати такої перевірки. Усе це сприятиме ефективному розгляду заяв і скарг засуджених осіб, відновленню чи припиненню порушення прав і свобод, гарантуватиме захист від неналежного поведіння із ними з боку адміністрації УВП.

У зв'язку із внесенням змін до ст. 107 КВК України, згідно з якими, засудженим особам дозволяється користуватися глобальною мережею Інтернет, пропонуємо створити сайт для засуджених, на якому вони зможуть подавати скаргу або заяву на незаконні дії адміністрації та персоналу УВП. Тому пропонуємо внести зміни до розділу III «Пропозиції, заяви та скарги засуджених. Особистий прийом засуджених» Правил внутрішнього розпорядку УВП такого змісту: «відправлення засудженими скарг і заяв на незаконні дії персоналу та адміністрації УВП відбувається через представників спостережних комісій, правозахисників, об'єднань громадян, які здійснюють громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань, або мережею Інтернет. Із цієї метою на території установ виконання покарань забезпечується у визначені часи їх безперешкодний доступ до засуджених осіб, які бажають подати заяву, звернення чи скаргу».

Однією із проблем, що ускладнює реалізацію принципу поваги до прав і свобод щодо права засуджених при поданні ними звернень, заяв та скарг, є те, що адміністрація УВП *не надає допомоги під час їх складання*. Вважаємо, що адміністрація УВП зобов'язана інформувати

засуджених про можливість оскарження ними будь-яких дій, які порушують їх права і свободи під час відбування ними кримінальних покарань. У чинному кримінально-виконавчому законодавстві не передбачено такого обов'язку адміністрації УВП. Отже, пропонуємо внести зміни до кримінально-виконавчого законодавства, а саме у ч. 2 ст. 8 КВК України та ч. 1 ст. 107 КВК України:

«Стаття 8. Основні права засуджених

2. Засудженому гарантується право на правову допомогу при поданні ним пропозицій, заяв і скарг до адміністрації органів та установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян.»

«Стаття 107. Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі

1. Засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право у порядку, встановленому КВК України і нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України:

одержувати роз'яснення про порядок подання пропозиції, заяв і скарг у усній чи письмовій формі від свого імені».

Таким чином, для того, щоб засуджені могли реалізувати своє право на подання заяви, скарги чи пропозицій, було б доцільним на адміністрацію УВП покласти обов'язок у *письмовому порядку* інформувати засуджених осіб про таке право у випадку порушення їх прав і свобод під час відбування кримінальних покарань. При цьому адміністрація УВП зобов'язана роз'яснити саму процедуру і порядок звернення, подання заяви або скарги; надати адресу органів, організацій та установ, до яких може звернутися засуджений із пропозиціями, заявою чи скаргою; адміністрація УВП зобов'язана надати іншу допомогу засудженим особам за їх вимогою.

До того ж під час відбування покарань можуть виникати ситуації, коли засуджена особа не може особисто внаслідок тяжкого стану здоров'я реалізувати своє право на подання звернення, скарги чи заяви. Тому є слушною пропозиція Ю. А. Чеботарьової, яка на підставі цього пропонує внести наступні зміни до ч. 1 ст. 107 КВК України: якщо засуджений не може сам подати скаргу, заяву або клопотання, то повинна існувати можливість подачі скарги від його імені членами сім'ї або

його представником¹. На це вказується у Зводі принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі: затримана особа чи особа, що перебуває у в'язниці, чи її адвокат мають право направити в органи, відповідальні за управління місцем затримання чи ув'язнення, і у вищі інстанції, а при потребі – відповідним органам, уповноваженим розглядати скарги чи надавати засоби захисту, прохання або скаргу щодо поведження з даною особою, зокрема, у випадку катувань або іншого жорстокого, нелюдського, чи такого, що принижує людську гідність, поведження; у випадках, коли ані затримана особа чи та, що перебуває в ув'язненні, ані її адвокат не мають можливості захистити її права відповідно до п. 1, таке право можуть здійснити член родини затриманого чи тієї, хто перебуває в ув'язненні, або будь-яка інша особа, що обізнана з цією справою (принцип 33). Так само у п. 70.5 ЄПП закріплено: компетентна інстанція повинна брати до уваги будь-які письмові скарги від родичів ув'язненого, якщо в них є підстави припускати, що права ув'язненого були порушені.

Потребує удосконалення принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань *при реалізації засудженими права на правову допомогу*, яке є основним правом засудженого і проголошене у Конституції України, законах України, кримінально-виконавчому законодавстві. Як нам видається, удосконалення норм чинного законодавства, які сприяли б ефективній реалізації права засуджених на правову допомогу, полягає у такому.

По-перше, зміни, які були внесені до ч. 2 ст. 8 КВК України, закріплюють, що засудженому гарантується право на правову допомогу. Для одержання правової допомоги засуджені можуть користуватися послугами адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання такої допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Таке право поширюється і на засуджених осіб, які перебувають на лікуванні у закладах охорони здоров'я. Отже, навіть намагання законодавця наблизити кримінально-виконавче законодавство України до загальноприйнятих стандартів більшості європейських держав не закріплює обов'язку адміністрації УВП забезпечити надання правової допомоги. Наприклад, обов'язок адміністрації надати

¹ Чеботарьова Ю. А. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в умовах позбавлення волі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2006. № 735, вип. 1. С. 21–22.

правову допомогу закріпленій у п. 23.1. ЄТП: всі ув'язнені мають право на отримання правової допомоги, і адміністрація пенітенціарної установи зобов'язана надати розумні можливості для отримання доступу до такої допомоги.

По-друге, ускладняється реалізація права засудженого на отримання правової допомоги у зв'язку з тим, що згідно зі ст. 17 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р.¹ її можуть здійснювати тільки адвокати, відомості про яких внесені до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно яких в Єдиному реєстрі адвокатів України не містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю. Отже, внаслідок істотного обмеження законодавством переліку осіб, які можуть надавати таку допомогу, це значно ускладнює можливість реалізувати засудженими таке право. Тому правову допомогу засудженим в УВП, крім адвокатів, можуть надавати й інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, іншого відповідного документа, а також документів, що посвідчують їх особу.

По-третє, згідно з п. 3 абз. 4 Розділу XIV Правил внутрішнього розпорядку УВП побачення з адвокатом не обмежуються за їх кількістю і тривалістю, але вони проводяться протягом дня поза часом, передбаченим для приймання засудженим їжі та безперервного сну. Вважаємо, що вказана норма все ж таки певним чином обмежує право засуджених на отримання такої допомоги, оскільки приймання засудженими їжі проводиться в години, установлені розпорядком дня УВП.

По-четверте, під час відбування покарань можуть виникати ситуації, коли до адвоката за правовою допомогою звертаються безпосередньо не засуджена особа, а її близькі родичі чи представники громадської організації. Фактично адміністрація УВП може засудженому відмовити у наданні побачення з адвокатом, посилаючись на відсутність заяви самого засудженого. Внаслідок того, що засуджений знаходиться в місцях позбавлення волі, він майже позбавлений можливості бути обізнаним про укладення його близькими родичами чи представниками громадської організації договору з адвокатом про надання такої особі правової допомоги, і саме тому й не звертається до адміністрації

¹ Офіційний вісник України. 2012. № 62. Ст. 2509.

УВП з письмовою заявою про надання йому побачення із захисником. Усе це має бути обов'язково враховано законодавцем.

На наш погляд, урахування законодавцем наведених пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства сприяло б ефективній реалізації засудженою особою права на правову допомогу, яке є однією з складових принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань.

Щодо реалізації засудженими *права на медичну допомогу та лікування* зазначимо таке. Представники ЄКЗК та інших правозахисних організацій неодноразово констатували той факт, що норми, які закріплюють це право засудженої особи, у більшості випадків носять декларативний характер, незважаючи на закріплення такого права у чинному законодавстві. Це пов'язано, зокрема, із неналежним фінансуванням; відсутністю необхідних ліків та кваліфікованого медичного персоналу; упередженим ставленням медичних працівників УВП до засуджених, про що неодноразово зазначалося у Звітах ЄКПТ, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

До того ж фахівці кримінально-виконавчого права вказують, що положення, які сформульовані у кримінально-виконавчому законодавстві, не мають відповідних важелів, за допомогою яких засуджений мав би приводити у дію механізми забезпечення медичного лікування та надання медичних послуг¹. Як свідчить аналіз норм ЄПП та міжнародних стандартів, медичне обслуговування засуджених не відповідає деяким положенням національного законодавства. У цьому напрямі законодавець здійснив деякі кроки щодо приведення його у відповідність до європейських стандартів. Так, було затверджено Інструкцію про порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі 15 серпня 2014 р.²

У вказаній Інструкції важливими є положення, що закріплені у п. 3, 4, 10, 12, а також п. 1 та п. 2 розділу 3: у закладах охорони здоров'я ДКВС надаються екстрена медична допомога, первинна медична допомога, спеціалізована (вторинна) медична допомога,

¹ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / Харків. правозахис. група ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків : Права людини, 2009. С. 85–86.

² Офіційний вісник України. 2014. № 69. Ст. 1949.

здійснюються санітарно-гігієнічні та протиепідемічні заходи, організовується забезпечення лікарськими засобами та виробами медичного призначення, проводиться реабілітаційне лікування після захворювань і травм (п. 3); медична допомога засудженим у закладах охорони здоров'я ДКВС надається відповідно до системи стандартів у сфері охорони здоров'я, клінічних протоколів надання медичної допомоги в порядку, передбаченому законодавством (п. 4); засуджений має право на вільний вибір лікаря (п. 10); керівництво УВП забезпечує допуск лікаря до засудженого протягом трьох робочих днів після представлення обраним лікарем паспорта громадянина, документа про освіту та сертифіката спеціаліста (п. 12); із метою виявлення й запобігання поширенню інфекційних, паразитарних, загальносоматичних і психічних захворювань серед засуджених в УВП один раз на рік проводиться профілактичний медичний огляд (п. 1 розділу 3); у профілактичному медичному огляді обов'язково беруть участь терапевт, психіатр, стоматолог. У разі відсутності вказаних фахівців у медичній частині вони залучаються з лікарняних закладів чи закладів охорони здоров'я (п. 2 розділу 3).

Саме на необхідність вирішення цих та інших проблем під час реалізації засудженими права на медичне обслуговування та лікування неодноразово звертали увагу фахівці кримінально-виконавчого права, правозахисники та ЄКЗК у своїх звітах. Разом з тим викликає зауваження п. 15 цієї Інструкції: консультування, обстеження і лікування обраним засудженим лікарем здійснюються в умовах закладу охорони здоров'я ДКВС у присутності медичного персоналу (!). Виникає запитання, у присутності якого саме медичного персоналу – ДКВС? Якщо так, то складається враження, що початково з боку адміністрації УВП існує недовіра до лікаря, який обраний засудженим, адже огляд здійснюється у присутності медичного персоналу. Можливо це пов'язано з тим, що реалізація засудженим цього права може призвести до порушень режиму відбування покарання у виді обмеження чи позбавлення волі, або внаслідок вжиття заходів безпеки для лікарів. У такій ситуації п. 15 Інструкції вступає у протиріччя з п. 12, який дозволяє допуск лікаря до засудженого. Тому положення, яке зобов'язує лікаря проводити консультування, обстеження і лікування засудженого у присутності медичного персоналу ДКВС, є дискримінаційним. У зв'язку з цим, пропонуємо із п. 15 Інструкції про порядок

організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі виключити слова «у присутності медичного персоналу».

Не отримало остаточного розв'язання і питання щодо можливості реалізації засудженим права на лікування за кордоном. У чинному кримінально-виконавчому законодавстві не міститься ані чіткої заборони, ані дозволу на лікування засуджених за кордоном. На це звертає увагу й К. А. Автухов та вважає, що було б доцільно детально прописати у законодавстві необхідність введення таких заходів, як фактичний дозвіл на виїзд засудженим до позбавлення волі за кордон для отримання медичної допомоги та лікування, а також визначити хоча б приблизне коло захворювань, за наявності яких засуджені можуть виїжджати на лікування за межі нашої держави, оскільки засуджений, який захворів навіть на нетяжке захворювання, теоретично має можливість покинути територію України¹.

Із цього приводу ДКВС України вважає, що засудженого неможливо відправити на лікування за кордон. Дещо по-іншому пропонує вирішити це питання М. С. В'юник. Автор вважає, оскільки засуджені особи наділені усією сукупністю прав людини і громадянина, необхідно застосовувати за аналогією постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок направлення громадян на лікування за кордоном» від 8 грудня 1995 р. № 991². Таким чином, указане Положення необхідно поширювати й на засуджених осіб³.

Як вбачається, вирішення проблеми щодо можливості лікування засуджених за кордоном необхідно не тільки шляхом опрацювання окремих правових норм чи їх інститутів, а й обов'язково залучити фахівців кримінально-виконавчого права для вирішення цієї проблеми.

Таким чином, врахування вітчизняним законодавцем запропонованих нами пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінально-ви-

¹ Автухов К. А. Законодавча ініціатива змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення права засуджених на медичну допомогу [Електронний ресурс]. *Форум права*. 2013. № 2. С. 7–12. – URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_3.pdf.

² Законодавство України: база даних / Верхов. Рада України. – URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/991-95-п> (дата звернення: 10.02.2015).

³ В'юник М. С. Реалізація права засудженого на лікування в кримінальному судочинстві. *Адвокат*. 2012. № 5. С. 39.

конавчого законодавства сприятиме більш ефективній реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань, започаткуватиме створення у державі такої кримінально-виконавчої системи, головною метою діяльності якої стане повага до загальнолюдських цінностей, пріоритет прав і свобод людини та мінімізація негативного впливу позбавлення волі на засуджену особу.

Висновки до розділу 3

Аналіз розвитку правової думки та дії правових гарантій реалізації принципу поваги до прав і свобод людини на практиці дозволяє зробити такі висновки.

1. Правові гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань – це сукупність положень, закріплених у національному законодавстві, міжнародних актах у сфері захисту прав людини і міжнародних стандартах поведіння із засудженими, що утворюють певну систему правових (юридичних) засобів, за допомогою яких здійснюється реалізація та захист прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань.

2. Система засобів, за допомогою яких відбувається ефективна реалізація і захист прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань, включає: 1) інформування про права та обов'язки засуджених; 2) можливість судового захисту прав і свобод; 3) звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 4) захист прав у міжнародних судових установах чи міжнародних організаціях; 5) процес постійного удосконалення норм КВК України з метою приведення їх у відповідність до європейських стандартів; 6) нагляд і контроль за дотриманням прав і свобод людини під час виконання кримінальних покарань, які одночасно мають виступати формою виявлення порушень; 7) юридичну відповідальність адміністрації УВП за порушення принципу поваги до прав і свобод людини.

3. Внаслідок недосконалості чинного кримінально-виконавчого законодавства, що не повною мірою відповідає ЄПП та іншим міжнародним правовим актам у сфері виконання покарань, реалізація досліджуваного принципу є ускладненою, а в деяких випадках він взагалі не може бути реалізованими у теперішній час. Тому подальше удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства щодо звернень засуджених із заявами, пропозиціями та скаргами, реалізації ними права на правову допомогу, медичну допомогу й лікування сприятиме ефективній реалізації досліджуваного принципу.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягає в поглибленому аналізі основних складових принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань, з'ясуванні їх змісту. Зроблено аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства України, міжнародних правових документів у сфері захисту прав людини, міжнародних стандартів поводження із засудженими, що дозволило сформуванню певних поглядів на проблему вирішення теоретичних і прикладних питань принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань. У результаті проведеного дослідження сформульовано такі висновки і пропозиції.

1. Слід розрізняти принципи кримінально-виконавчого права і принципи кримінально-виконавчого законодавства, які один з одним знаходяться у певній єдності на підставі діалектичного зв'язку. Принципи кримінально-виконавчого законодавства є похідними від принципів кримінально-виконавчого права, останні після закріплення кримінально-виконавчому законодавстві стають принципами законодавства, набуваючи тим самим ознак нормативності й вищої імперативності.

2. Принципи кримінально-виконавчого права визначимо як сукупність керівних ідей (положень), що визначають зміст кримінально-виконавчого права і виступають вихідними засадами для організації діяльності органів і установ виконання покарань у процесі реалізації останніми кримінальних покарань.

3. Під принципами кримінально-виконавчого законодавства пропонуємо розуміти керівні ідеї (положення), що, будучи закріпленими у кримінально-виконавчому законодавстві України, визначають характер і напрями діяльності органів і установ виконання покарань, а так само сутність державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

4. Повага до прав і свобод людини як принцип права, що знайшов своє закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 5 КВК), є міжгалузевим та діє також у кількох галузях права: адміністративно-

му, міжнародному, трудовому, сімейному, конституційному, кримінальному, кримінально-процесуальному, цивільному, господарському та ін., конкретизуючись за допомогою норм останніх.

5. У практичній діяльності національних інституцій у сфері виконання-відбування покарань не всі права і свободи засуджених можуть бути втіленими й реалізованими внаслідок існування низки чинників юридичного, економічного, соціального характеру, у тому числі й упередженого ставлення до засуджених персоналом УВП.

6. Основними складовими принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань є *повага до прав людини та повага до свобод людини*.

7. Повага до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань – це певне відношення з боку держави та її спеціально уповноважених органів до тих прав і свобод засуджених, що закріплені у законодавстві і реалізуються у практичній діяльності під час відбування покарань.

8. Повага до прав людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань передбачає ставлення держави, адміністрації чи персоналу УВП до: 1) загальнолюдських; 2) основних; та 3) спеціальних прав засуджених.

9. Під повагою до свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, при виконанні і відбуванні покарань необхідно розуміти відношення з боку держави та адміністрації УВП до: 1) думки і слова; 2) світогляду і віросповідання; 3) літературної, художньої, наукової і технічної творчості, інтелектуальної власності, авторських прав, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності, в реалізації яких засуджені особи не обмежені чинним законодавством.

10. Під правовими гарантіями реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань розуміємо сукупність положень, закріплених у національному законодавстві, міжнародних актах у сфері захисту прав людини і міжнародних стандартах поведінки із засудженими, утворюють певну систему правових (юридичних) засобів, за допомогою яких здійснюється реалізація та захист прав і свобод людини під час виконання-відбування покарань.

11. До системи засобів, за допомогою яких відбувається ефективна реалізація й захист прав і свобод людини під час виконання-від-

бування покарань, віднесемо: 1) інформування про права й обов'язки засуджених; 2) можливість судового захисту прав і свобод; 3) звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 4) захист прав у міжнародних судових установах чи міжнародних організаціях; 5) процес постійного удосконалення норм КВК України з метою приведення їх у відповідність до європейських стандартів; 6) нагляд і контроль за дотриманням прав і свобод людини під час виконання кримінальних покарань, які одночасно мають виступати формою виявлення порушень; 7) юридичну відповідальність адміністрації УВП за порушення принципу поваги до прав і свобод людини.

ДОДАТКИ

Проведено опитування 423 осіб, засуджених до позбавлення волі в Україні, які перебували у виправних колоніях № 12; № 18; № 54 (Харківської області) та № 89 (Дніпропетровської області))

АНКЕТА

**для вивчення думки осіб, засуджених до позбавлення волі,
щодо дотримання принципу поваги до прав і свобод людини
при відбуванні покарання**

0

1. Ваш вік _____ (*вказіть, будь ласка, повні роки*)
2. Вкажіть, будь ласка, статтю (статті) Кримінального кодексу України, за якою (якими) Ви засуджені _____

3. Строк позбавлення волі (*будь ласка, підкресліть необхідне*):

- 1) від 1 до 3 років
- 2) понад 3 до 5 років
- 3) понад 5 до 10 років
- 4) понад 10 до 15 років
- 5) понад 15 років

4. Скільки разів Ви раніше засуджувалися, враховуючи цю судимість (*будь ласка, вкажіть необхідне*):

- 1) один раз
- 2) два рази
- 3) три рази
- 4) чотири рази
- 5) п'ять і більше разів

5. Ваша освіта (*будь ласка, підкресліть необхідне*):

- 1) початкова
- 2) базова середня
- 3) повна середня
- 4) середня спеціальна
- 5) базова вища
- 6) повна вища

6. Чи траплялись випадки нелюдського або такого, що принижує людську гідність, ставлення до Вас із боку персоналу установи? *(будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):*

- 1) так
- 2) ні
- 3) не хочу відповідати
- 4) інше _____

7. Чи траплялись випадки, коли Ви оскаржували незаконні, на Ваш погляд, дії персоналу установи? *(будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):*

- 1) так
- 2) ні
- 3) інше _____

8. Якщо Ви на попереднє запитання відповіли «так», то чи задовольнив Вас результат вирішення? *(будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):*

- 1) так
- 2) ні
- 3) інше _____

9. Як на Ваш погляд, чи забезпечується в установі виконання покарання реалізація права засуджених на гуманне до них ставлення і повагу гідності, властивої людській особистості? *(будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):*

- 1) так
- 2) ні
- 3) інше _____

10. Чи маєте Ви можливість отримувати медичну допомогу і лікування, в тому числі платні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких? *(будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):*

- 1) так
- 2) ні
- 3) не маю потреби
- 4) інше _____

11. Як Ви можете оцінити зовнішні умови перебування в установі відбування покарання *(будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):*

- 1) умови в цілому нічим не відрізняються, відчуваю себе «як удома»
- 2) «суворі»

3) «важкі»

4) інше _____

12. Як би Ви можете оцінити рівень харчування в установі (будь ласка, підкреслити необхідне або надайте власну відповідь):

1) «як удома»

2) їжі не вистачає

3) дуже погане харчування

4) інше _____

13. Чи маєте Ви можливість брати участь у самодіяльних організацій та гуртках соціально корисної спрямованості, займатися фізичною культурою (будь ласка, підкреслити необхідне або надайте власну відповідь):

1) так

2) ні

3) не маю потреби

4) інше _____

14. Як Ви ставитесь до загальноосвітнього та професійного навчання (будь ласка, підкреслити необхідне або надайте власну відповідь):

1) позитивно

2) негативно

3) нейтрально

4) інше _____

15. Якщо Ви ставитесь позитивно до навчання, то бажали б Ви мати вибір в отриманні освіти (будь ласка, підкреслити необхідне або надайте власну відповідь):

1) так

2) ні

3) затрудняюсь відповісти

4) інше _____

16. Як ви ставитесь до праці в установі виконання покарання (будь ласка, підкреслити необхідне або надайте власну відповідь):

1) позитивно

2) негативно

3) затрудняюсь відповісти

4) інше _____

17. Чи маєте Ви можливість одержувати інформацію і роз'яснення про умови відбування і порядок виконання покарання у виді позбавлення волі(будь ласка, підкреслити необхідне або надайте власну відповідь):

1) так

2) ні

3) не маю потреби

4) інше _____

18. Чи відчуваєте Ви, що ставлення до Вас з боку персоналу установи є упередженим ? (будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):

- 1) так
- 2) ні
- 3) не хочу відповідати
- 4) інше _____

19. Чи маєте Ви можливість на свій розсуд (підкреслить, будь ласка, обрані варіанти, можна одразу обрати кілька варіантів):

- 1) організувати свій вільний час
- 2) користуватися бібліотекою ;
- 3) підтримувати контакти із зовнішнім світом, зі своїми близькими за допомогою Інтернет-зв'язку, скайпу, телефону
- 4) інше _____

20. Як Ви вважаєте, чи потрібно створити незалежну комісію в установі, до якої входили б правозахисники, лікарі, юристи, психологи та ін. для належного нагляду за дотриманням прав та свобод засуджених у місцях позбавлення волі (будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):

- 1) так
- 2) ні
- 3) інше _____

21. Чи маєте Ви можливість звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, вищестоящих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян ? (будь ласка, підкреслить необхідне або надайте власну відповідь):

- 1) так
 - 2) ні
 - 3) не маю потреби
 - 4) інше _____
-

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автухов К. А. Законодавча ініціатива змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення права засуджених на медичну допомогу [Електронний ресурс] / К. А. Автухов // Форум права. – 2013. – №2. – С. 7–12. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_3.pdf (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
2. Академічна юридична думка / уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Ін Юре, 1998. – 503 с.
3. Андрусяк Т. Г. Теорія держави і права / Т. Г. Андрусяк ; Фонд сприяння розвитку укр. прав. думки та пропаганди державн. традицій «Право для України». – Львів : Фонд «Право для України», 1997. – 200 с.
4. Бабий Н. А. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть : конспект лекций / Н. А. Бабий. – Минск : Тесей, 2000. – 288 с.
5. Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – Київ : Ін Юре, 2003. – 408 с.
6. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 176 с.
7. Березовський Є. Колонія судового режиму : чому омбудсмен не задоволена практикою застосування санкцій до засуджених і як її можна змінити? / Є. Березовський // Закон і Бізнес. – 2015. – 8–16 січ. (№ 1/2). – С. 14.
8. Бехтерев Ю. Ю. Исправительно-трудовое дело в вопросах и ответах / Ю. Бехтерев, М. Кесслер, Б. Утевский. – Москва : Изд-во НКВД РСФСР, 1930. – 188 с.
9. Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми / Є. В. Білозьоров // Адвокат. – 2009. – №8. – С. 26–30.
10. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : монографія / Є. В. Білозьоров. – Київ : Аванпост-прим, 2009. – 190 с.
11. Битяк Ю. П. Права людини і їх місце в політиці суверенних держав / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Правові засади гарантування та за-

- хисту прав і свобод людини і громадянина : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 23 листоп. 2012 р. : у 2 ч. – Харків : Точка, 2012. – Ч. 1. – С. 5–12.
12. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник / І. Г. Богатирьов. – Київ : Всеукр. асоц. «Правова єдність», 2008. – 352 с.
 13. Богачова Л. Л. Юридичні гарантії прав людини у європейському та національному праві / Л. Л. Богачова // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 23 листоп. 2012 р., м. Полтава : у 2 ч. – Харків : Точка, 2012. – Ч. 1. – С. 161–163.
 14. Бойко А. И. Теория принципов уголовного права / А. Бойко // Уголовное право. – 2006. – №4. – С. 121–124.
 15. Бородин І. Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина : монографія / І. Л. Бородин. – Херсон : ОЛДІ-плюс, 2003. – 220 с.
 16. Букалов О. Кримінально-виконавча система у 1-му півріччі 2013 року: статистика [Електронний ресурс] / О. Букалов // Тюремний портал / Громад. правозахс. орг. «Донец. Меморіал». – Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/statistics/1376062438> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
 17. Букалов О. Проблеми утримання особливих груп в'язнів / О. Букалов // Дотримання прав особливих груп ув'язнених : матеріали конф. «Проблеми поліпшення умов тримання особливих груп ув'язнених», Київ, 24 черв. 2014 р. – Донецьк, 2014. – С. 5–6.
 18. В харьковских тюрьмах пытаются заключенных? [Электронный ресурс] // Восточный дозор : харьк. новости / проект Ростислава Касьяненко. – Режим доступу: <http://kharkov.dozor.ua/news/city/sobytiya/1156046.html> (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с екрана.
 19. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий права / А. М. Васильев. – Москва : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
 20. Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду / С. Вдовіченко, В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – №4. – С. 55–68.

21. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
22. Витрук Н. В. О некоторых особенностях использования решений Европейского Суда по правам человека в практике Конституционного Суда Российской Федерации и иных судов / Н. В. Витрук // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. – № 1. – С. 83–87.
23. Волинка К. Г. Проблеми становлення єдиного механізму забезпечення прав і свобод особи / К. Г. Волинка // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 3. – С. 38–48.
24. В'юник М. С. Реалізація права засудженого на лікування в кримінальному судочинстві / М. С. В'юник // Адвокат. – 2012. – № 5. – С. 36–40.
25. Гальцова О. В. До питання про принципи кримінально-виконавчого права України / О. В. Гальцова // Публічне право. – 2014. – № 1. – С. 216–221.
26. Гальцова О. В. Повага до прав і свобод людини як принцип кримінально-виконавчого законодавства / О. Гальцова // Юридична Україна. – 2013. – № 3. – С. 96–102.
27. Гальцова О. В. Принцип поваги до прав і свобод людини при виконанні-відбуванні покарань як один з напрямів кримінально-виконавчої політики [Електронний ресурс] / О. В. Гальцова // Політика в сфері боротьби зі злочинністю : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (11–16 берез. 2014 р.). – Івано-Франківськ, 2014. – С. 280–283. – Режим доступу: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/haltsova.pdf> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
28. Гальцова О. В. Юридичні (правові) гарантії реалізації принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань [Електронний ресурс] / О. В. Гальцова // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 6. – С. 155–158. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/6_2014/42.pdf (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
29. Гель А. П. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. : А. Х. Степанюка. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.

30. Гетьман В. П. Що таке свобода і право у демократичній державі? : бесіди про Конституцію / В. П. Гетьман, Ю. В. Килимник. – Київ : Наук. думка, 1996. – 36 с.
31. Гришук О. Людська гідність у правових актах ООН / О. Гришук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 37–41.
32. Громадський представник Омбудсмена здійснила моніторинговий візит до Херсонської колонії [Електронний ресурс] // Правовий простір : портал. – Режим доступу: <http://pravo.legalspace.org/?news=1687&lang=ukr> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
33. Грушицький А. І. Про зміст гарантії реалізації засудженими права на правову допомогу / А. І. Грушицький // Держава та регіони. Право. – 2011. – № 2 . – С. 88–92.
34. Грушицький А. І. Реалізація права на правову допомогу засудженими до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Грушицький Андрій Ігорович ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2012. – 210 с.
35. Гулак О. Гармонізація вітчизняного законодавства з міжнародними правовими актами: в контексті оптимізації функціонування кримінально-виконавчих установ / О. Гулак // Вісник прокуратури. – 2007. – № 12. – С. 56–62.
36. Гуцуляк М. Я. Поняття та зміст принципів кримінально-виконавчого права України / М. Я. Гуцуляк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України. – 2007. – № 2. – С. 213–218.
37. Декларация о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство, видов обращения и наказания [Електронний ресурс] : от 9 дек. 1975 г. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_084 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
38. Декларация Организации Объединенных Наций о ликвидации всех форм расовой дискриминации [Електронний ресурс] : Резолюция 1904 (XVIII) Ген. Ассамблеи ООН 20 нояб. 1963 г. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим

доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_338 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

39. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин [Електронний ресурс] : прийнято резолюцією 47/135 Ген. Асамблеї ООН від 18 груд. 1992 р. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
40. Демидов И. Ф. Проблема прав человека в современном российском уголовном процессе: концептуальные положения / И. Ф. Демидов. – Москва : Изд-во НИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1995. – 96 с.
41. Демин В. Н. Принцип как форма научного познания / В. Н. Демин. – Москва : Изд-во МГУ, 1976. – 254 с.
42. Діденко А. Засуджені з 89-ї виправної колонії, хворі на туберкульоз, п'ятий день голодують [Електронний ресурс] / А. Діденко // Права Людини в Україні : інформ. портал Харків. правозахис. групи. – Режим доступу: <http://khp.org/ru/index.php?id=1331367285> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
43. Діденко А. Захищати свої права небезпечно [Електронний ресурс] / А. Діденко // Права Людини в Україні : інформ. портал Харків. правозахис. групи. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1338368067> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
44. Діденко А. Катування як форма виправлення [Електронний ресурс] / А. Діденко // Права Людини в Україні : інформ. портал Харків. правозахис. групи. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1347976852> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
45. Діденко А. Чи сприяє побиття та знущання виправленню засуджених?! [Електронний ресурс] / А. Діденко // Майдан. – Режим доступу: <http://maidanua.org/special/pk/?p=4569> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
46. Доповідь уряду України за наслідками візиту до України Європейського комітету по запобіганню тортурам та нелюдському, або такого, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ЄКПТ), 1–10 грудня 2012 р. [Електронний ресурс] // European Committee

- for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). – Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2013-23-inf-ukr.pdf> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
47. Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике : монография / В. К. Дуюнов. – Курск : РОСИ, 2000. – 504 с.
 48. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила [Електронний ресурс] : (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
 49. Ефимов М. А. Основы советского исправительно-трудового права : учеб. пособие / М. А. Ефимов; Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1963. – 159 с.
 50. Загальна декларація прав людини : від 10 груд. 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – №93. – Ст. 3103.
 51. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. : М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришин. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
 52. Зажицкий В. И. Правовые принципы в законодательстве Российской Федерации / В. И. Зажицкий // Государство и право – 1996. – № 11. – С. 92–97.
 53. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе : (Хельсинки, 1 авг. 1975 г.) // Офіційний вісник України. – 2005. – №4. – Ст. 266.
 54. Засади державної політики України в галузі прав людини : затв. постановою Верховної Ради України від 17 черв. 1999 р. №757-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – №25. – С. 12.
 55. Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Захаров Алексей Леонидович ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2003. – 31 с.
 56. Захист від катувань та інших видів поганого поводження [Електронний ресурс] // Права людини в Україні 2012 : доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. – Розд. 2. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362641025> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

57. Захист від катувань та інших видів поганого поводження [Електронний ресурс] // Права людини в Україні 2013 : узагальнена доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. – Розд. 2. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021309> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
58. Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 рік [Електронний ресурс] // European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). – Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/en> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
59. Інструкція з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах : затв. наказом М-ва юстиції України від 2 лип. 2013 р. № 1304/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 52. – Ст. 1927.
60. Інформаційні матеріали на тему: «Питання захисту та реалізації прав, свобод і законних інтересів засуджених, що тримаються в установах виконання покарань» [Електронний ресурс] / М-во юстиції України, Гол. упр. юстиції у Дніпропетр. обл. – Дніпропетровськ, 2012. – 11 с. – Режим доступу: <http://www.obljust.dp.ua/prob38.doc> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
61. Калашников С. В. Система конституционных гарантий обеспечения прав и свобод граждан в условиях формирования в России гражданского общества / С. В. Калашников // Государство и право. – 2002. – № 6. – С. 17–25.
62. Каплина О. В. Всеобщая декларация прав человека и ее значение для реформирования уголовного судопроизводства / О. В. Каплина // Права людини і правова державність (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини) : тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р. – Харків, 1998. – С. 161–163.
63. Клімова Г. П. Права і свободи людини в Україні: класифікація, гарантії реалізації / Г. П. Клімова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Харків : Право, 2006. – Вип. 11. – С. 184–193.
64. Клиша В. Міжнародна співпраця Державної пенітенціарної служби України – підсумки і перспективи [Електронний ресурс] / В. Клиша // Державна пенітенціарна служби України : офіц. веб-

- сайт. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/760411> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрану.
65. Коваль О. А. Види принципів права України / О. А. Коваль // Вісник Академії адвокатури України. – Київ, 2006. – Вип. 2. – С. 16–25.
66. Кодекс Азербайджанской Республики об исполнении наказаний [Электронный ресурс] : от 14 июля 2000 г. №908-ПГ // Законодательство стран СНГ : web-версия ИПС. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=5814 (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
67. Кодекс исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан [Электронный ресурс] : от 6 авг. 2001 г. // Законодательство стран СНГ : web-версия ИПС. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2321 (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
68. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка [Электронный ресурс] : Резолюция 34/169 Ген. Ассамблеи ООН від 17 дек. 1979 г. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_282 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрану.
69. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
70. Комаров С. А. Общая теория государства и права : учеб. / С. А. Комаров. – Москва : Юрайт, 1997. – 416 с.
71. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 4 листоп. 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270.
72. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [Електронний ресурс] : від 10 груд. 1984 р. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрану.
73. Конституция Итальянской Республики : от 22 дек. 1947 г. / пер. с итал. Л. П. Гринберга // Конституции государств Европейского

- Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – Москва : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – С. 423–450. – Электрон. версия на итал. яз. : режим доступа: <http://costituzionerepubblicaitaliana.jimdo.com> (дата обращения: 10.02.2015).
74. Конституція Литовської Республіки : прийнята громадянами Лит. Респ. на референдумі 25 жовт. 1992 р. // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – Київ : Право : Укр. прав. фундація, 1996. – С. 49–86. – Електрон. версія лит. мовою: режим доступу: <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm> (дата обращения: 10.02.2015).
75. Конституція Республіки Болгарія : прийнята Великими нар. зборами 12 лип. 1991 р. // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – Київ : Право : Укр. прав. фундація, 1996. – С. 119–156. – Електрон. версія болг. мовою: режим доступу: <http://www.parliament.bg/bg/const> (дата звернення: 10.02.2015).
76. Конституція Республіки Молдова : прийнята 29 черв. 1994 р. // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – Київ : Право : Укр. прав. фундація, 1996. – С. 191–232. – Електрон. версія рос. мовою: режим доступу: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=311496&lang=2> (дата обращения: 10.02.2015).
77. Конституция Республики Польша [Электронный ресурс] : от 2 апр. 1997 г. – Режим доступа: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm> (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
78. Конституція Російської Федерації : прийнята всенар голосуванням 12 груд. 1993 р. // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – Київ : Право : Укр. прав. фундація, 1996. – С. 405–444. – Електрон. версія рос. мовою: режим доступу: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm> (дата обращения: 10.02.2015).
79. Конституція України : станом на 4 берез. 2014 р. – Відповідає офіц. тексту. – Харків : Право, 2014. – 64 с.
80. Конституція України : наук.-практ. комент. / Акад. прав. наук. України. – Харків : Право ; Київ : Ін Юре, 2003. – 808 с.
81. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Вид. 6-те, випр. та доповн. – Київ : Атіка, 2007. – 592 с.

82. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. : М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. – 2-ге вид. переробл. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
83. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. : В. В. Сташис, В. Я. Тацій. – 4-е вид., переробл. і допов. – Харків : Право, 2010. – 456 с.
84. Кримінальний кодекс України : від 5 квіт. 2001 р. №2341-III // Офіційний вісник України. – 2001. – №21. – Ст. 920. – Електрон. версія ред. від 08.02.2015: режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.02.2015).
85. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. №4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – №37. – Ст. 1370. – Електрон. версія ред. від 06.02.2015: режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.02.2015).
86. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / за ред. Т. А. Денисової. – Київ : Істина, 2008. – 400 с.
87. Кримінально-виконавче право : підручник / за ред. : В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. – Харків : Право, 2011. – 328 с.
88. Кримінально-виконавче право України : підручник / за ред. А. Х. Степанюка. – Харків : Право, 2005. – 256 с.
89. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 304 с.
90. Кримінально-виконавчий кодекс України : від 11 лип. 2003 р. №1129-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – №33. – Ст. 1767.
91. Купакін О. М. Механізм імплементації новітніх міжнародних стандартів з прав людини в Україні / О. М. Купакін // Актуальні проблеми охорони громадського порядку та досудового провадження : матеріали наук.-практ. конф. і круглих столів (м. Дніпропетровськ, 11 груд. 2009 р., 16 лют., 11 берез. та 28 трав. 2010 р.). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 272–273.
92. Куценко А. А. Принципи кримінально-виконавчого права, їхнє значення для формування законодавства / А. А. Куценко. – Харків : Право, 2005. – 129 с.
93. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Харків : Факт, 2001. – 440 с.

94. Лавриненко О. Право на життя в контексті проголошення Конституцією України людини її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю / О. Лавриненко // Авангард. – 2009. – № 1. – С. 209–219.
95. Лисодєд О. В. Зміст правового статусу засуджених і його закріплення у Кримінально-виконавчому кодексі України / О. В. Лисодєд // Проблеми законності. – Харків, 2007. – Вип. 91. – С. 119–127.
96. Лисодєд О. В. Термінологічний довідник із застосування кримінально-виконавчого законодавства / О. В. Лисодєд, М. П. Черненко; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Харків : Кроссроуд, 2010. – 92 с.
97. Лукашева Е. А. Права человека : учеб. для вузов / Е. А. Лукашева. – Москва : Норма – ИНФРА М, 1999. – 312 с.
98. Львовчкін В. А. Втілення міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі у кримінально-виконавче законодавство України / В. Львовчкін // Право України. – 2002. – № 2. – С. 24–25.
99. Львовчкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львовчкін Володимир Анатолійович ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2002. – 18 с.
100. Малєин Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика / Н. С. Малєин // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 12–18.
101. Малько А. В. Теория государства и права : учеб. / А. В. Малько. – Москва : Юристь, 2004. – 304 с.
102. Марисюк К. Б. До питання про поняття принципів кримінально-виконавчого права України / К. Б. Марисюк // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29–30 трав. 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 587–588.
103. Марисюк К. Б. Кримінально-виконавче право України в схемах і таблицях. Загальна частина / К. Б. Марисюк. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 76 с.
104. Марисюк К. Б. Кримінально-виконавчий кодекс України потребує вдосконалення / К. Марисюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XIII регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лют. 2007 р.). – Львів, 2007. – С. 474–475.

105. Мартиненко О. Без права на оскарження / О. Мартиненко // Дзеркало тижня. – 2008. – 8 листоп. (№42). – С. 6.
106. Мартиненко П. Ф. Загальна декларація прав людини: природа, спосіб дії / П. Ф. Мартиненко // Права людини і правова державність (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини) : тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р. – Харків, 1998. – С. 49–54.
107. Марчук А. І. «Тюремні відпустки» у кримінально-виконавчому законодавстві та пенітенціарній практиці України / А. І. Марчук // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 59. – С. 152–160.
108. Мелентьев М. П. Функции советского исправительно-трудового права и механизм их осуществления / М. П. Мелентьев. – Москва : ВНИИ МВД СССР, 1980. – 132 с.
109. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс] : від 16 груд. 1966 р. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
110. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] : від 16 груд. 1966 р. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
111. Мінаєв М. М. Аналіз кримінально-виконавчого законодавства щодо права ув'язнених на оскарження рішень, дій та бездіяльності працівників правоохоронних органів і кримінально-виконавчої системи / М. М. Мінаєв // Проти катувань / Харків. правозахис. група. – Харків : Права людини, 2007. – С. 153.
112. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [Електронний ресурс] : від 30 серп. 1955 р. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
113. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) [Електронний ресурс] : (приняты 14 дек. 1990 г.

- Резолюцией 45/110 Ген. Ассамблеи ООН) // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_907 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
114. Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : монографія / І. С. Михалко. – Харків : Право, 2013. – 200 с.
115. Михлин А. С. Концептуальные проблемы нового Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации / А. С. Михлин, В. И. Селиверстов, И. В. Шмаров // Государство и право. – 1997. – № 8. – С. 69–76.
116. Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму [Електронний ресурс] : доп. за 2013 р. / Уповноваж. Верхов. Ради України з прав людини. – Київ, 2014. – 200 с. – Режим доступу: http://issuu.com/irf_ua/docs/hr-2014-1 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
117. Мохонько О. О. Роль і місце принципу змагальності у системі принципів кримінально-процесуального права / О. О. Мохонько // Підприємництво, господарство, право. – 2007. – № 1. – С. 120–123.
118. Мульченко В. Проблеми охорони честі та гідності особи у кримінальному законі / В. Мульченко // Право України. – 2002. – № 10. – С. 41–44.
119. Назаров В. В. Право людини на повагу до її гідності: національні та міжнародні аспекти / В. В. Назаров // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2008. – Вип. 435 : Правознавство. – С. 17–23.
120. Наливайко О. І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права / О. І. Наливайко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Київ, 2001. – Вип. 12. – С. 18–24.
121. Наташев А. Е. Основы теории исправительно-трудового права / А. Е. Наташев, Н. А. Стручков. – Москва : Юрид. лит., 1967. – 190 с.
122. Наташев А. Е. Принципы советского исправительно-трудового права / А. Е. Наташев. – Москва : ВНИИ МВД СССР, 1972. – 40 с.

123. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – Київ : Атіка, 2010. – 344 с.
124. Негодченко О. В. Концепція захисту прав і свобод людини в адміністративно-юрисдикційній діяльності міліції / О. В. Негодченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Київ, 2003. – Вип. 21, ч. 2. – С. 8–13.
125. Необходимость и случайность / М. А. Парнюк, Е. Н. Причепий, В. В. Кизима [и др.] ; АН УССР, Каф. философии. – Киев : Наук. думка, 1988. – 311 с. – (Материалистическая диалектика).
126. Німченко В. І. Законодавче визначення і реалізація міжнародних стандартів прав і свобод людини і громадянина в Україні // В. І. Німченко // Права людини і правова держава (до 50-ї річниці Загальної декларації прав людини) : тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 груд. 1998 р. – Харків, 1998. – С. 8–11.
127. Новицкий М. Лекция по правам человека [Электронный ресурс] / М Новицкий // Правозащитники против пыток. – Режим доступа: <http://protivpytok.org/biblioteka/marek-novickij-lekciya-po-pravam-cheloveka> (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
128. Нузбан Ю. Українська пенітенціарна система потребує ґрунтовних та всеохопних реформ / Ю. Нузбан // Спільне. – 2010. – № 1. – С. 95–99.
129. Одесские заключенные стали рабами [Электронный ресурс] : прокуратура выяснила, что руководитель центра сдавал заключенных в рабство местным бизнесменам на сельскохозяйственные работы // Odessa Daily. – Режим доступа: <http://odessa-daily.com.ua/news/odesskie-zaklyuchennyye-stali-rabami-id56686.html> (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
130. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19. – Електрон. версія ред. від 01.01.2015: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 10.02.2015).
131. Основні принципи поводження з в'язнями [Електронний ресурс] : Резолюція 45/111 Ген. Асамблеї ООН від 14 груд. 1990 р. // Зако-

- нодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_230 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
132. Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмеження (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Панкевич Іван Миронович ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2000. – 20 с.
133. Пашковська Т. Хто захистить законні права ув'язнених? / Т. Пашковська // Юридичний вісник України. – 2008. – 1–7 берез. (№9). – С. 12.
134. Печончик Т. І. Концепт «свобода слова» та його вербалізація в сучасному українському мас-медійному дискурсі : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Печончик Тетяна Іларіонівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології. – Київ, 2010. – 20 с.
135. Платек М. Значение минимальных правил ООН обращения с заключенными и Европейских тюремных правил для процесса нормализации / М. Платек // Неустанно прививать убеждение : материалы для сотрудников исправит. учреждений. – Варшава, 2002. – С. 147–162.
136. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Харків : Право, 2008. – 240 с.
137. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини та громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірій. – Київ : Ін Юре, 1997. – 52 с. – (Бібліотечка «Нова Конституція України»).
138. Положення про порядок направлення громадян на лікування за кордоном : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 8 груд. 1995 р. № 991 // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/991-95-п> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
139. Положення про спостережні комісії : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2004 р. № 429 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 10 листоп. 2010 р. № 1042) // Офіційний вісник України. – 2010. – № 86. – Ст. 3043.

140. Порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі : затв. 15 серп. 2014 р. № 1348/5/572 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 69. – Ст. 1949.
141. Права в'язнів [Електронний ресурс] // Права людини в Україні 2012 : доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. – Розд. 28. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362663498> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
142. Права в'язнів [Електронний ресурс] // Права людини в Україні 2013 : узагальнена доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. – Розд. 26. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398062996> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
143. Права людини : довід. для прокурорів / упоряд. Марнікс Алінк. – Київ : Фенікс, 2005. – 168 с.
144. Права людини : підручник / [Т. Андрусяк, М. Буроменський, В. Денисов [та ін.] ; упоряд. Л. Заблоцька]. – Київ : Право, 1997. – 225 с.
145. Права людини в діяльності української міліції / заг. ред. : О. А. Мартиненко, Є. Ю. Захаров. – Київ ; Харків : Права людини, 2010. – 276 с.
146. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : затв. наказом М-ва юстиції України від 28 серп. 2018 р. № 2823/5.
147. Право на життя [Електронний ресурс] // Права людини в Україні 2013 : узагальнена доп. правозахис. орг. / Укр. Гельсін. спілка з прав людини. – Розд. 1. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1398021052> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
148. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. : М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Харків : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
149. Правознавство : підручник / за ред. : В. В. Копейчиков, А. М. Колодій. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 752 с.
150. Приватне життя і поліція (Концептуальні підходи. Теорія та практика) / відп. ред. Ю. І. Римаренко. – Київ : КНТ, 2006. – 740 с. – (Людина. Суспільство. Поліція).

151. Принципы медицинской этики [Електронний ресурс] : Резолюция 37/194 Ген. Ассамблеи ООН от 18 дек. 1982 г. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_285 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
152. Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2015 рік [Електронний ресурс] : пропозиції від 20.11.2014 р. // Державна пенітенціарна служба України : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/656482><http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/754523> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
153. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 62. – Ст. 2509. – Електрон. версія ред. від 06.02.2015: режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 10.02.2015).
154. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 51. – Ст. 2009. – Електрон. версія ред. від 26.10.2014: режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 10.02.2015).
155. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 37. – Ст. 980.
156. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1828-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 9. – Ст. 424.
157. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 1. – Ст. 1. – Електрон. версія ред. від 19.04.2014: режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2782-12> (дата звернення: 10.02.2015).
158. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650. –

- Електрон. версія ред. від 02.03.2014; режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 10.02.2015).
159. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379. – Електрон. версія ред. від : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>. (дата звернення: 22.07.2019).
160. Про норми харчування осіб, які тримаються в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках та інших приймальниках Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 16 черв. 1992 р. № 336 // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/336-92-%D0%BF> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
161. Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України від 21 квіт. 2015 р. № 223/2015. Електрон. версія ред. від : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/223/2015>. (дата звернення: 22.07.2019).
162. Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30 трав. 1997 р. № 7 // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-97> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
163. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 87. – Ст. 2471.
164. Про результати перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених Державному департаменту України з питань виконання покарань у 2004 році на забезпечення його діяльності та реформування кримінально-виконавчої системи [Електронний ресурс]. – Київ : Рахунк. палата України, 2005. – (Бюлетень ; вип. 13). – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/429418> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.

165. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : постанова Пленуму Верхов. суду України від 27 лют. 2009 р. № 1 // Вісник Верховного суду України. – 2009. – № 3. – С. 7.
166. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини : Закон України від 16 лип. 1999 р. № 1007-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 32. – С. 20.
167. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – Ст. 5.
168. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / Харків. правозахис. група ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. – Харків : Права людини, 2009. – 368 с.
169. Програма подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11 лип. 2002 р. № 955 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 28. – Ст. 1324.
170. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Пташинський Олександр Борисович ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2002. – 18 с.
171. Пузирьов М. С. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених / М. С. Пузирьов // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 141–145.
172. Пуйко В. М. Правові проблеми забезпечення соціально-правового статусу засуджених до позбавлення волі / В. М. Пуйко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – Київ : Леся, 2003. – Вип. 8. – С. 11–16.
173. Пустовіт Ж. М. Поняття соціальних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні / Ж. М. Пустовіт // Право України. – 2000. – № 3. – С. 28–30.
174. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – Київ : Атіка, 2004. – 464 с.
175. Рабінович П. М. Права людини: концептуальні засади / П. М. Рабінович // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні. – Київ : Ін Юре, 1998. – С. 9–19. – (Праці Львівської

- лабораторії прав людини Академії правових наук України. Серія 1, Дослідження і реферати).
176. Рабінович П. М. Соціальна сутність прав людини / П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2005. – 9–15 квіт. (№ 14). – С. 12.
177. Реалізація прав та свобод людини та громадянина [Електронний ресурс] // Нововоронцовське районне управління юстиції Херсонської області. – Режим доступу: http://novovoronzovka.just.ks.ua/pravova-osvita-naselennya/realizatsiya-prav-ta-svobod-lyudini-ta-gromadyanina.html?option=com_content&Itemid=19&catid=3&id=571&lang=ru&view=article&month=1&year=2015 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
178. Ремнев В. И. Социалистическая законность в государственном управлении / В. И. Ремнев. – Москва : Наука, 1979. – 302 с.
179. Річні звіти з прав людини [Електронний ресурс] // Amnesty International Ukraine. – Режим доступу: <http://amnesty.org.ua/materiali/annual-reports> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
180. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) : від 16 листоп. 2000 р. № 13-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045.
181. Рудник Т. В. Гуманізм як принцип кримінально-виконавчого права / Т. В. Рудник // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 11. – С. 142–145.
182. Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні і відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Рудник Тетяна Вікторівна ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2010. – 21 с.
183. Рыбак М. Уголовно-правовые, пенитенцирные принципы: проблемы реализации / М. Рыбак // Уголовное право. – 2005. – № 4. – С. 112–114.
184. Савенко М. Д. Захист прав та свобод людини і громадянина органами судової влади / М. Д. Савенко // Суд в Україні: боротьба

- з корупцією, організованою злочинністю і захист прав людини : аналіт. розробки, пропозиції наук. та практ. працівників Президента України, Верхов. Раді України, Уряду України, органам центр. та місц. викон. влади. – Київ : Рад. шк., 1999. – Т. 12. – С. 93–99.
185. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме [Електронний ресурс] : Резолюция 43/173 Ген. Ассамблеи ООН от 9 дек. 1988 г. // Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_206 (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
186. Селиверстов В. И. Международный контроль как средство охраны правового статуса лиц, отбывающих наказания / В. И. Селиверстов // Правовые и организационные основы функционирования органов, исполняющих наказания : тр. Акад. МВД России. – Москва : Акад. МВД России, 1995. – С. 3–20.
187. Сердюк О. Аналіз системи надання безоплатної правової допомоги серед засуджених, що тримаються в установах виконання покарань м. Харкова [Електронний ресурс] / О. Сердюк // Права Людини в Україні : інформ. портал Харків. правозахис. групи. – Режим доступу: <http://khpg.org.index.php?id=1211964760> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
188. Сизая Е. А. Разграничение принципов уголовно-исполнительного права от принципов уголовно-исполнительной политики, целей, задач и иных юридических категорий пенитенциарного законодательства / Е. А. Сизая // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. – 2007. – №2. – С. 20–23.
189. Скакун О. Є. Про принципи кримінально-виконавчого права України / О. Є. Скакун // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 41. – С. 55–62.
190. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скакун ; Ун-т внутр. дел. – Харьков : Консум, 2000. – 704 с.
191. Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консул, 2001. – 656 с.
192. Скакун О. Ф. Теория держави і права (енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.

193. Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права / О. В. Смирнов. – Москва : Юрид. лит., 1977. – 215 с.
194. Советское гражданское право : учеб. : в 2 т. / под ред. О. А. Красавчикова. – Москва : Высш. шк., 1968. – Т. 1. – 519 с.
195. Советское исправительно-трудовое законодательство : систематиз. текст основ исправ.-труд. зак-ва СССР и союз. республик и исправ.-труд. кодексов союз. республик / сост. : Л. Г. Крахмальник, Н. А. Стручков. – Москва : ВНИИ МВД СССР, 1979. – 95 с.
196. Советское исправительно-трудовое право : учеб. / под ред. : Н. А. Беляев, В. С. Прохоров. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 296 с.
197. Солов'євич І. В. Гарантії та захист основних прав і свобод людини і громадянина в Україні / І. В. Солов'євич // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 1. – С. 3–7.
198. Сперанский И. А. Основные вопросы советского исполнительно-трудового права : курс лекций / И. А. Сперанский. – М., 1976. – 122 с.
199. Сперанский И. А. Принципы советского исправительно-трудового права и их закрепление в основах исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.715 / Сперанский Игорь Андреевич ; Высш. шк. МВД СССР. – М., 1970. – 32 с.
200. Сперанский И. А. Советское исправительно-трудовое право : учеб. пособие по спецкурсу / И. А. Сперанский, О. Ф. Шишов ; Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. – М., 1965. – 92 с.
201. Сперанский И. А. Содержание и реализация принципов исправительно-трудового права : учеб. пособие / И. А. Сперанский. – Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1969. – 71 с.
202. Справа «Вітковський проти України» (Case of Vitkovskiy v. Ukraine) (заява № 24938/06) [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 26 верес. 2013 р. // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://pla.court.gov.ua/sud1690/evro_sud/vitrov_protu_ukr (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
203. Справа «Давидов та інші проти України» (Case of Davydov and Others v. Ukraine) (заяви №№ 17674/02 та 39081/02) [Електронний

- ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 1 лип. 2010 р. // Тюремний портал / Громад. правозахс. орг. «Донец. Меморіал». – Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/index.php?id=1282018089> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
204. Справа «Данкевич проти України» (Case of Dankevich v. Ukraine) (заява №40679/98) [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 29 квіт 2003 р. // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: [https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_8/Dankevich%20\(1\).pdf](https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_8/Dankevich%20(1).pdf) (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
205. Справа «Салахов та Іслямова проти України» (Case of Salakhov and Islyamova v. Ukraine) (заява №28005/08) [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 14 берез. 2013 р. : стислий виклад // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_2/salakhov.pdf (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
206. Справа «Тодоров проти України» (Case of Todorov v. Ukraine) (заява №16717/05) [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 12 січ. 2012 р. // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_5/TODOROV.pdf (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
207. Старків І. М. Роль Президента у дотриманні прав і свобод людини і громадянина / І. М. Старків // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 23 листоп. 2012 р., м. Полтава : у 2 ч. – Харків : Точка, 2012. – Ч. 1. – С. 410–414.
208. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. – Харків : Кроссрууд, 2007. – 184 с.
209. Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю. – Харків : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 60–93.

210. Степанюк А. Х. Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарань : конспект лекцій / А. Х. Степанюк, В. М. Трубніков. – Харків : Укр. юрид. акад., 1994. – 60 с.
211. Степанюк А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства / А. Х. Степанюк // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2000. – № 1. – С. 171–181.
212. Стеценко С. Г. Медичне право України : підручник / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта. – Київ : Правова єдність, 2008. – 507 с.
213. Стрельбіцька Л. Обмеження конституційних прав засудженого / Л. Стрельбіцька // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 7. – С. 121–122.
214. Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права : проблемы Общей части / Н. А. Стручков. – Москва : Юрид. лит., 1984. – 240 с.
215. Стручков Н. А. Советское исправительно-трудовое право : учеб. / Н. А. Стручков. – Москва : Изд-во ВШ МООН РСФСР, 1963. – 224 с.
216. Сумченков С. Ю. Принципы права и исключения в праве: аспекты соотношения / С. Ю. Сумченков // Государство и право. – 2009. – № 5. – С. 23–31.
217. Сыроватская Л. А. Принципы трудового права / Л. А. Сыроватская // Трудовое право : учеб. / Л. А. Сыроватская. – Москва : Высш. шк., 1995. – Гл. 3. – С. 42–60.
218. Теория государства и права : учеб. / под ред. : М. М. Рассолов, Б. С. Эбзеев. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 640 с.
219. Теорія держави і права : підручник / за ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2014. – 368 с.
220. Ткачевский Ю. М. Советское исправительно-трудовое право : учеб. пособие / Ю. М. Ткачевский. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 232 с.
221. Трубніков В. М. Поняття виправно-трудового права. Предмет і система курсу : конспект лекції / В. М. Трубніков, В. М. Харченко. – Харків : УкрЮА, 1994. – 20 с.
222. Трубников В. М. Принципы кримінально-виконавчої політики України / В. М. Трубников // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2001. – Вип. 15. – С. 3–9.

223. Трубников В. М. Про систему принципів кримінально-виконавчої політики України / В. М. Трубников // Від громадянського суспільства – до правової держави : тези II Міжнар. наук.-практ. конф. (25 квіт. 2007 р.). – Харків, 2007. – С. 439–447.
224. У місцях позбавлення волі зростає кількість смертей – голова комітету ВР [Електронний ресурс] // BBC Україна : веб-сайт / Укр. служба Британ. телерадіомов. корпорація. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2012/07/120718_ek_jail_suicid.shtml (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
225. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія / О. О. Уварова. – Харків : Мадрид, 2012. – 196 с.
226. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации : учеб. / под ред. И. Л. Трунова. – Москва : Эксмо, 2005. – 768 с.
227. Уголовно-исполнительный кодекс Кыргызской Республики [Электронный ресурс] : от 13 дек. 1999 г. № 142 // Законодательство стран СНГ : web-версия ИПС. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=230 (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
228. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс] : от 5 июля 2014 г. № 234-V ЗРК // Законодательство стран СНГ : web-версия ИПС. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=68581 (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
229. Утевский Б. С. Система, принципы и общие положения «Основ исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик» / Б. С. Утевский // Проблемы развития советского исправительно-трудового законодательства. – Саратов : Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1961. – С. 11–26.
230. Уткин В. А. Понятие «принцип отрасли права» и его значение для дискуссии самостоятельности исправительно-трудового права / В. А. Уткин // Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1979. – С. 21–24.
231. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання : від 18 груд. 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 31. – Ст. 2201.

232. Федосова О. В. Розкриття змісту поняття «забезпечення прав і свобод громадян під час здійснення оперативно-розшукової діяльності ОВС» / О. В. Федосова // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Запоріжжя, 2008. – №4. – С. 100–108.
233. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – Київ : Атіка, 2005. – 332 с.
234. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник / О. Ф. Фрицький. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. – 536 с.
235. Чеботарьова Ю. А. Гарантії прав і свобод людини і громадянина в умовах позбавлення волі / Ю. А. Чеботарьова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2006. – № 735, вип. 1. – С. 18–26.
236. Чеботарьова Ю. А. Правовий статус засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Чеботарьова Юлія Анатоліївна ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2005. – 20 с.
237. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике / А. Ф. Черданцев. – Екатеринбург : Наука, 1993. – 192 с.
238. Човган В. О. Вимоги до правообмежень осіб, які позбавлені волі за Європейськими тюремними правилами і їх втілення у національному законодавстві [Електронний ресурс] / В. Човган // Права Людини в Україні : інформ. портал Харків. правозахис. групи. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1317199547> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
239. Човган В. О. Вимоги за європейськими тюремними правилами до правообмежень осіб, які позбавлені волі і їх втілення у національному законодавстві [Електронний ресурс] / В. Човган. – Тюремний портал / Громад. правозахис. орг. «Донец. Меморіал». – Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/expert/1318315515> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
240. Човган В. О. Характеристика та значення категорії доцільності у кримінально-виконавчому праві / В. О. Човган // Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (4 трав. 2011 р.) – Київ, 2011. – С. 171–173.

241. Чубраков С. В. Становление взглядов на принципы уголовно-исполнительного права в науке исправительно-трудового (уголовно-исполнительного) права / С. В. Чубраков // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 316. – С. 120–123.
242. Ширвиндт Е. Г. Советское исправительно-трудовое право / Е. Г. Ширвиндт, Б. С. Утевский. – Москва : Госюриздат, 1957. – 244 с.
243. Шишкіна Е. Право людини на повагу до своєї гідності як об'єкт інтерпретації в актах Європейського Суду з прав людини / Е. Шишкіна // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 верес. 2008 р. – Львів, 2008. – С. 57–58.
244. Шундигов К. В. Механизм правового регулирования : учеб. пособие / К. В. Шундигов. – Саратов : Изд-во Сарат. гос. акад. права, 2001. – 102 с.
245. Юридична енциклопедія : в 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана ; голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – Київ : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4 : Н – П. – 720 с.
246. Юридична енциклопедія : в 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана ; голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – Київ : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5 : П – С. – 736 с.
247. Явич Л. С. Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы советского права) / Л. С. Явич. – Москва : Юрид. лит., 1971. – 152 с.
248. Як забезпечити право в'язнів на листування? [Електронний ресурс] // Олена Білозерська: Знаю, як треба! : блог. – Режим доступу: <http://bilozerska.livejournal.com/758535.html> (дата звернення: 10.02.2015). – Заголовок з екрана.
249. Як змусити стандарти працювати : практич. посіб. з ефектив. застосування міжнар. тюрем. правил / «Донец. Меморіал». – Донецьк : Схід. вид. дім, 2001. – 212 с.
250. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І. С. Яковець. – Харків : Право, 2013. – 392 с.

Наукове видання

Гальцова Олена Володимирівна
Степанюк Анатолій Хомич

**ПРИНЦИП ПОВАГИ
ДО ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ, ВИКОНАННІ
І ВІДБУВАННІ ПОКАРАНЬ**

Монографія

Видається в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку 20.04.2020.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14. Обл.-вид. арк. 10,86. Вид. № 2445.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Дуюнова Л. М.
Тел. (057) 717-28-80